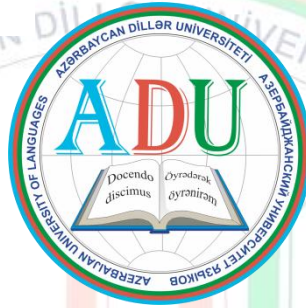

ISSN 2518-7538

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL
NAZİRLİYİ**

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

IX CİLD, № 1, 2019

VOL IX, № 1, 2019

TOM IX, № 1, 2019

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyasının Rəyasət Heyətinin
30 aprel 2010-cu il tarixli iclasında (protokol № 10 R)
dövri elmi nəşr kimi təsdiq edilmişdir.*

Dil və Ədəbiyyat

Baş redaktor

fil.e.d., prof. Zeynalova Sevinc – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı

Baş redaktorun müavini

fil.e.d., prof. Əliyeva Həmidə – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı

Məsul katib

fil.f.d., dos. Musayeva Sevinc – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı

Korrektor

Aslanova Xatirə – Elm şöbəsi, Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı

REDAKSİYA HEYƏTİ:

1. *fil.e.d., prof. Abdullayev Sərxan* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
2. *fil.e.d., prof. Babayev Adil* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
3. *fil.e.d., prof. Məmmədov Azad* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
4. *fil.f.d., dos. Həsənov Seyfəl* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
5. *fil.e.d., prof. Xəlilli Şahin* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
6. *fil.f.d., dos. İbrahim Ülfət* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
7. *fil.f.d., dos. Qəribova Jalə* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
8. *fil.e.d. Sadıqova Gülnarə* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
9. *fil.e.d., prof. Vəliyeva Nigar* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
10. *fil.e.d., prof. Cahangirov Fikrət* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
11. *fil.f.d., dos. İmanova Sevdə* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
12. *fil.e.d., prof. Cəfərova Leyla* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
13. *fil.e.d., prof. Mahmudov Məsud* – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA), Azərbaycan, Bakı
14. *fil.e.d., prof. Osmanlı Sara* – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA), Azərbaycan, Bakı
15. *fil.e.d., prof. Abbasova Afət* – Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Azərbaycan, Bakı

BEYNALXALQ MƏSLƏHƏTÇİLƏR:

16. *fil.e.d., prof. Kövecses Zoltan* – Etvás Loránd Universiteti, Macarıstan, Budapeşt
17. *fil.e.d., prof. Levandovska Barbara* – Konin Dövlət Tətbiqi Elmlər Universiteti, Polşa, Varşava
18. *fil.e.d., prof. Miljkoviç Emma* – Belqrad Universiteti, Serbiya
19. **Peart İan** – “Visions of Azerbaijan” jurnalı, Böyük Britaniya, Vulverhempton
20. *fil.e.d., prof. Vorobyova Olqa* – Kiyev Milli Dilçilik Universiteti, Ukrayna, Kiyev
21. *fil.e.d., prof. Vəfa Kazdal* – Azərbaycan Diplomatik Akademiyası (ADA Universiteti), Azərbaycan, Bakı
22. **Dr. Svetlana Kurtés** – Madeira Universiteti, Portuqaliya

Language and Literature

Editor – in- chief

Zeynalova Sevinj, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku

Deputy editor

Aliyeva Hamida, *D.Sc.*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku

Managing editor

Musayeva Sevinj, *PhD, associate professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku

Proofreader

Aslanova Khatira, *Senior research fellow*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku

EDITORIAL BOARD:

1. **Abdullayev Sarkhan**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
2. **Babayev Adil**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
3. **Mammadov Azad**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
4. **Hasanov Seyfal**, *PhD, associate professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
5. **Khalilli Shahin**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
6. **İbrahim Ulfat**, *PhD, associate professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
7. **Garibova Jala**, *PhD, associate professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
8. **Sadigova Gulnara**, *D.Sc.*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
9. **Valiyeva Nigar**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
10. **Cahangirov Fikrat** *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
11. **İmanova Sevda**, *PhD, associate professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
12. **Cafarova Leyla**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
13. **Mahmudov Masud**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan National Academy of Sciences, Azerbaijan, Baku
14. **Osmanli Sara**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan National Academy of Sciences (ANAS), Azerbaijan, Baku
15. **Abbasova Afat**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan State Economic University, (UNEC) Azerbaijan, Baku

INTERNATIONAL ADVISORY BOARD:

16. **Zoltan Kövecses**, *PhD, DLitt, Professor*, Eötvös Lorand University, Hungary, Budapest
17. **Levandovska Barbara** *D.Sc., professor*, Konin State University of Applied Sciences, Poland, Warsaw
18. **Mijikovich Emma** *D.Sc., professor*, Belgrade University, Serbia, Belgrade
19. **Peart Ian**, *Visions of Azerbaijan magazine*, United Kingdom, Wolverhampton
20. **Vorobeva Olqa**, *D.Sc., professor*, Kyiv National Linguistic University, The Ukraine, Kyiv
21. **Vafa Kazdal**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan Diplomatic Academy (ADA University), Azerbaijan, Baku.
22. **Dr. Svetlana Kurtes**, University of Madeira, Portugal

Язык и литература

Главный редактор

Зейналова Севиндж – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку

Заместитель главного редактора

Алиева Гамида – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку

Ответственный секретарь

Мусаева Севиндж – *к.фил.н., доц.*, Азербайджанский университет языков, Баку

Корректор

Асланова Хатира – *отдел по науке*, Азербайджанский университет языков, Баку

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

1. **Абдуллаев Сархан** – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
2. **Бабаев Адиль** – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
3. **Мамедов Азад** – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
4. **Гасанов Сейфал** – *д.фил.н., доц.*, Азербайджанский университет языков, Баку
5. **Халили Шахин** – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
6. **Ибрагим Ульфат** – *к.фил.н., доц.*, Азербайджанский университет языков, Баку
7. **Гарибова Жалая** – *к.фил.н., доц.*, Азербайджанский университет языков, Баку
8. **Садыгова Гюльнара** – *д.ф.н.*, Азербайджанский университет языков, Баку
9. **Велиева Нигяр** – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
10. **Джахангиров Фикрат** – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
11. **Иманова Севда** – *к.фил.н., доц.*, Азербайджанский университет языков, Баку
12. **Джафарова Лейла** – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
13. **Махмудов Масуд** – *д.ф.н., проф.*, Национальная академия наук Азербайджана (НАНА), Баку
14. **Османлы Сара** – *д.ф.н., проф.*, Национальная академия наук Азербайджана (НАНА), Баку
15. **Афат Аббасова** – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский Государственный Экономический Университет (UNEC), Баку

ЗАРУБЕЖНЫЕ КОНСУЛЬТАНТЫ:

16. **Золтан Кевечес** – *д.ф.н., проф.*, университет Этвас Лоранд, Будапешт
17. **Левандовски Барбара** – *проф.*, Государственный университет прикладных наук в Конине, Польша
18. **Милкович Эмма** – *проф.*, Белградский университет, Сербия
19. **Пэрт Иан** – *редактор журнала “Visions of Azerbaijan”* Великобритания, Вулверхемптон
20. **Воробьева Ольга** – *проф.*, Киевский национальный лингвистический университет, Украина
21. **Вафа Каздал** – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанская дипломатическая академия (университет АДА), Баку
22. *Др. Светлана Куртес*, Университет Мадейра, Португалия

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

<i>fil.f.d., dos. Aytən Hacıyeva (ADU)</i> İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ONOMASTİK FOLKLOR FRAZEOLOGİZMLƏRİNİN SEMANTİK TƏSNİFATI	7
<i>fil.f.d., dos. Bənövşə Məmmədova (ADU)</i> “DİL KİMLİYİ” İDEYASININ APARICI FƏLSƏFİ KONSEPSİYALARLA KORRELYASIYASINA DAİR	14
<i>fil.e.d., prof. Elmira Məmmədova (BSU)</i> İLAN KOMPONENTİ İLƏ İŞLƏNƏN FRAZEOLoji VAHİDLƏR HAQQINDA.....	22
<i>fil.f.d., dos. Ulduz Aslanova (ADU)</i> ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ PRİVATİV PAREMLƏR HAQQINDA.....	27
<i>Misgər Məmmədov (ADU)</i> TƏKRARIN PSİXOLİNGVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	36
<i>Vəfa Seyidova (ADU)</i> MÜASİR FRANSIZ DİLİNDƏ TOPONİMLƏRİN SEMANTİK POTENSİALI VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ ...	43
<i>dos. Əmir Cəfərov, dos. Səfurə Cəfərova (ADU)</i> İNGİLİS DİLİ TƏLƏFFÜZ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN AŞILANMASI ÜSULLARI (1-ci məqalə).....	48
<i>fil.f.d., dos. Qətibə Rüstənova (ADU)</i> AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK DİLİ FRAZEOLOGİZMLƏRİNDƏ SOMATİK KOMPONENTLƏR.....	54
<i>Gülbənzir Cahangirova, Məsmə Zöhrab-Məcid (ADU)</i> İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ İDİOMLARIN TƏDRİSİ YOLLARI.....	62
<i>Cəvahir Hacıyeva (ADU)</i> ÇOXMƏNALILIQ VƏ ÇOXMƏNALI SÖZLƏR MƏSƏLƏSİNƏ DAİR.....	68
<i>Şəfaqət Hüseynova (ADU)</i> NİTQ SİTUASIYALARINDA BAĞLAYICILARIN FUNKSIONALLIĞI	74
<i>Арзу Азаквишвеева (АУЯ)</i> К ВОПРОСУ О СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ ТЕКСТА	80
<i>Гюнэль Эйвазлы (АУЯ)</i> СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ МНОГОМЕРНОСТИ СВЯЗЕЙ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В ТЕКСТЕ.....	85
<i>Şücaət Kərimova (ADİU)</i> LEKSİK-QRAMMATİK POLİSEMİYADA MODELLEŞDİRİLMƏ	95

Sabir Əliyev (ADU)

MƏXƏZ VƏ HƏDƏF MƏTNLƏRDƏ DİL FUNKSİYALARININ
UYĞUNLUĞU..... 101

Aydan Quliyeva (ADU-nun dissertantı)

CÜMLƏNİN AKTUAL ÜZVLƏNMƏSİNİN İFADƏ VASİTƏLƏRİ..... 106

Leyla Cumayeva (ADU)

MƏTNLƏRDƏ MENTAL SAHƏNİN KONSEPTUAL İNTEQRASIYASI..... 112

Aynur Əliyeva (ADU)

İNGİLİS DİLİNİN HƏRBİ ABBREVIATURLARININ AZƏRBAYCAN DİLİ
EKVİVALENTLƏRİ 118

Zülfüyyə Əlibəyova (ADU)

M.F.AXUNDOVUN DRAMATURGİYASINDA ONOMASTİK VAHİDLƏR 123

Nigar Məhərrəmovə (ADU)

ORTA ƏSR İNGİLİS DİLİNİN FORMALAŞMASINDA
ÜÇ MƏDƏNİYYƏTİN ROLUNA DAİR 128

ƏDƏBİYYAT**Türkan Əliyeva (BMU)**

MARQARET ETVUDUN “DAMAZLIQ QIZIN HEKAYƏTİ” ƏSƏRİNDƏ
QADIN İSTİSMARININ TƏSVİRİ 137

PEDAQOGİKA VƏ METODİKA**Лейла Абдуллаева (АУЯ)**

РОЛЬ УСТНОЙ РЕЧИ В ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА 143

Günel Xudayarova (ADU)

İNGİLİS DİLİ ÜZRƏ TƏLƏBƏ NAİLİYYƏTLƏRİNİN
QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ 149

Püstəxanım Musayeva (ADU)

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ TƏLƏBƏLƏRDƏ
LEKSİK BACARIQLARIN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ..... 155

ELMİ DİSPUT**Prof. Dr. Jale Garibova (ADÜ)**

TOPLUMSAL ÇÖKÜŞÜN VAR ETTİĞİ YOK: *HOMO NIHILUS* - BİR KİMLİK
PARADİGMASI (NAİM DİLMENER'İN “OBSESYON” ROMANININ
İŞİĞİNDƏ) 161

DİLÇİLİK

fil.f.d., dos. Aytən Hacıyeva
ADU

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ONOMASTİK FOLKLOR FRAZELOGİZMLƏRİNİN SEMANTİK TƏSNİFATI

Açar sözlər: *frazeologizm, folklor, kontekst, obrazlılıq, antroponim, onomastika, semantika.*

Key words: *phraseological unit, folklore, context, imagery, anthroponym, onomastics, semantics.*

Ключевые слова: *фразеологизм, фольклор, контекст, образность, антропоним, ономастика, семантика.*

Həm ingilis, həm də Azərbaycan dili öz frazeoloji tərkibinə, frazeoloji vahidlərinin rəngarəngliyinə görə dünyanın ən zəngin dillərindəndir. Frazeologiya dilin lüğət tərkibinin xüsusi bir təbəqəsini təşkil edərək, dildə obrazlılıq, ifadəlilik, ekspressivlik yaradır. Frazeologizmlərdəki xalq müdrikliyi, xalq hikməti onların birbaşa folklorla, yəni şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlılığından irəli gəlir.

İngilis və Azərbaycan xalqlarının çox qədim dövrlərdən başlayaraq yaranan şifahi söz sənəti ağızdan-ağıza, nəsildən-nəslə keçərək cilalanmış və dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Xalq arzu və istəyini, sevinc və kədərini, cəmiyyətə münasibətini şifahi ədəbiyyatda – folklorla əks etdirmişdir. Yazılı ədəbiyyatın bəhrələndiyi əsas qaynaq da şifahi söz yaradıcılığıdır və bu söz yaradıcılığının böyük bir sahəsini frazeologiya təşkil edir. Xalq dili frazeologiyası üslubi məqsədlərlə işlədilərək nitqi daha canlı edir, obrazların dilinə fərdi xarakter verir və ədəbi dili zənginləşdirir.

Hər bir dilin frazeologiya sistemi olduqca inkişaf etmiş bir sistemdir. Bu fonda daxil olan frazeoloji vahidlər müxtəlif amillərə görə təsnif edirlər. Dilin frazeoloji sisteminin müəyyən bir təbəqəsini folklor frazeologizmləri, yəni müxtəlif folklor əsərlərdən seçilmiş və yaxud dildən-dilə keçmiş frazeoloji vahidlər təşkil edir.

Folklor frazeologizmləri özləri də təsnif edilərək təbəqələrə və ya laylara bölünür ki, bu laylardan biri xalq ədəbiyyatında işlədilmiş onomastik vahid tərkibli frazeologizmlərdən ibarətdir.

Onomastik vahidlər, eləcə də şəxs adları bədii obrazları təqdim edir, yazıçı və ya şairin fərdi üslubunu müəyyənləşdirir, əsərin ümumi ideya və məzmunu ilə əlaqədar işlədilir, fikrin obrazlı verilməsində, emosional şəkildə oxucuya çatdırılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onlar milli koloritin gücləndirilməsində, satirik gülüşün şiddətləndirilməsində və s. məqamlarda ən dəyərli dil vahidi rolunu oynayır.

Onomastik vahidlərin bir qolu olan antroponimlərin, yəni şəxs adlarının üslubi funksiyası tarixi şəraitlə, insanların sosial münasibəti, onların nitq mədəniyyətinin vəziyyəti ilə müəyyən edilir. Etimoloji baxımdan bir dilin leksikası ilə əlaqələndirilməyən hər hansı bir ad həmin dilin daşıyıcısı olan xalqın nitqində və ədəbiyyatında kifayət qədər işlənmə tezliyi qazandıqda həmin xalqa aid ad hesab olunur. Hətta tarixən və etimoloji baxımdan bir xalqın dili ilə əlaqələndirilən adların işlənmə tezliyi müəyyən səviyyədən aşağı düşdükdə isə, belə adlar passiv adlar sırasına daxil olur, tədricən real sözlərdən potensial sözlərə çevrilir və nəhayət, unudulur.

İngilis dilinin antroponimlər sistemi zəngin və rəngarəngdir. Odur ki, onları müxtəlif aspektdə tədqiq etmək mümkündür. Folklor mənşəli frazeologizmlərdə antroponimik kateqoriyalara dair xeyli dil faktları özünü göstərir. Antroponim tərkibli folklor frazeologizmlərinin hər birinin özünəməxsus yaranma mənbəyi və səbəbləri vardır.

İngilis və Azərbaycan folklorunda rast gəlinən antroponimik frazeologizmləri dinlə, mifologiya ilə, tarixi şəxsiyyətlərin, nağıl və dastan qəhrəmanlarının adları ilə bağlı olaraq aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

a) Dinlə bağlı antroponimik frazeologizmlər.

Dində ilk peyğəmbər hesab edilən Adəmin adı ilə ingilis dilində bir çox frazeologizmlər vardır. Məsələn, “*Adam ate the apple, and our teeth still ache*” (Adəm cənnətdə almanı yeyib, bizim dişimiz hələ də ağrıyır), *Adam’s apple* (kişilərdə qırtlaq), *to know smb from Adam* (kimisə çoxdan tanımaq), *as old as Adam* (Adəm qədər qoca – Adəmin Allah tərəfindən yaradılmağına eyham vuran allüziyadır).

Azərbaycan folklorunda da Adəmin adı ilə işlənmiş frazeoloji vahidlərə rast gəlinir: “Adəmdən xatəmə” [5] - mənası çoxdan, qədim zamanlardan deməkdir. Azərbaycan dilində ilk peyğəmbər Adəmin vaxtından son peyğəmbər Məhəmmədin vaxtınadək zaman kəsiyi nəzərdə tutulur: *Adəmdən Xatəmə kimi görünməyib; Adəm oğlu, övladı; babamız Adəm; Adəm babadan; Nuh-*

Nəbidən qalib; Nuh əyyamından qalib; Qızıl Xızırı oyadır; evində yatır, yuxusunda Həzrəti Süleymanı görür; gecənin ərizəsini Həzrəti Süleyman oxumayıb; Nuh deyəni Peyğəmbər deməz və s.

İngilis folklorundan qaynaqlanan digər antroponim tərkibli frazeologizmlər də dilçilik baxımından maraqlıdır: *Doubting Thomas* (a person who refuses to believe something without proof; a sceptic from the story of the apostle Thomas, who said that he would not believe that Christ had risen again until he had seen and touched his wounds) [12] – inanmayan Toma – hər şeydən şübhələnən insanları bu cür adlandırdılar. İsa peyğəmbərin apostollarından biri özü görməyə qədər onun qayıtmasına inanmırdı. Bu ifadənin yaranma mənbəyi də bu hadisədən təməlini almışdır.

Abraham's bosom (heaven, the place of rest for the souls of the blessed; Abraham the Hebrew patriarch from whom all Jews trace their descent; from the Bible “And it came to pass, that the beggar died, and was carried by the angels into Abraham's bosom”) [12] – ingilis folklorunda cənnət (Heaven) sözünün sinonimidir, yəhudilərin inamına əsasən yaxşı, dindar insanların öldükdən sonra düşdükləri məkan.

Judas kiss (an act of betrayal; Judas Iscariot, the disciple who betrayed Jesus, after the Bible “And he that betrayed him gave them a sign, saying, Whomsoever I shall kiss, that same is he: hold him fast”) [13] – İudanın öpüşü – satqınlıq simvolu, İuda İsa peyğəmbəri satmış ən yaxın dostlarından biri olub.

The mark of Cain (the stigma of a murder, a sign of infamy; the sign placed on Cain after the murder of Abel) [13] - Kain möhürü – Bibliya mifologiyasında Kain Adəmlə Həvvanın oğullarından biri olur; o öz qardaşı Aveli öldürdükdən (bu, yer üzündə baş verən ilk qətl idi) sonra Allah ona möhür qoyur və Kain adı cinayətkar, qatil, təhqiramiz söz mənasında işlənir.

İngilis dilində *God* (Allah) sözü ilə çoxlu sayda folklor frazeologizmləri vardır. Məsələn: *We are all in God's hands* (Hamımız Allahın əlindəyik); *God bless you* (Allah saxlasın); *God gave, God took back* (Allah verir, Allah alır); *be with God* (Allah qarşısında cavab vermək); *by God* (Allaha and olsun); *go to God* (Allahın yanına getmək); *God knows* (Allah bilir) və s.

İsa Peyğəmbərin adı ilə bağlı folklor frazeologizmləri: *by Jesus!* (İsa ya and olsun); *Jesus, Mary, and Joseph!* (təəccüb zamanı işlədilən ifadədir; *make (the) baby Jesus cry* (kəbudluq və tərbiyəsizlik etmək, yəni İsa peyğəmbəri qəhərləndirəcək hərəkət etmək); *Sweet Jesus* (təəccüb və qıcıqlanma zamanı işlədilir); *come to Jesus* (İsa Peyğəmbəri qəbul etmək, dinə-imana gəlmək); *Jesus boots* (sandallar, üstü açıq ayaqqabılar).

Azərbaycan dilində həm peyğəmbərlərin, həm də Allahın adı ilə işlənən müxtəlif dini zəminli folklor frazeologizmlərinə rast gəlinir ki, bu ifadələr nə-sildən-nəslə keçərək indiyədək də dildə aktuallığını saxlamaqdadır. Məsələn: *Dağ Məhəmmədin yanına gəlməyəndə, Məhəmməd dağın yanına gedəcək; Süleymana qalmayan dünya heç kəsə qalmaz; Evində yatır, yuxusunda Həzrə-ti Süleymanı görür; Nuh-Nəbidən qalib; Nuh əyyamından qalib* və s.

Dilimizdə Allahın adı ilə bağlı frazeoloji vahidlər çoxdur və onlar dil-də xüsusi işlənmə tezliyinə malikdirlər: *Allaha şükür; Allah ağıl versin; Al-lah qüvvət versin; Allah qismət eləsin; Allah qonağı; Allah mübarək eləsin; Allah qoysa; Allah bilən məsləhətdir; Allah bilsin; Allah qorusun; Allaha and olsun; Allah biləni bəndə bilməz; Allah amanında* və s.

God - Allah komponentli frazeoloji vahidlərin işlədilməsi bəzən kon-tekstlə bağlı olur və kontekstin ümumi məzmunundan asılı olur. Məsələn: *“To these people he is a God”* (“O, bu insanlar üçün Allahdır) [Tom McArthur, 1981, s.154]; *“Don’t make money your God* (Pulu Allah etmə; pulu müqəddəsləşdirmə). Bu cür frazeoloji vahidlərin semantikasındakı əsas məqam Allahın ucalığıdır.

b) Nağıl və dastanlarda rast gəlinən antroponimik frazeologizmlər.

İngilis dilində nağıl və dastanlardan dövrümüzdə qədər gəlib çatmış antroponim tərkibli elə frazeologizmlər var ki, “sifət + ad” quruluşunda iş-lənmişdir: *Old Jacob, Old Honey, Cunning Borley, Silly Billy* etc. Elə fra-zeoloji vahidlər də var ki, onların tərkibindəki adlar həmin adın daşıyıcısını səciyyələndirir: *Fearless Girl, Old Mother Wiggle-Waggle, Swan-princesses, Kate Crackernuts, the wicked Witch Queen* və s.

XVIII əsrə məxsus ingilis dastanlarından birində adı çəkilmiş cütlük: *Darby and Joan. Pleased as Punch* (“Punch and Judy” adlı ənənəvi uşaq kukla tamaşasından *Mr.Punch*) və s.

Robin Hood – dövlətlilərin malını alıb kasıblara paylayan, xeyirxah insan (“Robin Qud” rəvayətindən).

Azərbaycan dilində nağıl və dastanlardan yaranıb xalq dilində ümum-işləklilik qazanmış antroponimik frazeologizmlər çoxdur. Məsələn: *Çünki ol-dun dəyirmançı, çağır gəlsin dən Koroğlu* (“*Koroğlu*” dastanı əsasında); *Bir var Koroğlu, bir də var kor kişinin oğlu; ölər Koroğlu, getməz vətəndən; Məcnun kimi; Bir həsir idi, bir də Məmmədnəsir* (“Məhəmməd və Gülən-dam” dastanından) və s.

c) Mifologiyada rast gəlinən antroponimik frazeologizmlər.

Achilles` heel – Axilesin dabanı, yəni kiminsə zəif yeri (a person`s only vulnerable spot, a weak point at which Achilles could be wounded after

he was dipped into the River Styx, his mother having held him so that his heel was protected from the river water by her grasp) – yunan mifologiyasından ingilis dilinə keçmiş frazeologizm. Rəvayətə əsasən Axillesin anası onu məğlubedilməz etmək üçün ayağından tutaraq Stiks çayının suyuna salır və məhz suya girməyən dabanı onun zəif nöqtəsi olur.

Cupid`s dart (the conquering power of love, Cupid the Roman God of love, son of Mercury and Venus, represented as a beautiful naked winged boy with a bow and arrows) [12] – *Kupidon oxu* (Kupidon - Romanlarda sevgi allahı, Merkuri və Veneranın oğlu, əlində yay və ox olan gözəl və qanadlı, çılpaq oğlan) – rəvayətə görə Kupidonun oxu kimə dəysə, o dəlicəsinə aşiq olarmış.

Invita Minerva (lacking inspiration; Latin – Minerva (the goddess of wisdom) unwilling) [12] - istəməyərək, həvəssiz.

Pandora`s box (a thing which once activated will give rise to many unmanageable problems; in Greek mythology the gift of Jupiter to Pandora, “all-gifted”, the first mortal woman, on whom, when made by Vulcan, all the gods and goddesses bestowed gifts; the box enclosed all human ills, which flew out when it was foolishly opened) [12] – Pandora qutusu. Yunan mifologiyasından keçmiş ifadədir. Bir dəfə açılarkən bir çox qarşısı alınmayan problemlərin çıxmasına səbəb olan qutu; əfsanəyə görə Yupiterin Pandoraya olan hədiyyəsidir ki, bu qutuda bütün bəşəriyyətə məxsus xəstəliklər toplanmışdır və qutu açılarkən qarşısı alınmayan problemlər yaşanır.

Homeric laughter (irrepressible laughter, like that of Homer`s gods in the Illiad as they watched Lame Hephaestus hobbling) – fasiləsiz gülüş (Homerin İlliada əsərində Axsaq Hefestusu müşahidə edərkən allahların davamlı gülüşü).

ç) İngilis folklorunda kralların, Azərbaycan folklorunda isə şahların adları ilə bağlı frazeologizmlər.

Bluebeard – həyat yoldaşı ilə qəddar rəftar edən şəxs (ingilis kralı VIII Henriyə verilmiş ləqəb);

Appeal to Caeser – (appeal to highest possible authority, particularly with allusion to the Bible, in which Paul the Apostle exercised his right as a Roman citizen to have his case heard in Rome, with the words “I appeal unto Caesar”) [13, 197] – Sezara müraciət etmək – mənası daha yüksək rütbəli şəxsə müraciət etməkdir. Bibliyadan götürülmüş allüzuyadır. Bu allüzuya əsasən Roma sakini olan Apostol Paul öz məsələsinə Roma şəhərində baxılması üçün “Mən Sezara müraciət edirəm” sözlərini işlədib.

Sir Galahad – öz saflığı və alicənablığı ilə tanınmış şəxs (Kral Arturun cəngavərlərindən biri) və s. [10].

Azərbaycan folklorunda da rast gəlinən antroponimik frazeologizmlərin zənginliyi dilimizin qədim tarixinə istinad edir. Məsələn: *Nadiri taxtda görüb, Şah Abbası qundaqda (Nadiri taxtda görüb, Süleymanı qundaqda); Şah Abbas yaradı, Keçəl Abbas yaramadı; Şah Abbasın tənbəlidir; İsgəndərin buy-nuzu var, buynuzu* və s.

d) Tarixi şəxsiyyətlərin adları ilə bağlı folklor frazeologizmləri.

İngilis dilində: *The Corsican ogre* (Napoleon I (1769-1821), Emperor of France, in reference to his Corsican birthplace) [13] – Korsika nəhəngi (Napoleona verilmiş ad).

Azərbaycan dilində: hər oxuyan Molla Pənah olmaz.

Leksik cəhətdən bölünməz, tərkib və quruluşuna görə sabit, mənaca bütöv olan söz birləşmələri – frazeoloji vahidlər hər bir xalqın tarixi, mədəniyyəti, həyat tərzi, dünyagörüşü haqqında dəyərli bir mənbədir. Folklor frazeologizmləri cəmiyyətdə artıq sabitləşmiş adət və ənənələr haqqında məlumat verir. Frazeologizmin tərkibinə daxil olan komponentlərin mənası onun bütöv semantikasının formalaşmasında səciyyəvi rol oynayır.

Hər bir dildə, eləcə də ingilis və Azərbaycan dillərində frazeologizmlərin işlədilməsi üslubi xarakter daşıyır və ekstralingvistik amillərlə səciyyələnir. Ekstralingvistik amillər bir tərəfdən frazeologizmin yaranmasında, digər tərəfdən bu frazeologizmin nitq aktlarında və diskursda işlədilməsində təzahür edir. Bu baxımdan frazeologizmin anlanılıb qəbul edilməsi müəyyən fon biliklərə malik olmağı tələb edir. Bu fon biliklərini dil daşıyıcıları ekstralingvistik mühitin və həyat təcrübəsinin iştirakçıları kimi əldə edirlər. Başqa bir etnomədəniyyətin nümayəndələri isə bunu frazeoloji vahidin semantikasının öyrənilməsi yolu ilə əldə edirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

1. Adilov M. Niyə belə deyirik?, Bakı: “Elm”, 1982.
2. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən, Bakı: “Yazıçı”, 1989.
3. Vəliyev V.Ə. Azərbaycan folkloru, Bakı: Maarif, 1985, 414 səh.
4. Булаховский Л.А. Курс русского литературного языка, М., 1954
5. Садыхова Г.Р. Фраzeология, восходящая к библии и корану, Баку: “Елмветехсил”, 2014, 392 стр.
6. Altenberg Bengt. “On the Phraseology of Spoken English: The Evidence of Recurrent Word-Combinations”, *Phraseology. Theory. Analysis and Application*, Oxford: Oxford University Press, 1998, p. 101-102

7. Ambrose Merton. FolkLore, "The Atheneum" // № 982, 1846, p. 862/III-863/I.
8. Anderson John. The Grammar of Names, Oxford: Oxford University Press, 2007.
9. Carroll John. Towards a Functional Theory of Names and Naming // Linguistics, 21, 1983, p. 341-347.
10. Chloe Rhodes. Book of Old-Fashioned Superstitions, London, 2012.
11. Hendrickson R. Salty Words, New York, 1984.
12. Susinskiene Solveiga. Personal and Place Names in English Phraseology, Acta Humanitarica universitatis Saulensis. T 8, 2009, pp. 320-328
13. Oxford Dictionary of Phrase, Saying and Quotation, Oxford: Oxford University Press, 2013.

Ayten Hajiyeva

Summary

Semantic Classification of Onomastic Folklore Phraseologisms in English and Azerbaijani Languages

The article deals with the characteristic features of English and Azerbaijani phraseology. Phraseological units with onomastic components are analysed here. Especially folklore phraseologisms with anthroponym components are semantically analysed and classified on the materials of English and Azerbaijani languages. It is noted that a component used in the phraseological unit plays a significant role in the meaning of the whole phraseologism.

Айтен Гаджиева

Резюме

Семантическая классификация ономастических фольклорных фразеологизмов в английском и азербайджанском языках

В настоящей статье рассматриваются особенности английской и азербайджанской фразеологии. Также анализируются фразеологизмы с ономастическими компонентами. Особенно фольклорные фразеологизмы с компонентами-антропонимами были анализированы и семантически классифицированы на материалах английского и азербайджанского языков. Было отмечено, что компонент, использованный в составе фразеологического сочетания, играет важную роль в семантике целого фразеологизма.

Rəyçi: dos. V.Ərəbov

fil.f.d., dos. Bənövşə Məmmədova
ADU

**“DİL KİMLİYİ” İDEYASININ APARICI FƏLSƏFİ
KONSEPSİYALARLA KORRELYASIYASINA DAİR**
(klassik alman fəlsəfəsindən strukturalizmə qədər)

Açar sözlər: *“dil kimliyi” ideyası, fəlsəfi cərəyan və konsepsiyalar, klassik alman fəlsəfəsi, Humboldt çuluq və neoHumboldt çuluq, strukturalizm.*

Key words: *language identity, philosophy, Humboldtianism and neo-Humboldtianism, structuralism.*

Ключевые слова: *языковая личность, философские тенденции и концепции, классическая немецкая философия, гумбольдтианство и неогумбольдтианство, структурализм.*

“Dil kimliyi” nəzəriyyəsinin təşəkkül tarixini izlədikdə belə bir mütləq qanunauyğunluqla rastlaşmış oluruq: “dil kimliyi” ideyasının (*yəni, verilmiş konkret çərçivədə araşdırma obyektini bu və ya digər mərhələdəki “dil kimliyi” ideyasının*) təşəkkülü və inkişafı bilavasitə həmin dövrdə hakim olan ideya-nəzəri doktrinalarla şərtlənir. Başqa sözlə desək, verilmiş zaman kəsimindəki “dil kimliyi” ideyasının inkişaf tempi və spesifikası bu və yadigər dərəcədə məhz həmin dövrdə hansı fəlsəfi konsepsiyanın aparıcı mövqeyə malik olmasından asılılıq nümayiş etdirir. Xatırlatmaq kifayətdir ki, “dil kimliyi” ideyasının nəzəri qaynağı kimi dəyərləndirilən V.fon.Humboldt un dilçilik görüşlərinin formalaşmasında Hegel dialektikası mühüm, hətta dəyərlik ki, həlledici rol oynamışdır. Humboldt un dil təkamülü konsepsiyasında da bilavasitə Hegel dialektikasının izlərini müşahidə etmək olar. Bununla belə, “onu da qeyd edək ki, ümumi dilçiliyin banisinin linqvistik görüşlərinin formalaşmasında təkcə Hegel ideyaları deyil, ilk növbədə Kant təlimi və eləcə də İ.Fixte və F.Şelling fəlsəfəsi önəmli rol oynamışdır [1, 234]. Nəzərə alsaq ki, klassik alman fəlsəfəsinin əsas nəzəri doktrinaları sırasında “xalq ruhu” konsepsiyası yer alır, bu zaman həmin fəlsəfi cərəyanın təsiri ilə formalaşmış Humboldt çuluqda “xalq ruhu” ilə fərdi psixologizm məqamlarına diqqət ayrılması tam məntiqəməvafiq görünür. Humboldt nəinki xalq ruhunun və fərdi ruhun inikası kimi dil və nitq fərqləndirilməsinə diqqət yetirmişdir, dahi dilçi eləcə də yaradıcı şəxslərin, qələm sahiblərin dildən bir “alət” kimi istifadəsində yaranan çətinliklərin bilavasitə həmin dildəki “xalq ruhu”nun inikası səviyyəsilə əlaqələndirmişdir. Bu isə, öz növbəsində,

(müasir dilçilik terminologiyası ilə desək) yaradıcı şəxsin dili kimliyinin milli dil kimliyi ilə korrelyasiyası məqamına toxunmaq anlamına gəlir. V.F.Humboldt yazırdı: “Əgər *dil şairlərə öz sənətində ustalıq nümayiş etdirməkdə maneçilik törədirsə*, bu o deməkdir ki, millət, xalq onun (dilin – B.M.) bədii kamilliyinin nədən ibarət olunduğunun fərqi varmır, bilmir. Bu, o deməkdir ki, həmin xalq və həmin dil hələ poeziyanın yüksək üslubundan uzaqdır və, deməli, hələ xalq onun (dilin) xeyirli, faydalı “məhsullarından” öz mədəniyyətinin inkişafı və xarakterinin (milli ruhunun, milli xarakterinin – B.M.) təşəkkülü naminə istifadə edə bilməyəcəkdir” [2, 181]. Başqa sözlə desək, Humboldt poetik üslub üçün, yüksək bəlağətli nitq formatı üçün yararlı “alət” kimi çıxış edə bilməyən dilin bir zəngin “təfəkkür aqreqatı” olaraq hələ kəşf edilmədiyini, yəni konkret olaraq həmin xalq tərəfindən dilin sirli və sehri imkanlarının aşkarlanmadığını vurğulayır. Göründüyü kimi, Humboldt nəinki fərdi dil kimliyi və milli dil kimliyinin korrelyasiyasına diqqət çəkir, o, həmçinin bilavasitə yaradıcı şəxsin dil kimliyinin milli dil kimliyinin ən yüksək təzahür forması olmasını dolayı şəkildə etiraf etmiş olur. “Dil kimliyi” konsepsiyasının müasir terminologiyası artıq formalaşmış terminoloji inventara malik olduğundan, biz, Humboldt un səsləndirdiyi fikrin müasir interpretasiyasını belə verə bilərik: simfonik dil kimliyi individual dil kimliyində təzahür tapır. Eyni zamanda simfonik dil kimliyi yüksək səviyyədə formalaşmamış xalqın fərdlərinin dil kimliyi, o cümlədən (və bəlkə də, xüsusilə) yaradıcı şəxslərin dil kimliyi zəngin dil inventarı ilə təhciz oluna bilməz. V.fon.Humboldt öz “hökmünün” əsaslandırması kimi belə bir açıqlama da təqdim edir: “...Çünki poeziya dil vasitələrin “rənglərilə”, rəngarəngliyi ilə təsir etmək imkanına malikdir. Elə vasitələrin ki, ilkin mərhələdə yalnız təfəkkürün tələbləri müqabilində yaranmışdır və fantaziya (yəni, yaradıcı təxəyyülə – B.M.) keçidi üçün həmin vasitələrin təkrar “emalı” vacibdir. Poeziya isə sadəcə təxəyyülə xitab etməklə kifayətlənməyib, həm də asanlıqla fəlsəfə sahəsinə keçid edə bilər, bilavasitə ruh və ürəyə toxuna bilər” [2, 181]. Göründüyü kimi, Humboldt yaradıcı şəxsin dil kimliyinin ümumilikdə milli dil kimliyə təsir imkanlarının yetərinə genişliyi fikrini önə sürür: yaradıcı şəxsin dil kimliyində ifadə tapmış fikirlər son nəticədə “ruha və ürəyə” xitab etməklə milli ruhun transformasiyasını mümkün edə bilər. Bütün bu məqamlar isə, öz növbəsində, Humboldt un bütün dilçilik görüşlərində olduğu kimi, onun xalq ruhu ilə bağlı mülahizələrində də klassik alman fəlsəfəsinin əsas doktrinalarını rəhbər tutduğunu əyani şəkildə ortaya qoyur. G.V.Ramişvili Humboldt ideyalarının təkcə Hegelin deyil, eləcə də klassik alman fəlsəfəsinin digər görkəmli nümayəndələrinin (İ.Kantın, İ.V.Höte-

nin, F.Şillerin, F.Q.Yakobinin və başqalarının) təsirlə formalaşdırdığını, növbəti mərhələdə isə yeni alman fəlsəfəsinin, yəni XX əsrin I yarısındakı alman fəlsəfi antropologiyasının ideya qaynağı olduğunu qeyd etmişdir [3]. Başqa sözlə desək, XX əsrin I yarısındakı alman fəlsəfi antropologiyası və bu əsasda yaranmış neoHumboldt çuluq da təkcə Humboldt ideyalarının deyil, həm də klassik alman fəlsəfəsinin varisləri sayıla bilərlər.

Humboldtun ümumi milli ruhun inkişafında dilin rolu probleminə münasibətdə sələfi İ.Q.Herderin fikirlərini davam etdirdiyini bildiren Y.B.Xromova qeyd edir ki, məhz Herder dilin hər bir fərdin nitqində var olub inkişaf etdiyini önə sürmüşdür. Herderə görə, dünyada bir-birinin tam bənzəri olan, eyni üz cizgilərinə malik olan iki insanı tapmaq qeyri-mümkün olduğu kimi, eyni nitq ifadəsinə malik olan iki insanın da mövcudluğu mümkünsüzdür. Xarici şərtlənmələr (Herder bura iqlimi, sosial şərtlilikləri və s. daxil edir) insanın nitqinə nəinki tələffüz səviyyəsində, bütövlükdə məna tutumu, söz ehtiyatı baxımından da ciddi şəkildə təsir edir: insanın nitqi bilavasitə onun həyat tərzindən asılı olur [4, 104-110]. Göründüyü kimi, Herderin dilə gətirdiyi və Humboldtun öz dilçilik görüşlərində mənimsədiyi bu konsepsiya əslində, dil kimliyi ideyasının ilkin nəzəri bazası ilə səsləşir. Belə ki, o, müasir konsepsiyada bildirildiyi kimi, dilin ayrı-ayrı dil kimliklərində təzahür tapdığını, dil kimliklərinin isə təkrarsızlığını dolayı şəkildə, yəni XVIII əsr fəlsəfi fikrinə uyğun terminologiya ilə dilə gətirmişdir. Son dövr Avropa maarifçiliyinin ən parlaq nümayəndələrindən olan İ.Q.Herder milli ruh ideyasını qabartmaqla əslində onun fərdi ruhun da “qidalandırıcısı” olduğunu önə sürmüşdür.

İ.Q.Herderin dünyanın dil mənzərəsini araşdırmış L.P.Lobanova filosofun xalqın düşüncəsi ilə onun dili arasında, demək olar ki, bərabərlik işarəsi qoyduğunu, “hər bir millət necə danışırsa elə də düşünür, necə düşünürsə elə də danışır” – fikirini önə sürdüyünə diqqət çəkir [5, 54]. Bu kontekstdə xalqın ruhu ilə onun dilinin eyniyyət təşkil etdiyini dilə gətirmiş Humboldt ideyalarının ilkin mənbəyinin məhz Herderin fəlsəfi görüşləri olduğu bir daha yəqinləşir. Əslində istər Herderin ideyası, istərəsə də onun dilçilik konsepsiyasının davamı olan Humboldt konsepsiyası müasir anlamda simfonik dil kimliyi ideyasının praforması, ilkin konseptual nüvəsidir. Belə ki, milli dil kimliyi yanaşmasına görə, xalq necə danışırsa, elə o cür də mövcudluğa malikdir və, əksinə, xalqın necə yaşam sürdürməsi onun dilində əksini tapır. Eyni doktrina fərdi dil kimliyi üçün də keçərlidir.

Maraqlıdır ki, dil və ədəbiyyatın korrelyasiyası məqamına da diqqət yetirilmişdir. Tədqiqat obyektimizdən dolayı, bizi yaradıcı şəxslərin dil kimliyi məqamı yaxından maraqlandırdığından mütəfəkkirin bu aspektdə səs-

ləndirdiyi fikirlər diqqətimizdən kənar qala bilməzdi. İ.Q.Herder yazırdı: “Ədəbiyyat dildə inkişaf edirdi, dil isə ədəbiyyatda inkişaf tapırdı. Onları (*dili və ədəbiyyatı* – B.M.) *ayırmaq istəyən əl bədxahdır, onların birini digəri olmadan ayrılıqda, tək görmək istəyən göz isə özünü aldadır*” (kursiv bizimdir. – B.M.) [5, 54].

Filosof elm dilində də dil milli təkrarsızlığı nəzərdən keçirərək qeyd edirdi: “Hər bir dil elmlərdə öz izlərini qoyur, möhürünü vurur... Dil özlüyündə həm alətdir, həm mahiyyət və məna tutumudur, həm də müəyyən səviyyədə elə elmlərin də birləşimidir” [5, 54]. Bu ideya isə bilavasitə Avropada Leo Vaysgerber və tərəfdarları, ABŞ-da isə E.Sepir və B.L.Uorf tərəfindən önə sürülən neohumboldtçuluğun əsas prinsiplərilə səsləşir. Məhz həmin prinsiplər Sepir-Uorf nəzəriyyəsinin meydana gəlməsini mümkün etmişdir ki, bu da bilavasitə xalqın intellektual modelləri ilə onun danışdığı dil arasında qarşılıqlı şərtlənməni əsaslandırmağı hədəf alan “linqvistik nisbilik” anlayışını ortaya qoymuşdur. Dil kimliyi ideyası da məhz həmin “linqvistik nisbilik nəzəriyyəsinin” yeni elmi-terminoloji inventara oturdulmuş və daha əlavə nəzəri konsepsiyalarla təchiz edilmiş “davamı” kimi də dəyərləndirilə bilər. Belə ki, “dil kimliyi” ideyası milli dil kimliyinin və fərdi dil kimliyinin təkrarsızlığından çıxış etməklə bərabər onun intellektual modellərinin, semantik-konseptual altyapısının bilavasitə xalqın və fərdin düşüncə aparatı, həyatı təcrübəsi və psix-emosional özəlliklərilə şərtləndiyini önə sürür. Hər bir dilin öz metafizikası olduğunu bildiren Uorf öz yanaşmasının əsaslandırması məqsədilə onu da qeyd edir ki, əgər Nyuton hopi dilində danışsaydı, yəqin ki, onun fizika sahəsində araşdırmaları tamamilə başqa məcrada gerçəkləşərdi [6, 82-85]. Yəni, əslində Uorfun yanaşmasında belə bir məntiq ortaya çıxır ki, Nyutonun hopi dilinə xas dünya mənzərəsinə malik olması situasiyasında heç bir alma ağacı faktoru “ağırlıq qanunun” kəşfinə yol açma bilməzdi: çünki hopi olan Nyuton ağacdən almanın düşməyində, bəlkə də heç qeyri-adi bir şey görməyəcəkdir. Deməli, Uorfun yanaşması mahiyyət etibarilə simfonik dil kimliyinin təkrarsızlığı ideyasının linqvistik nisbilik nəzəriyyəsi platformunda izahından başqa bir şey deyil. Onu da qeyd edək ki, müasir araşdırmalar intellektual proseslərin və onların modelləşdirməsinin bilavasitə dil faktoru ilə bağlılığı məqamına təkrarən diqqət ayırmağa başlamışlar və müasir koqnitivistikanın inkişafı ilə bu məsələdə yeni təhlil standartlarının tətbiq edilməsi mümkün olmuşdur (bu barədə daha ətraflı bax: [7, 147-149]).

Yaradıcı şəxsin dil kimliyi kontekstində İ.Q.Herderin görüşlərinin dəyərləndirməsi onun məhz dil və ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqəsi haqqında mülahizələrinə diqqət etmək ehtiyacı yaradır. M.Foster Herderin fəlsəfi görüş-

lərində ədəbiyyata çox geniş yer verildiyini qeyd edir: filosof hesab edirdi ki, ədəbiyyat ruha, mənəviyyata sirayət etmək gücünə malikdir və bu baxımdan mənəvi kamilləşmə prosesində ədəbiyyatın müstəsna rolu var [8].

Qeyd edək ki, neo-Humboldt çuluğun “dil kimliyi” ideyasının ilkin postulatlarını formalaşdıran cərəyan olması faktı – onun ideyaların fəlsəfi qaynağına marağımızı şərtləndirən əsas amildir. Məlumdur ki, müasir dilçilikdə adı “dil kimliyi” konsepsiyası ilə sıx şəkildə əlaqələndirilən Leo Vaysgerber və ardıcıllarının dilçilik görüşlərinin nəzəri əsasını E.Kassirerin neokantçılıq ideyaları təşkil edirdi. E.Kassirerin dilə yanaşmasında struktura deyil, mahiyyətə önəm verməsi, dilə miflərin, dil ruhunun istinadgahı kimi yanaşması neoHumboldt çuların yanaşmasında öz müvafiq əksini tapmışdır [9]. Təsadüfi deyil ki, Uhlan von Slagle ümumiyyətlə, E.Kassirerin dil haqqındakı görüşlərini dilçi alimlərdən Leo Vaysgerber və B.L.Uorfla eyni kontekstdə dəyərləndirir və onların baxış bucaqlarında ciddi konseptual ortaqlıqların mövcudluğuna diqqət çəkir [10]. Kassirerin görüşlərinin “dil kimliyi” konsepsiyası ilə səsleşməsinə sübuta yetirən əsas faktlardan biri kimi, filosofun refleksiya məqamına xüsusi diqqət yetirməsilə bağlıdır. Xatırladaq ki, XX əsrin 80-ci illərində “dil kimliyi” ideyasında əsaslı keyfiyyət dönüşü yaratmış dilçilərdən olan G.İ.Boginin konsepsiyasının ana xəttini, əsas qayəsini məhz refleksiya məqamı təşkil edirdi [11]. Kassirərə görə də, “dildəki anlayışlar daimi olaraq, aktivlik və refleksiya, fəaliyyət və düşüncənin sərhəddində qərar tuturlar” (daha ətraflı bax: [12, 157-175]). Tədqiqat obyektimiz baxımından, Kassiresin yaradıcı dil kimliyinə münasibəti məsələsi daha çox marağımıza səbəb olduğundan, onun ədəbiyyat və dil əlaqəsi ilə bağlı fikirlərinə nəzər salaq. Kassirerin dövründə dil kimliyi konsepsiyasının müasir terminoloji inventarı olmasa da, filosof dil və ədəbiyyat əlaqəsindən, şairlərin üslubi özəlliklərinin dilin inkişafında mühüm rol oynamasından geniş şəkildə bəhs etmişdir. Y.Shen bildirir ki, Kassirərə görə, məhz şairlər “dil universal daşlarını” cilalayaraq “ədəbiyyat incisinə” çevirməyə müvəffəq olurlar. Bu mənada Kassirerin mövqeyi şairlərin dilin inkişafındakı rolu ilə bağlı Platonun yanaşmasından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir [13]. L.Vaysgerberin dil kimliyi konsepsiyasından da aydın şəkildə göründüyü kimi, neo-Humboldt çuluq dilin struktur cəhətlərini arxa plana alaraq, əsasən onun fərdi və milli ruhun ifadəsi olması məqamına diqqət yetirir. L.S.Yermolayevanın qeyd etdiyi kimi, neo-Humboldtçular özlərindən əvvəlki dilçiləri dilin birtərəfli işıqlandırılmasında tənqid edərək onlara qədər dolğun şəkildə araşdırılmayan aspektlərə diqqət etsələr də, özləri də birtərəflilik nümayiş etdirmişlər [14, 47-86]. Yəni, gənc qrammatiklərin dilin formal as-

pektlərinə önəm verilməkdə və dilin “ruhuna”, fərdin, şəxsiyyətin “dil kimliyini” bir o qədər də nəzərdə almamaqda “günahlandırıcı” neoHumboldt çulları, özləri dilin formal aspektlərini ikinci plana atmışdılar. Bu da, artıq qeyd etdiyimiz kimi, bilavasitə həmin dövrün aparıcı fəlsəfi doktrinası olan neokantçılığın təsiri ilə gerçəkləşmişdir. Qeyd edək ki, əslində “dil kimliyi” ideyasının nəzəri əsaslarının formalaşmasında Leo Vaysgerber həlledici fiqurlardan sayılsa da, artıq bildirdiyimiz kimi, onun konseptual yanaşması bu ideyanın bir çox suallarını cavabsız qoymuşdur. Bu cavabların böyük qismi yalnız XX əsrin sonlarında yeni fəlsəfi-nəzəri platformda – poststrukturalizm və postmodern platformunda formalaşmış “dil kimliyi” konsepsiyaları çərçivəsində cavablandırılmışdır. Ona diqqət çəkmək istədik ki, Y.K.Romanenkonun da bildirdiyi kimi, hətta xalq ruhu və xalq dilinin eyniyyəti müstəvisində “dil dünyagörüşünü” (burada, sonralar – XX əsrin əvvəllərindən etibarən, “dünyanın dil mənzərəsi” termini ilə tanımlanan anlayışdan söhbət gedir – B.M.) araşdıran Humboldtun özü də bu məsələdə bir çox nəzəri sualları doğru bir biçimdə səsləndirmiş olsa da, bəzi aspektlərin birmənalı nəzəri həllini ortaya qoymamışdır [15, 10-11].

Yuxarıda qeyd olunanlar belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, “dil kimliyi” ideyası öz nüvəsində dilin fəlsəfi, psixoloji problemlərini əks etdirdiyindən, eləcə də geniş anlamda etnomental və sosiolinqviistik problemi təcəssüm etdirdiyindən bu sahə ilə məşğul olmuş dilçilər fəlsəfi fikrin aparıcı doktrinalarından bu və ya digər dərəcədə təsirlənmişlər. Bu mənada təsadüfi deyil ki, Humboldt un dil kimliyi ilə bağlı səsləndirdiyi fikirlərdə həm klassik alman fəlsəfəsinin, həm də müəyyən dərəcədə alman maarifçiliyinin ideyalarının əks-sədasını sezmək olar. Neo-Humboldt çuluğun və konkret olaraq, “dil kimliyi” nəzəriyyəsinin ilkin konseptual konturlarını cızmış Leo Vaysgerberin neokantçılıqdan təsirlənməsi də bu baxımdan məntiqə müvafiqdir. Belə ki, neo-Humboldtçuluq Humboldt ideyalarının yeni əsrin yenilənmiş informasiya formatında “təkrar oxunuşu” olduğu kimi, neokantçılıq da klassik alman fəlsəfəsinin ana sütunünü təşkil edən doktrinaların yenidən dəyərləndirilməsini təşkil edir. Bundan sonrakı mərhələdə strukturalizm, poststrukturalizm (o cümlədən, dekonstruksiya) və, nəhayət, postmodernizm ideyalarının vüsət alması hər dəfə “dil kimliyi” ideyasında yeni korrektələrə yol açmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Наси́ева А. Я. Лингвистик типологизация и типологизация проблемы. Баки, 2008, 282 səh.
2. Гумбольдт Ф. В. Язык и философия культуры. М: Прогресс, 1985, 450 с.

3. Рамишвили Г. В. Гумбольдтианство // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. М.: Советская энциклопедия, 1990. 685 с. <http://tapemark.narod.ru/les/123c.html>
4. Хромова Е. Б. Некоторые аспекты философии языка В. Фон Гумбольдта: о соотношении понятий «Национальный дух» и «Язык» // Вестник ПНИПУ. Проблемы языкознания и педагогики, 2010, №4 (10), с. 104-110, <https://cyberleninka.ru/article/n/nekotorye-aspekty-filosofii-yazyka-v-fon-gumboldta-o-sootnoshenii-ponyatiy-natsionalnyy-duh-i-yazyk>
5. Лобанова Л.П. Языковая картина мира в концепции И. Г. Гердера. // Вопросы психолингвистики 2014, 4 (22), с.47-55 <http://iling-ran.ru/-library/voprosy/22.pdf>
6. Уорф Б. Л. Отношение норм поведения и мышления к языку // Зарубежная лингвистика. I: Пер. с англ. / Общ. ред. В.А. Звегинцева и Н.С. Чемоданова. М.: Издательская фирма «Прогресс», 1999. 308 с. (с.58-91)
7. Велихов Е. П., Чернавский А. В. Интеллектуальные процессы и их моделирование. М: Наука, 1987. - 396с.
8. Forster M. Johann Gottfried von Herder // Stanford Encyclopedia of Philosophy <https://plato.stanford.edu/entries/herder/#PhilLangInteTran>
9. Неогумбольдтианство <http://tapemark.narod.ru/les/330b.html>
10. von Slagle U. Language, Thought and Perception: A Proposed Theory of Meaning, Germany, Publisher: De Gruyter, 01 Jun 1974, 60 pp., <https://books.google.az/books?id=vchgJSmeNrsC&pg=PA21&lpg=PA21&dq=Leo+Weisgerber++Ernst+Ca>
11. Богин Г. И. Обретение способности понимать: Введение в филологическую герменевтику. Тверь 2001 http://www.bim-bad.ru/docs/bogin_ponimaniye.pdf
12. Стрельник О. Н. Э. Кассирер о связи мифа и языка // Вестник РУДН: Серия: Философия 2004, №1 (10-11), с.157-175, <https://cyberleninka.ru/article/n/e-kassirer-o-svyazi-mifa-i-yazyka>
13. Shen Y. Cassirer's View of Language // International Education Studies , v2 n3 p23-26 Aug 2009. <https://pdfs.semanticscholar.org/d339/7f396b4ecc76-ca29b65bfb89d7d07b95845d.pdf>
14. Ермолаева Л.С. Неогумбольдтианское направление в современном буржуазном языкознании. / Проблемы общего и частного языкознания. М., 1960, с. 47-86.
15. Романенко Е. К. Философия языка В. фонГумбольдта и ее влияние на философско-лингвистические, этнопсихологические и антропологические учения в Германии XIX - XX вв., автореферат диссер... канд. филос. Наук. Москва 2011, 19 с.

Banovsha Mammadova

Summary

**About the Correlation of the Idea of the “Language Personality”
with the Leading Philosophical Conceptions
(from the Classic German Philosophy up to Structuralism)**

The article deals with the study of correlation of the idea of “language personality” with philosophical conceptions. As the idea of the “language personality” reflects the philosophical, psychological problems in its essence, as well as as it personifies ethnomental and sociolinguistic problems the linguistics who studied this field are impressed with the leading doctrines of the philosophical concept more or less. In this meaning it is not accidental that in Humboldt’s core ideas connected with the “language personality” it is possible to come across both with the ideas of classic German philosophy and German enlightenment in a certain degree. Neo-Humboldtian’s and definitely, Leo Weisgerber’s impressing by Neo-Kantian trend is logical from this point of view. Thus, actually Neo-Humboldtianism is “rereading” of Humboldt’s ideas in the new information format of the new century and Neo-Kantianism is the new study of the doctrines which are the core of the classic German philosophy as well.

In the next stage every time structuralism, poststructuralism (as well as deconstruction) and finally the progress of postmodernism ideas made new corrections in the idea of “language personality”.

Бановша Маммадова

Резюме

О корреляции идеи «языковой личности» с ведущими философскими течениями (от классицизма до структурализма)

Статья посвящена изучению корреляции идеи «языковой личности» с философскими течениями. Идея «языковой личности» в своей сущности отражает философские и психологические проблемы языка, а также этноментальные и социолингвистические проблемы языка. В связи с этим языковеды, изучающие проблему языковой личности в той или иной степени подвергались влиянию ведущих философских доктрин своего времени. В данном контексте неслучайно то, что идеи Гумбольдта о языковой личности в удивительной манере вторит идеям философов немецкого классицизма и позднего немецкого просвещения. А неогумбольдтианство и, в частности, лингвистические взгляды Лео Вайсгербера (языковед который вывел идейно-концептуальные контуры теории языковой личности) формировались при непосредственном влиянии неокантианства.

В следующем этапе структурализм, постструктурализм (а также, деконструкция) и наконец, постмодернизм ввели свои корректировки в идею языковой личности.

Rəyçi: fil.e.d., prof.A.Məmmədov

fil.e.d., prof. Elmira Məmmədova
BSU

İLAN KOMPONENTİ İLƏ İŞLƏNƏN FRAZEOLOJİ VAHİDLƏR HAQQINDA

Açar sözlər: *frazeoloji vahidlər, zoonimlər, zoomorfizmlər, ilan komponenti.*

Key words: *phraseological units, zoonim, zoomorfizm, the snake component.*

Ключевые слова: *фразеологические единицы, зоонимы, компонент змея.*

Yazılan məqalə sürünənlər qrupuna aid olan və türk xalqlarının mifoloji və folklor mətnlərindəki görüşlərində əsas yer tutan *İlan* zoobrazına həsr olunub.

İlan leksik vahidinin etimoloji izahı ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, keçmişdə “sürünmək” mənasını bildirən -yıl, -cil feilindən əmələ gəlmişdir. –An, –ən şəkilçili bu qəbul sözlər lap qədim dövrlərdə yaranmış leksik vahidlərdir. “*Yılan*” sözünü “*al*” əsaslı leksik vahid də hesab etmək olar. “*Al*”, “*yal*” əsaslı sözlərdə “*yalan, hiylə, kələk*” mənaları ilə bərabər parlaqlıq və uzunluq mənaları vardır. *İlan* sözü qıvrılmaq sözünən əmələ gəlib. İlanın qıvrılması (yığılıb-açılması) onun mühüm əlamətlərindən biridir. Söz *qıvrılan-yığılan-yılan-ilan* ardıcılığı üzrə inkişaf edib [1,186].

Zoonimlər dilin zooloji leksikasını təşkil edir. “Zoonim” termini ilə yanaşı dilçilikdə “zoomorfizm” termini də işlənir. Zoometaforizmlər hərfi mənası əsasında yaranmış və insanın obrazlı səciyyəndirilməsi funksiyasında çıxış edən metaforik söz və ifadələridir. Zoomorfizmlər böyük milli spesifikaya malikdir. Bu da hər dildə müəyyən zoomorfizmlərin olması ilə əlaqədardır.

Sürünənlər qrupuna aid zoonimlərə inamların olması hələ qədim zamanlardan məlumdur. Azərbaycanda Qobustan qayaüstü rəsmlər arasında da *ilan* təsvirləri xüsusi yer tutur.

Altay türklərinin yaradılış əfsanəsinə görə, yasaqlanan meyvələri kim-sənin yeməməsi üçün Tanrı ilanı və köpəyi keşikçi qoymuşdu. Ancaq Ərlük Körmös, Törüngəy adlı şəxsi tapır, onu aldadır, Törüngəy və həyat yoldaşı Əjə yasaq meyvələrdən yeyirlər. Tanrı da yasağa uymayan Törüngəylə yoldaşını dindirir, onlar da günahı köpəklə ilanın boynuna atırlar. Tanrı da ilana sən Körmös (şeytan) oldun, insanlar sənə düşmən olsun deyir [2, 25, 85- 86].

Aytən Hacıyeva “Zoometaforizmlər” adlı dissertasiyasında zoonimlər barədə qeyd edir “ heyvan adları vasitəsi ilə həmin canlının hər hansı bir xü-

susiyəti, hərəkəti, xarici görünüşü və birbaşa və ya dolayısı ilə - eyham və kinayə ilə insanların üzərinə köçürülür. Mövcud olan zoometaforizmlər insanların əsl simasını üzə çıxarmağa, onların bu və ya digər xarakterik xüsusiyyətlərini daha dolğun ifadə etməyə imkan verən zoonimlərdir” [4, 56].

Azərbaycan dilində frazeoloji vahidlərin və atalar sözlərin *ilan* komponenti ilə və onları əhatə edən sözlərin arasında eyni sözlərin təkrarlandığı müşahidə olunur. Məs. belə frazeoloji vahidlərin və atalar sözlərin çərçivəsində insan bədəninin üzvlərini bildirən – somatizmlərə xeyli miqdarda rast gəlmək olar: **ağız** komponenti ilə: *İlan ağzından qurtarmaq, İlan ağzından qurtardıq - qurbağa ağzına düşdük, İlan ağzından qurtarmış, İlan ağzından qaçıb çıxan - qurbağa ağzına düşdük, İlan ağzından çıxan - qurbağa ağzına düşdük, İlan ağzından çıxan kimi, İlan ağzından qurtaran quş kimi, İlan ağzından qaçıb qurtaran qurbağa kimi; dil* komponenti ilə: *İlan dili çıxarmaq, İlan kimi dil çıxarmaq, İlan dili çıxarıb yalvarmaq, İlan kimi dil çıxarmaq, İlan dili çıxarıb yalvarmaq, İlan dili tökmək, Dili ilanı yuvasından çıxardar, Şirin dil ilanı yuvasından çıxarar, İlan dili tökmək, İlan dili çıxarmaq; quyruq* komponenti ilə: *İlanın quyruğunu basmaq, İlanın quyruğunu basmasan sancmaz; Yatan ilanın quyruğunu basma; Quyruqlu ilan; əl* komponenti ilə: *İlanı özgə əli ilə tutmaq, İlanı Seyid Əhməd əli ilə tutur, İlanı Seyid Əhməd əli ilə tutmaq, İlan əlindən qurtarmaq, İlanın başını özgə əli ilə əzmək; boğaz* komponenti ilə: *İlan boğazına salsan da, İlanın boğazına girən çıxmaz, Elə bil ilan boğazından çıxıb, İlan boğazına salsan da...; qabıq* komponenti ilə: *İlan qabığını dəyişər, xasiyyətini dəyişməz, İlan kimi qabıq qoymaq; göz* komponenti ilə: *İlanı sən tut, mən gözünü çıxardım, İlan gözü kimi; ayaq* komponenti ilə: *Mollanın çörəyini, ilanın ayağını görən olmayıb; sinə* komponenti ilə: *Sinəsində ilan bəsləmək; üz* komponenti ilə: *İlan üzdən xal-xal olur, insan içindən; qarnın* komponenti ilə: *Qarnında ilan var.*

Frazeoloji vahidlərin *ilan* komponentlə çərçivəsində əsasən *ağız, dil, quyruq* somatizmlərə rast gəlirik. Bizim fikrimizcə, bu komponentlərin çoxluğu *ilanın* bioloji funksasiyla bağlıdır.

Frazeoloji vahidlərin *ilan* komponentlə çərçivəsində zoonimlərə xeyli miqdarda rast gəlirik. Məs. **qurbağa** komponenti ilə: *İlan ağzından qurtardıq - qurbağa ağzına düşdük, İlan ağzından qurtaran - qurbağa ağzına düşər, İlan ağzından çıxan - qurbağa ağzına düşdük, İlan ağzından qurtarmış - qurbağa ağzına düşdük, İlan-qurbağa, Yuxuya ilan-qurbağa girmək, İlan-qurbağa görmək; kərtənkələ* komponenti ilə: *İlana ağı verən kərtənkələ, İlanə zəhər verən kərtənkələ; əqrəb* komponenti ilə: *Qaşqabağından ilan-əqrəb sallanıb; əjdaha* komponenti ilə: *İlan yeyib əjdaha olub, İlan udub, əjdaha olub.*

Frazeoloji vahidlərin *ilan* komponentlə çərçivəsində **qurbağa**, **kərtən-kələ**, **əqrəb**, **əjdaha** zoonimlərə rast gəlirik. Bizim fikrimizcə, *ilan* komponenti ilə birgə bu zoomorfizmlərin işlənməsi insanların onları mənfi qiymətləndirilməklə bağlıdır və insanın mənfi daxili keyfiyyətləri, xüsusiyyətləri və hərəkətlərini sadaladığımız zooobrazlarla xarakterizə edir.

Frazeoloji vahidlərin *ilan* komponentlə çərçivəsində zoonim yarıbuz [yarpız] da rast gəlirik: *İlanın zəhləsi yarpızdan gedər, o da yuvasının ağzında bitər*. Musa Adilov qeyd edir: “Mahmud Kaşğarinin məşhur “Divan”ında həmin ifadə belə işlənilmişdir: Yılan yarıbuzdan qaçar, qança barsa yarıbuz ötrü gəlür (ilan yarpızdan qaçar, hara getsə yarpız qarşısına çıxar). M.Kaşğari “yarıbuz” sözünü “ilan öldürən bir heyvan” şəklində təsvir edir. Bu yarıbuz ilanın yuvası ağzında sakit və uzun zaman dayanıb durar /bitər və ilan yuvadan çıxan kimi onu tutub məhv edərmiş” [1, 78].

Müasir ədəbi dilimizdə həmin heyvan alapars (siçanaoxşar bir heyvan) və manqust adlandırılan balaca heyvan qədimlərdə yarpız/yarıbuz adlandırılırdı. Frazeoloji vahid - *İlanın yarpızdan zəhləsi gedər, o da yuvasının ağzında bitər* - bir kəsin başqasından və ya hansı əşya və canlıdan xoşlamadığını bildirmək məqamında işlədilir; pis, xoşlanmayan şeydən, canlıdan qaçmaqla qurtulmaq olmur, hara qaçsanda, ona tuş gəlirsən.

Sürünən komponentlə işlənən frazeoloji birləşmələrin və atalar sözüünün çoxu insanın daxili keyfiyyətləri, xüsusiyyətləri və hərəkətləri ilə bağlıdır və əksəriyyəti mənfi xarakter daşıyır. Məs: *Əfi ilan* - hiyləgər, fitnəkar; *Adam üstünə diri ilan salsan yerindən tərpənməz* - soyuqqanlı, ağır, yavaş tərpənən insan haqqında; *Özgə əli ilə ilan tutmaq, İlanı özgə əli ilə tutmaq, İlanı sən tut, mən gözünü çıxardım, İlanın başını özgə əli ilə əz, İlanı Seyid Əhməd əli ilə tutmaq* - başqasının yerinə çətin işi görmək; *Ağusuz ilan* - təhlükəli insan; *İlanı öldürüb balasını buraxmaq, İlanı öldürüb yavrusunu buraxmaq* - yersiz comərdlik, alicənablıq barədə; *İlan boğazına salsan da...* - heç vaxt; *İlan ilə belə yola getmək* - çətin xasiyyətli insan ilə dil tapmaq, dolanmaq; *İlan kimi çalmaq, İlan kimi acılamaq* - acı söz demək; *İlan sancan kimi, İlan vuran kimi* - dəli kimi, tez qaçmaq; *İlan vuran ala çatıdan da qorxar* - başına iş gəldiyi üçün çox ehtiyatlı, tədbirli hərəkət edən adam haqqında; *Elə bil ilan qovub* - bərk qışqıran adam haqqında; *İlan kimi sürüşkən* - fəndgir, fərasətli, çevik insan haqqında; *İlanı yuvasından çıxarmaq* – başqasını fikrindən daşındırmaq, yoldan döndərmək; *Elə bil qutuda ilan görür* – qorxub qaçan adam haqqında; *İlan kimi qıvrılmaq* - ağrıdan, hirsdən əziyyət çəkmək; *İlan kimi bir-birinə sarmaşmaq, İlan kimi bir-birinə qucaqlaşmaq* - dəlicəsinə bir birinə sarılmaq, qucaqlaşmaq; *İlanın ağına da lənət, qarasına da, İlanın böyüyünə də lənət, kiçiyinə də lənət* - hər ikisi pis adamdır; *İlan*

ulduz görməsə ölməz - birindən çəkinmək, qorxmaq barəsində; özündən nüfuzlu adama rast gəlmək mənasında; *İlan vuran yatdı, ac yatmadı, İlan vuran yatar, ac yatmaz* - çox narahat, yuxu yata bilməyən adam haqqında; *İlanboğan vaxtıdır* - körpəlik vaxtı, tanımadığı üçün uşağın ilanı əllə tutub boğa biləcəyi çağ; *İlan yuvası* - təhlükəli yer barədə və s.

Sürünən komponentlə frazeoloji vahidləri və atalar sözləri işlənən müsbət, mənfi mənalar ifadə edə bilir. Zoomorfizm *ilan* komponentilə daha çox insanın mənfi keyfiyyətləri təsvir olunur. Azərbaycanlıların təsəvvürlərində *ilana* ikili münasibət var: həm xeyirxah obrazlar, həm də zalım ruhlar kimi. İlanın bəzi tədqiqatlarda totem hesab olunması da ilan kultunun-ilan ətrafında yaradılmış ritual-mifoloji kompleksin təzahürüdür [3, 86-87].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Adilov M. Niyə belə deyirik. Bakı, Azərnaşr, 1982. 241 s.
2. Altaylı S. Azərbaycan xalq deyimlərində mifoloji və tarixi elementlərin əksi [Mətn]: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmlər dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya 10.01.09; AMEA, Folklor İnstitutu. Bakı, 2012. 131s.
3. Əlizadə R. Azərbaycan folklorunda təbiət kultları ilə bağlı inanclar. 10.01.09. -Folklorşünaslıq, Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 2008, 138 s.
4. Hacıyeva A. Zoometaforizmlər. (İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında): 10.02.19 – Dil nəzəriyyəsi. Filologiya elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya / AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı, 2004, 212 s.
5. Kaşğari M. Divani lüğət-it-türk. Dörd cildə. III cild, Bakı, Ozan, 2006, 400 s.

Elmira Mammadova

Summary

Phraseological units with a snake component

This article discusses Azerbaijani phraseological units with the component "ilyan" (snake). A semantic-metaphorical classification of phraseological units is proposed: in combination with somatisms (dil - tongue, quyruq - tail, göz - eye, ayaq - leg, sinə - chest etc.); in combination with zoonyms (qurbağa - frog, kərtənkələ - lizard, əjdaha – dragon etc.). The environment of phraseological units with the "snake" component helps to reveal general meaning and meaning of phraseological units.

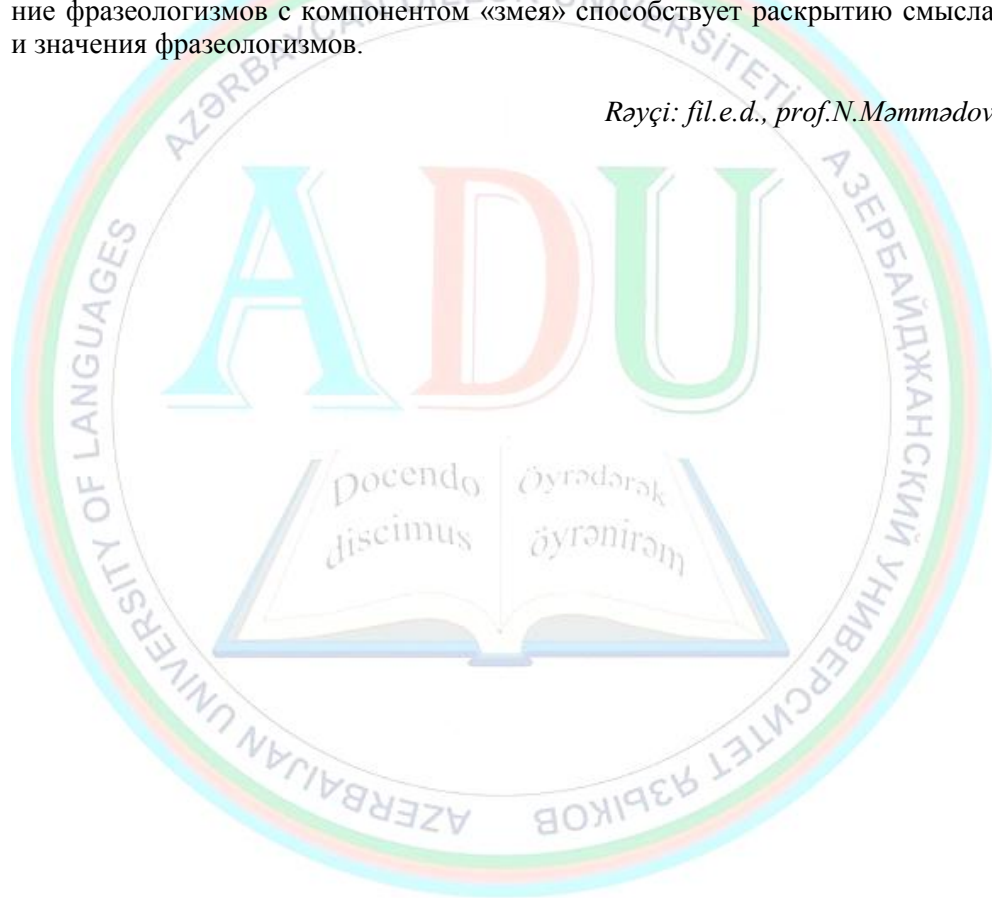
Эльмира Мамедова

Резюме

Фразеологические единицы с компонентом змея

В настоящей статье рассматриваются азербайджанские фразеологизмы с компонентом «илан» (змея). Предлагается семантико-метафорическая классификация фразеологизмов: в сочетании с соматизмами (dil – язык, quyuq – хвост, göz – глаз, ayaq – нога, sinə – грудь и т.д.); в сочетании с зоонимами (*qurbağa* – лягушка, *kərtənkələ* – ящерица, *əjdaha* – дракон и т.д.). Использование фразеологизмов с компонентом «змея» способствует раскрытию смысла и значения фразеологизмов.

Rəyçi: fil.e.d., prof.N.Məmmədov

fil.f.d., dos. Ulduz Aslanova

ADU

e- mail: ulduz1@mail.ru

ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ PRİVATİV PAREMLƏR HAQQINDA

Açar sözlər: *parem, privativ semantika, variasiya, genetik prinsip, poetik fiqurlar, pragmatik modifikasiya.*

Key words: *parem, pragmatic effect, survey, figurativeness, modification.*

Ключевые слова: *паремия, прагматический эффект, диатеза, опрос, образность, модификация, привативная семантика, вариация.*

Dilçilik ədəbiyyatında dilin frazeoloji sistemini təşkil edən vahidlər, onların növü və struktur-semantik xüsusiyyətlərinə dair çoxsaylı tədqiqat işləri mövcuddur. Lakin qeyd olunmalıdır ki, tədqiqat obyektini genişlənməkdə olan frazeologiya sahəsi ilə əlaqədar hələ kifayət qədər dəqiqləşdirilməmiş fikirlər nəzərə çarpır. O cümlədən xalq hikmətinin, təcrübəsinin, dünya görüşünün obrazlı şəkildə ifadəsi olan atalar sözünün frazeoloji vahidlər arasında yeri məsələsi mübahisəli hesab olunur. Bəzi dilçilər tərəfindən paremlər dilin frazeologiyasının mənbələrindən biri hesab olunur, digər qrup dilçilər tamamilə bunun əksini söyləyir. Bu nöqtəyi-nəzərdən şifahi xalq ədəbiyyatının qədim janrlarından biri olan atalar sözü və zərb məsəllərin araşdırılması tədqiqatçıların diqqətini cəlb edən məsələlərdəndir.

“Empirik-obyektiv faktlara əsaslanan tədqiqatlar və sosial dilçilik atalar sözlərinin ərazi və əski spesifik statusuna dair mühüm məlumatlar verir. İndiyə qədərki empirik tədqiqatların əsas qüsuru ondadır ki, onlar sosial mövcudluq əlamətlərinə diqqət yetirməyiblər. Bu səbəbdən də ətraflı, bütün sahələri əhatə edə biləcək xalq düşüncələrinin təhlilinə təsadüf olunmur. Bu dilemmadan çıxış yolunu böyük qruplarda sorğular keçirmək və atalar sözlərinin işlənmə tezliyini müəyyənləşdirməklə təyin etmək olar” [8, 89]. Müəllif daha sonra belə bir fikri də qeyd edir ki, iri həcmli atalar sözləri toplularını ayrı-ayrı qruplara ayırmağın və tədqiq etməyin əhəmiyyəti o qədər də böyük deyildir və qeyri-mümkündür.

Alman alimi Y.Virrerin fikrincə, atalar sözlərinin dəyişkənliyinin tədqiqində iki mühüm problemə diqqət yetirilməlidir. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, frazeoloji dəyişkənliyin statusuna dair vahid fikir yoxdur.” Birinci problem invariantların müəyyənləşdirilməsi və bunun nəticəsində

yaranan uzuell və okkazionell dəyişikliklərin aydınlaşdırılmasıdır. Sonra isə qarşıda variant, variativlik, variasiya, modifikasiya, transformasiya, sinonimlər, paradiqmatik formalar və s. məsələlərin çözülməsi dayanır” [14, 73].

Təhlillər göstərir ki, atalar sözləri mürəkkəb dil fenomeni olduğundan hər bir tədqiqat işi onun yalnız bir əlamətini obyekt olaraq seçmiş və təhlil etmişdir. Məsələn, D.Dobrovolski idiom modifikasiyasının semantik-praqmatik effektindən və diatez forma dəyişkənliyindən danışır [3, 51].

H.Burqer qrammatik variantlar, leksik variantlar komponentlərin dəyişkən sıralanması, dəyişkən ekstern dəyərləri frazeologizmlərin variasiya formaları kimi təsvir edir [1, 25].

V.Hayneman sintaqmatik və paradiqmatik variativlikdən bəhs edir. Atalar sözlərinin dəyişkənliyinin müəyyənəndirilməsini danışanın bu fenomenin linqvistik mənasını anlamadığını göstərən mühüm fakt kimi izah edir [9, 185].

H.Burqer qeyd edir ki, frazeologizmlər məişət üslubunda geniş miqyasda dəyişikliyə məruz qalır. Burada fərdi dəyişkənlik, eləcə də rəngarəng yayınmalar nəzərə çarpır ki, bunlar yüksək işlənmə tezliyinə malik deyillər. Atalar sözlərindəki belə dəyişkənlik fərdi istifadənin bir əlaməti kimi diqqəti cəlb edir [1, 27].

K.F.V.Vanderin mülahizəsinə görə, atalar sözü frazeologizmlərdən fərqlənir və paremiologiyada onların özünəməxsus yeri vardır.

Məşhur alman frazeoloqu V.Flaysər leksik vahidlər və mətnə bəhs edən məqaləsində atalar sözünün frazeologizmlər olmadığından bəhs edir. Müəllif burada H.Ruef [12, 32], M.Borbeli [2, 67] və V.Şindlerin [13, 231] fikirləri ilə razılaşmadığını bildirir və yazır: “Ətraflı və dərinlən düşünlümlüdür ki, “atalar sözü” kateqoriyasına tərif vermək əvvəlki kimi çətin olaraq qalır, necə ki, “təbii kateqoriyalar” və “radikal kateqoriyalar” konsepsiyası ilə əlaqədar fikir ayrılığı qalmaqdadır. Xalq adət-ənənələrini əks etdirən atalar sözləri dil xəzinəsinin inciləri və frazeologizmlərin obyektinə daxil edilmir” [4, 163].

H.Burger atalar sözlərini frazeoloji cümlələr adlandırır. Müəllif qeyd edir ki, frazeologizmlərlə atalar sözlərinin ümumi cəhəti onların sabit leksik tərkibə malik olması və metaforik mənə əks etdirməsidir [1, 39].

F.Şindler atalar sözünə belə tərif verir: “Atalar sözləri xalqın həyat tərzinin, ibrətamiz qayələrinin və əksər hallarda obrazlı fikirlərinin ifadəsidir” [13, 209].

H.Feilke yazır: “Atalar sözünün xüsusiyyətinə aid olan başlıca cəhət problemlə situasiya, mücərrəd, modelləşmiş və ümumi əlamətlərə görə qruplaşmış olmasıdır” [7, 121].

H.Ruefin fikrincə bu idraki yanaşma tərzii atalar sözünün praqmatikası üçün qənaətbəxş deyildir. Dil sisteminin vahidləri kimi istehsal olunan fra-

zeoleksemələr, elan və bildirişlərdən fərqli olaraq atalar sözləri hazır mətn kimi iqtibas olunur [12, 34].

D.O.Dobrovolskiyə görə atalar sözü xüsusi formalı konstruksiyalar içərisində özünəxas semiotik funksiyalı və lüğət vahidi olmayan müstəqil növdür [4, 219].

N.Poethenin atalar sözünə verdiyi tərifdə oxuyuruq: “Qısa və yığcam şəkildə həyat qanunlarından bəhs edən, xalq dilində dolaşan sabit strukturlu müdrik kəlamlar – atalar sözüdür” [11, 179].

Qeyd etmək lazımdır ki, paremlər dilçilik ədəbiyyatında cümlə frazemləri kimi də adlandırılır. E.Donalies struktur nöqtəyi-nəzərdən cümlə frazemlərinin dörd növü olduğunu qeyd edir:

sadə cümlə strukturlu: Der Klügere gibt nach.

tabesiz mürəkkəb cümlə strukturlu: Vertrauen ist gut, Kontrolle ist besser.

Tabeli mürəkkəb cümlə strukturlu: Man tut, was man kann.

d) Yarımçıq cümlə strukturlu: Aus dem Augen, aus dem Sinn. [5, 126].

Burada isə başlıca məqsəd qeyd olunan mübahisəli fikirləri araşdırmaq deyil, ekspressivlik və emosionallıq mücəssəməsi olan atalar sözlərində inkar konstituentlərin reallaşma imkanlarını, onların neqativ və privativ xüsusiyyətlərini aşkarlamaqdan və izah etməkdən ibarətdir.

Atalar sözlərinin istifadəsi zamanı onlarda baş verən dəyişkənliyi müəyyənləşdirmək üçün Almaniyanın Frayburq Universitetinin 120 nəfər tələbə və 100 nəfər şəhər əhalisi sorğuya cəlb edilmişdir. Sorğu zamanı Duden XI cild “İfadələr və zərb məsəllər” (“Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten”) lüğətindən seçilmiş 400 atalar sözünün necə başa düşülməsi və istifadə forması test tapşırığı kimi verilmişdir. Soruşulan şəxslərdən sorğu zamanı verilən atalar sözlərinin başqa formasının olduğunu izah etmələri tələb olunurdu. Sorğu iştirakçılarında bir səhifədə ənənəvi leksikoqrafik formalı atalar sözləri təqdim olunur, digər səhifədə onların söylədikləri variantlar toplanırdı. Belə bir təhlilin aparılması mənim üçün alman dilini dərinləndirən öyrənmək baxımından nəinki elmi, həm də böyük praktik əhəmiyyət daşıyırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, həm sorğunun aparılması prosesi, həm də alınan nəticələr çox maraqlıdır. Bu empirik sorğunun nəticəsinə əsasən dəyişkənlik nöqtəyi-nəzərindən paremlər üç qrupa bölünmüşdür:

a) minimal dəyişkənlik dərəcəsi olan atalar sözləri,

b) sadə dəyişkənliyə uğrayan atalar sözləri,

c) yüksək dəyişkənlik dərəcəsinə malik atalar sözləri.

Tədqiqatın nəticəsində bəzi atalar sözlərinin dəyişmiş formalarının, yəni alternativlərinin olmadığı müəyyən edilmişdir. Məsələn: Aller Anfang ist schwer. Aller guten Dinge sind drei.

Mövcud fikirləri saf-çürük edərək belə qənaətə gəlmək olar: Atalar sözü ilə digər frazeoloji birləşmələr arasında ümumi cəhət hər iki dil vahidinin obrazlı və ekspressiv ifadə dəyərində malik olmasıdır. Onlar arasında fərq isə atalar sözlərinin bitkin mənaya malik cümlə formasında dil sistemində mövcudluğudur.

Nəzərdən keçirilən tədqiqatlara istinad etdikdə xalqımızın tarixini, mübarizəsini, məişətini heyrətamiz bir dillə əks etdirən ölməz sənət incisi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında müasir həyatla səsleşən çoxsaylı atalar sözlərinə rast gəlirik. Dastanda olan atalar sözləri bütün boylarda bir surət kimi iştirak edən və dastanın düzücüsü, söyləyəni kimi göstərilən Dədə Qorqudun dilindən verilir. Dastanda rast gəlinən və bu gün xalq arasında geniş tətbiq dairəsinə malik olan atalar sözlərindən aşağıdakıları nəzərdən keçirmək maraqlıdır:

1) təkəbbürlük eləyəni tanrı sevməz; 2) özünü uca tutan lovğa adamda ağıl olmaz; 3) qarı düşmən dost olmaz; 4) oğul atadan görməyincə süfrə açmaz; 5) qız anadan görməyincə öyüd almaz; 6) ağıllı oğul olsa, ocağın gözüdür, ağılsız oğul olsa, ocağın külüdür; 7) kül təpəcik olmaz; 8) iti qılıncı çalmanınca, düşmən basılmaz; 9) qardaşsız kişilər boynun bükər; 10) əski pambıq bez olmaz, qarı düşmən dost olmaz; 11) yad oğlu saxlamaqla oğul olmaz; 12) çıxan can geri dönməz və s.

Eləcə də M. Kaşqarlının lüğətində rast gəlinən atalar sözlərinin bir qismi mütləq inkar konstituentli pozitiv semantikəli olması ilə diqqəti cəlb edir: 1) qanı-qanla yumazlar; 2) dağ-dağa qovuşmaz; 3) ət dırnaqdan ayrılmaz; 4) günahsız adam olmaz və s.

Struktur təhlil göstərir ki, bu atalar sözləri əsasən inkarda işlədilir, onların təsdiqə çevrilməsi semantik pozulma ilə nəticələnir. Deməli, kommunikasiya şəraitində obrazlı ifadə tərzini əmələ gətirən çoxsaylı atalar sözləri sırasında mütləq inkar konstituentə malik bir qrup atalar sözü mövcuddur ki, həmin dəyişməz leksik tərkibdən inkar elementin çıxarılması qeyri-mümkündür:

1) vom Ansehen wird man nicht satt – halva-halva deməklə ağız şirin olmaz;

2) einem geschenkt man sieht man nicht ins Maul – bəy verən atın dişinə baxmazlar;

3) Wer nicht arbeitet, soll auch nicht essen – işləməyən dişləməz;

4) Es ist nicht alle Tage Sonntag – həmişə yol bostan kənarından düşməz;

5) Keine Rosen ohne Dornen – tikansız gül olmaz;

6) Eine Schwalbe macht keinen Sommer – bir gül ilə bahar olmaz;

7) Ein voller Bauch studiert nicht gern – toxun acdan xəbəri olmaz;

8) Zwei Bären vertragen sich nicht in einer Höhle – iki qoçun başı bir qazanda qaynamaz;

9) Wer keinen Fehler hat, muß im Grabe liegen – səhvsiz insan olmaz;

10) Seinem Schicksal kann niemand entgehen – qismətdən qaçmaq olmaz;

11) Alte Spatzen fängt man nicht mit Spreu – eşşək batdığı yerə bir də batmaz;

12) Besser spät als niemals – heç olmamaqdansa gec olmaq da yaxşıdır;

13) Bettelsack ist bodenlos – dilənçinin torbası dolmaz;

14) Billig gut ist nie gut – ucuz ətin şorbası olmaz;

15) Der Tod hat noch keinen vergessen – ölümdən qaçmaq olmaz və s.

Nümunələrin müqayisəsinə əsaslanaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, alman dilində nəzərdən keçirilən paremlərin Azərbaycan dilindəki qarşılıqları bir-biri ilə yalnız semantik adekvatlıq təşkil edir, yəni nümunədə göstərilən atalar sözlərinin komponentləri mənaca fərqli leksemlərdən təşkil olunmuşdur. Lakin alman dilində mütləq inkar tərkibli atalar sözlərinin semantik adekvatları heç də həmişə Azərbaycan dilində mütləq inkar konstituentli paremlərə müvafiq olmur. Eləcə də, əksinə, Azərbaycan dilində olan inkar paremlərin alman dilində yalnız inkar komponentli konstruksiyalar olması nadir hallarda müşahidə olunur. Bunu aşağıdakı nümunələrlə izah etmək olar:

1) Man soll den Tag nicht vor dem Abend loben – cücəni payızda sayarlar;

2) Die Katze läßt das Mäusen nicht – canavarı necə bəsləsən də yenə gözü meşədədir;

3) Man muß das alte Heu nicht eher verkaufen, bis man frisches Futter hat – saxla samanı, gələr zamanı;

4) Blöde Bettler haben leere Säcke – utananın oğlu olmaz;

5) Die Narbe bleibt, wenn auch die Wunde heilt – Xəncər yarası sağallar, söz yarası sağalmaz;

6) Einem hungrigen Magen ist schlecht predigen – acın imanını olmaz;

7) In jeder Herde findet sich mal ein schwarzes Schaf – meşə çaqqalsız olmaz;

8) Lügen haben kurze Beine – yalan ayaq tutar, yeriməz;

9) Schreiben tut bleiben – yazıya pozu yoxdur;

10) Jeder Nachteil hat auch einen Vorteil – şər deməsən, xeyir gəlməz.

Aparılan tədqiqatlardan aydın olur ki, dilimizdə olan atalar sözlərinin leksik tərkibi, əsasən, dəyişməzdir. Lakin dastanda olan bəzi atalar sözü və məsəllərin komponentlərinin sırası və leksik tərkibi müasir dildə fərqli şəkildə işlədilir. Atalar sözlərinin müasir dildə şəklini dəyişməsi tənəzzül prosesi

kimi qeyd olunmamalıdır, çünki atalar sözündə hazırki həyatda baş verən hadisələr müvafiq şəkildə ifadə olunduqda onların dəyəri daha da artır. Dastandan göstərdiyimiz nümunələr müasir ədəbiyyatda, siyasətdə və mətbuatda tez-tez müxtəlif formalarda istifadə olunur. Lakin onların xəlqiliyi daim saxlanılır. Atalar sözlərində olan fərqlər onların predikativ söz birləşməsi səciyyəsi daşmasından irəli gəlir. Belə folklor materiallarının bir qisminin komponentlərinin sinonimlər və ya başqa sözlərlə əvəz edilməsi xalq yaradıcılığı səciyyəsi daşıyır və müxtəlif dialekt xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Bütün bunlarla bərabər atalar sözlərində olan bəzi dəyişikliklər dilin mütəmadi inkişafı ilə də izah olunmalıdır.

Ayrı-ayrı xalqların atalar sözləri və zərb məsəlləri arasında çox oxşar, hətta eyni olanlarına da rast gəlmək mümkündür. Bu da xalqların həyata eyni baxışı və bu baxış nəticəsində eyni nəticələrə gəlmələri ilə izah edilə bilər. Ona görə də bunu təbii saymaq lazımdır. Belə ki, müxtəlif həyat şəraitinə, fərqli adət-ənənəyə malik xalqların gəldiyi oxşar həyatı-mənəvi nəticələri tutuşdurmağın özü elmi cəhətdən maraqlıdır. “Paremlərin tərcüməsi onları yarıdan xalqın tarixini, mənəvi-psixoloji təkamül yolunu daha ətraflı öyrənmək və daha aydın təsəvvür etmək baxımından da əhəmiyyətlidir” [15, 54].

Bilavasitə bəşər təfəkkürünün formalaşma çağları ilə həmyaşid olan atalar sözləri folklorun digər janrlarından yığcamlığı, lakonikliyi, az sözlə dərin fəlsəfi fikir ifadə etməsi, məna dərinliyi və işlənmə tezliyi ilə seçilir. Məlumdur ki, hər bir xalqın özünəməxsus tarixi, yaşayış tərzini, məişət qayda-qanunları və spesifik milli xüsusiyyətləri vardır. Bu cəhət öz əksini xalqın yaradıcılıq dühasının məhsulu olan atalar sözlərində daha aydın tapır. Azərbaycan xalqının mədəniyyət tarixində xalq müdriyyəti xəzinəsi, onun kollektiv yaradıcılığının bir qolu hesab edilən, öz dərin və kəskin fikir ifadə etmək gücü ilə səciyyələnən paremlər folklor janrında mühüm yer tutur. Paremlərdə fitri düşüncələrin sintezi, insan əxlaqının paklığı əks olunur. Dil daşıyıcılarının həyat şəraitinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq onlar da dəyişir, mükəmməlləşir, qəliblərə düşür, yaddaşlarda kök salır. Paremlərin uzunömürlü olması və əsrdən-əsrə keçərək yaddaşlarda qalmasının başlıca səbəbi onların ahəngdarlığı, qafiyə, ritm, hədəfi sərrast vurmaq xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır.

N.Vəliyeva haqlı olaraq qeyd edir ki, xalq şüuru, xalq həyatı ilə yoğrulmuş, dövrlərin süzgəcindən sızılıb gələn, büllurlaşmış fikirlər toplusu olan atalar sözlərinin nitq ilə xüsusi əlaqəsi nəzərə alınmasa, onları başa düşmək və şərh etmək bəzən çətinlik törədir. Onları səbəbsiz və münasibətsiz heç kəs yada salmır, müəyyən bir hadisə ilə əlaqədar onlar xatırlanır və məhz danışanda onun əsl mahiyyəti anlaşılır. Onları səciyyələndirən cəhət mühakimələrin ümumi olması, həyatın bir neçə oxşar hadisə və ya cəhətləri-

nə tətbiq edilə bilməsidir. Atalar sözü və zərb-məsəlləri yaradanlar kimi onlar da sevinir, gülür, ağlayır, qəzəblənir, məsləhət verir, çağırır, təəssüflənir, öyrədir, nəsihət verir – bir sözlə xalqın təbiətinə aid bütün səciyyəvi xüsusiyyətlər güzgü kimi orada öz əksini tapır [16, 143].

Ona görə də həm bir-birinə dil və sayca yaxın, həm də bir-birindən uzaq olan xalqların folklor nümunələri sırasına aid olan paremlərin arasındakı oxşarlığın və fərqlərin müəyyənləşdirilməsi nəinki dilçilik, eləcə də tarixi aspektdə dəyərlidir. Alman və Azərbaycan dillərində paremlər kontrastiv metoda müvafiq araşdırılarkən bir sıra ümumi və fərqli əlamətlər ortaya çıxır. Ç. Qurbanlının mülahizəsinə görə paremeologiyadakı universallıq bir qayda olaraq xalqlar arasındakı düşüncə universallığından irəli gəlir. Hər bir insan həyata göz açdığı andan onu öz düşüncəsində canlandırır və təsvir edir, yaşadığı mühitdən asılı olaraq həmin təsəvvürləri ümumiləşdirib obrazlaşdırır və sonradan ona ad qoyur. Beləliklə, dil həmin dil daşıyıcısının bir növ həyata münasibəti olur [15, 56].

Bu, alman və Azərbaycan dillərinin paremeoloji vahidlərinin, xüsusilə də atalar sözlərinin timsalında daha aydın görünür. Belə ki, hər iki dilin paremlərində məzmunca yaxın, lakin ifadə və obrazlılıq baxımından fərqli nümunələrə rast gəlinir. Həmin fərqlər müxtəlif amillərlə izah oluna bilər ki, bunlarda da ən başlıcası insanın təbiətə münasibətidir. Dünya folklorşünaslığı üçün həmişə aktual olan bu problemin həlli bilavasitə qarşılıqlı müqayisə metodu prinsipi ilə öyrənilir. Tədqiqatın bu yolla aparılması iki mühüm cəhətin aydınlaşmasına kömək edir:

1) Xalqların folklor yaradıcılığında müştərək halların müəyyənləşdirilməsi, fərdi əlamətlərin, mülki xüsusiyyətlərin üzə çıxarılması, mövzu-ideya, frazeoloji vahid, poetik fiqurların təyin edilməsi;

2) Folklor nümunələrini, o cümlədən atalar sözlərini analoji yolla öyrənməklə təkcə ayrı-ayrı janrların yaranma, təkamül, formalaşma tarixini yox, həmçinin bu nümunələrin köməyi ilə onların məxsus olduğu xalqın həyatı inkişaf proseslərini, keçdiyi ictimai-tarixi formasiyaları, məişət qayda – qanunlarını və mənəviyyat atributlarını izləmək mümkün olur.

F.Şindler qeyd edir ki, müxtəlif xalqların atalar sözləri arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər iki prinsipə – genetik və tipoloji prinsiplərə istinadən müəyyənləşdirilir [13, 68].

Aparılan təhlillərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, kök etibarını ilə bir-birinə yaxın olan xalqların atalar sözləri genetik prinsiplə təyin olunduğu halda, türk dilli xalqlarla german dilləri qrupuna daxil olan xalqların paremləri arasında nəzərə çarpan cüzi oxşarlıq tipoloji səciyyə daşıyır. Sabit söz birləşməsi xarakterində olan dil mirvarilərində xalqın həyat və məişət təcrübəsi, adət və ənənələri, onun daxili aləminin incəlikləri, sülh, azadlıq və

müstəqillik uğrunda mübarizəsi hər bir xalq tərəfindən özünəməxsus dahiyənə tərzdə inikas olunur.

Alman və Azərbaycan dillərində atalar sözlərinin struktur-semantik təhlilində gözə çarpan neqo-pozitiv variasiya bu dillərin oxşar və fərqli cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün diqqəti cəlb etməyə bilməz. Məsələn, alman dilində “von Worten wird der Bauch nicht voll” atalar sözünün semantik ekvivalenti “halva-halva deməklə ağız şirin olmaz” hesab oluna bilər. Lakin bu iki atalar sözlərinin komponent tərkibinə görə tamamilə fərqli obrazlardan ibarət olduğunu görürük. Hər iki dildə atalar sözlərinin inkar tərkibli olması müxtəlif xalqların düşüncə tərzindəki oxşarlığa bir işarədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Burger H. *Idiomatik des Deutschen*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1973, 117 S.
2. Borbely M. *Phraseologische Spiele mit Sprichwörtern*. In: Hessky R. (Hg.) *Budapest: Grafo – Bilbao, 1988, S. 50-68*.
3. Dobrovól'sky D. *Phraseologie aus kognitiver Perspektive: Sind die Idiom-Modifikationen regelgeleitet?* In: *Journal of linguistic research 1*. Leipzig: Carl Winter. Universitätsverlag, 1999, S. 51-68.
4. Dobrovól'skij D.O. *Kognitive Aspekte der Idiom-Semantik. Studien zum Thesaurus deutscher Idiome*. Tübingen: Ginter Narr, 9, 1995, 272 S.
5. Donalies E. *Idiom, Phraseologismus oder Phrasem? Zum Oberbegriff eines Bereichs der Linguistik*. // In: *Zeitschrift für germanistische Linguistik 22*, 1994, S. 334-349
6. Fleischer W. *Phraseologismus und Sprichwort: lexikalische Einheit und Text*. In: Sandig B. (Hg.). München: Wilhelm Fink Verlag, 1994, S. 155-172.
7. Feilke H. *Überlegungen zu einer Theorie des „sympatischen“ und „natürlichen“ Meinens und Verstehens*. Frankfurt am Main: Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, 1994, S. 119-146.
8. Görner H. *Redensarten. Kleine Idiomatik der deutschen Gegenwartssprache*. Leipzig: VEB Verlag Bibliographisches Institut, 1980, 126 S.
9. Heinemann W. *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. Max Niemeyer Verlag. Tübingen, 1997, 299 S.
10. Mieder W. *Sprichwörter im modernen Sprachgebrauch*. //In: *Muttersprache 85*, 1975, S. 65-88.
11. Poethe H. *In Phraseologismen geronnene Alltagserfahrungen mit Sprache und Kommunikation*. In: *Nominationsforschung im Deutschen. Festschrift für Wolfgang Fleischer zum 75. Geburtstag*. Sonderdruck. Berlin- Bern: Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, 1997, S. 177- 190.
12. Ruff H. *Sprichwort und Sprache*. Berlin-New York: Walter de Gruyter, 1995, 303 S.

13. Schindler F. Phraseologismen und Wortfeldtheorie. In: Lutzeier. Tübingen:Günter Narr Verlag, Studies in Lexical Field Theory. 1993, S. 87-106.
14. Wirrer J. Phraseologismen in Text und Kontext. Bielefelder Schriften zu Linguistik und Literaturwissenschaft. Bielefeld: Schneider Verlag Hohengehren GmbH, 2004, S. 73- 95.
15. Qurbanlı Ç.H. Alman paremlərinin Azərbaycan dilinə transformasiya problemləri. ADU, Elmi Xəbərlər, №3, Bakı: ADU nəşriyyatı, 2004, s. 53-71.
16. Vəliyeva N.G. Frazеoloji birləşmələrin müqayisəli linqvistik təhlili. Bakı:
17. “Ünsiyyət” nəşriyyatı, 2001, 218 s.

Ulduz Aslanova

Summary

About private parems in the German and Azerbaijani languages

The article deals with parems and analysis of structural semantic features of parems. The proverbs being composite language phenomes not only language, but also a nation have been explained, semantic pragmatic effect of their modification and diathesis form change have been investigated here.

An empirical survey about the use of parems has been carried out. The results of the survey forms scientific novelty of the article. In the German and Azerbaijani languages parems have been explained according to the examples which are similar in content, but different from expression and figurativeness.

Улдуз Асланова

Резюме

О привативных паремах в немецком и азербайджанском языках

Статья посвящена паремиям в немецком и азербайджанском языках и анализу их структурно-семантических свойств. Будучи конкретным предметом рассмотрения, пословицы являются феноменами не только языка, но и психологии народа, где особе внимание уделено изменчивости формы диатеза и модификации семантико-прагматического эффекта.

Приведены данные эмпирического опроса по употреблению паремий. На основе примеров были показаны сходства смыслов и контекстов пословиц, а также различия способов их выражения и образности в азербайджанском и немецком языках.

Rəyçilər: fil.f.d.X.Əsgərova, ped.f.d.Q.Axundova

Misgər Məmmədov
ADU

TƏKRARIN PSIXOLINQVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *üfiqi assosiasiyalar, koqnitiv istiqamət, semantik əlaqə, təkrar, linqvistik şərait*

Key words: *horizontal associations, cognitive direction, semantic relation, repetition, linguistic situation*

Ключевые слова: *горизонтальная ассоциация, когнитивное направление, семантическая связь, повтор, лингвистическое обстоятельство*

Təkrarlar stimül olaraq dildə assosiativ duyumu həm genişləndirir (üfiqi assosiasiyalar – ağ çiçəklər ağ əllərdə ağ atəşə dönür) həm də dərinləşdirir (şaquli assosiasiyalar)

Zirvəsən –

Zirvəyə qalxan çıxıram.

Ucalıq eşqiylə

Dağa çıxıram (N.Xəzri. Ucalıq eşqi).

Poetik mətnin arxitektikasını təşkil edən təkrarlar stimül rolunu oynamaqla assosiasiyaların hər iki növünün canlandırılmasına səbəb olmuşdur. Birinci halda rənglərin assosiasiativ duyumu təkrarın koqnitiv konseptual imkanlarını genişləndirmiş, ağ rəngin nüansları, ağ işığın spektirdən keçərək rəng çalarları alması, təkrarın linqvistik uyarlıqda dinamizmi təkrarın linqvistik motivləşmə göstəricisi sayıla bilər. Təkrarın obrazlı assosiyalar çoxluğu stimullaşdırması bədii, poetik davranışlar üçün çox böyük potensialdır.

Üfiqi assosiasiyada assosiasiyaların zənginliyinə səbəb həmçinin təkrardan yaranmış metafora “ağ” yaradıcı, törədici rola malikdir. Assosiativ semantik çalar təkrarı metaforlaşdırır. Semantik assosiativ zənginliyin informasiya dayacağı obrazların emosional başlanğıcı ilə əlaqədardır ki, bu da ifadəli verballaşma ilə bağlıdır. Obrazların emosionallığı assosiativ zənginlik üçün informasiya mənbəyi olmaqla həm də təkrarın koqnitiv əsasını motivləşdirir. Təkrar yenidən adlandırma deyil, lakin təkrar kontekstdən asılı olaraq zaman və məkan fərqi ilə malikdir. Təkrar nəticəsində “ağın” semantik-assosiativ əlaqələrindən istifadə etməklə ondan konseptual metafora formalaşdırmaq olur, linqvistik təhlilin bu perspektivindən aydın olur ki, təkrar vasitəsi ilə konseptləşmiş metaforalar assosiativ əlaqələrin zənginliyi nəticəsində siyasi diskursun cazibədarlığını artırır. Assosiativ əlaqələrin zənginli-

yə üfiqi, şaquli olmaqla həm də azad assosiasiyalar təkrarın nəticəsi olaraq çox da böyük məna yükü daşımadan diskursda özünü biruzə verir.

Assosiativ zənginlik təkrarda məqsəd sözün digər elementləri (və bəlkə də sinonimlik sırası) ilə birləşərək koqnitiv istiqaməti müəyyənləşdirə bilər. Assosiativ əlaqələr məqsəd sözün işarə çoxluğunu yaradır, təkrar vasitəsi ilə linqvistik qiymətləndirməni (ağ çiçək, ağ əl, ağ atəş) semantik interpretasiyası göstərir ki, ağ təkcə formal, zahiri əlamətə işarə deyil, həm də mahiyyətə istiqamətlənmiş koqnitiv hərəkətdir.

Təkrarların yaratdığı assosiativ əlaqələr koqnitiv istiqamət üçün ikili funksiyanı həyata keçirir, o həm əlaqələrin zahiri zənginliyini yaradır, həm də mahiyyətin damla-damla koqnisiyasını istiqamətləndirir. Təkrarlar assosiativ duyum nəticəsində assosiasiyanın semantik obrazını dialektika nəticəsində formalaşdırmış olur. Bu idraki fəallıq koqnisiya üçün son hədd deyil və növbəti fəallıq, yəni şaquli assosiasiyalar üçün baza, potensiya və ya informasiya dayağı olur. Bəlkə də ona görə biz bəzən təkrarda təkrarsızlığı görürük, bu da təkrarın yaratdığı koqnitiv obrazın idraki səviyyəsi ilə müəyyən olunur.

Assosiativ əlaqələr təkcə formal əlaqənin yaranması ilə nəticələnmiş, o həmçinin semantik əlaqələrin yaranmasında stimül rolu oynayaraq anlayışların yaranmasına səbəb olur. Bizim qeyd etdiyimiz “ağ” rəng stimül olaraq sonradan ağın keyfiyyət əlamətinə çevrilərək sifətin kateqorial mənasını daşımağa başlayır. “Ağ”-ın təkrarı zamanı əlavə semantik çalar qazanması onun mental proseslərdə konseptuallaşma zamanı özündə mədəniyyətdən gələn fərqi ehtiva etməklə ona tamamilə başqa məzmun verərək yeni anlayışın yaranmasına səbəb olur.

“Ağ Rusiya” rus inqilabından irəli gələn həm Çar Rusiyasını, həm daim qarlı örtülü olan “Ağ Rusiya”nın Qafqazlardan və Orta Asiyadan baxdıqda soyuqluq, vahimə, dağıntı kimi təsəvvürlərlə zəngin yeni anlayışla üzləşməli oluruq. Əgər Z.Freydə müraciət etsək “ağ” təkrar nəticəsində metaforlaşaraq aldığı sifət kateqoriyası psixi enerjinin daşıyıcısı kimi yaradıcı fəallığı motivləşdirərək ağ sifəti ilə bağlı semantik sıranın çoxluğuna səbəb olur. Təkrarlar zamanı emosional halətin yüksəlməsinə səbəb semantik sıranın çoxluğu təsir edir. “Ağ”la bağlı emosional halət yüksələrək coşğunluqla müşayiət olunur və assosiasiyaya nəticəsində yaranmış anlayışlar emosional hafizənin təsiri ilə təkrarlarda fonetik hadisələrin iştirakı ilə müşayiət olunur (səsin yüksəlməsi, intonasiyanın dəyişməsi) bu da təkrarın insanın müəyyən hadisələrə təhrikində davranışlarında müşayiət olunur (Mən sufi dərvişlərin nəğmələri). Təkrarın yaratdığı bu subyektiv-emosional sahə siyasi diskursda linqvistik ekspressiv vasitələrlə ifadə olunur.

Biz təkrarlarda assosiativ sıranın həm semantikaya istiqamətlənməsinin, həm də intellektual proseslərdən dil işarələrinə assosiativ sıralanmanın şahidi olduq. Əslinə qalanda assosiasiyaların yaratdığı bu davranış 3 səviyyədə təkrarı reallaşdırır. Birinci səviyyə linqvistik təkrar, 2) assosiativ təsir nəticəsində yaranmış semantik istiqamət (anlayışların yaranmasına meyl), 3) intellektin ekspressiv-subyektiv-emosional sahənin yaranması ilə nəticələnən linqvistik vasitələr. Qeyd etmək istərdik ki, təkrarlar vasitəsi ilə daxil olan stimulların siqifikativ strukturu intellektdən stimullaşan işarələrin semantikasına və strukturuna konkret şəxsi məna səviyyəsinə görə eyni deyil. Assosiativ sıra işarəvi görkəmdə oxşardır, lakin struktur etibarlı ilə fərdiləşib və mədəni dəyəri də özündə ehtiva edib.

Linqvistik assosiasiyalar assosiativ təfəkkürdə nitq assosiasiyalarının yaranmasına səbəb olur, lakin intellektual proseslərdə heç də həmişə assosiativ əlaqələr işarənin strukturunu ifadə etmir. İntellektual əməliyyatlar şəxsin koqnitiv zəminindən asılı olaraq formal assosiativ əlaqələrin alt qatında işarənin strukturu nöqtəyi-nəzərdən aşağı və ya yuxarı səviyyəli əməliyyatlar aparır.

Beləliklə təkrarlardakı assosiativ əlaqələr fərqli mədəni dəyərlərin konseptləşməsinə, anlayışların yaranmasında isə ümumi intellektual əməliyyatlarla yanaşı, həm də (yaşı, cinsi, sosial statusu, koqnitiv zəminindən asılı olaraq) işarə ilə onun strukturu arasında fərqli əlaqələrlə formalaşır. Semantikləşmə və koqnitiv proseslər heç də həmişə intellekt səviyyəsində üst-üstə düşmür, bunu anlama prosesi göstərir.

Məlum olduğu kimi “ağ”ın qiymətləndirilməsi onu təkrar edənlərin sayı qədər (ağ konseptinin məzmunu, ağ anlayışının məzmunundan genişdir) linqvistik qiymətləndirməsi semantik çoxluqla müşayiət olunur, bu da ona işarədir ki, “ağ”ın dərk edilməsinin sonsuzluğu predmetsizləşdirməsinin subyektivliyi ilə bağlıdır (Əlbəttə təkrara konkret şəxsi mənanın sınımmasını unutmaq olmaz!)

“Ağ”la bağlı təkrar ifadələr obrazlı – assosiativ dairəni əhatə edir. Ağ təkrarın yaratmış olduğu törəmələr, çoxalmalar təkrar törəmələr situasiyadan asılı olaraq genişlənə bilər, assosiativ şaxələndirir. Assosiativ – semantik emosional situativ şaxələnmə təkrarın koqnisiasının bazasını koqnitiv bloklarda genişləndirir, siyasi diskursa daxil edilən təkrar istifadələri üçün stereotipləşir. Təkrarlardakı subyektivlik stereotipləşdiyinə görə linqvistik reallıq daşımağa başlayır və siyasi diskurs istifadəsinin nitqinin pozitiv emosional dairəsi sabitləşir, təsir gücü artır. Təkrar nəticəsində yaranmış linqvistik reallığın pozitiv təsirləri assosiativ-semantik obrazın situativ qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır, çünki anlamı yüksələn xətlə inkişaf etməsinə emosional dil

pozitivliyə təsir edir (Emosionallığın idraki fəallığı motivləşdirdiyi psixoloqlara bəllidir).

Qeyd etmək istərdik ki, təkrarın baş verməsi ilkin neqativ münasibətə görə baş verir (Neqativ-yox, pozitiv-hə). Əgər ilkin müraciət hə (pozitiv) olsaydı, yəqin təkrara ehtiyac qalmazdı. Amma təkrarın başlanğıcı inkardan törənib və bu hal təkrarın koqnisiyasını düşünmənin ixtiyarına verməklə, təkrardakı koqnisiyaya şüurluluq mahiyyəti verir. Təkrarın yaranmasına səbəb olan “Yox” – “hə” binarizmi əksilik assosiyaları ilə bağlıdır [1, 206].

Təkrar zamanı yaranan assosiativ sıra təkrarın metaforalaşmasına səbəb olur. Təkrarın assosiativ sıraların köməyi ilə diskursda və ya yazılı nitqlə metaforlaşması birinci halda spontan, ikinci halda məqsədyönlü xarakter daşıyır. Təkrarın bu rolu linqvistik əməliyyatların aparılmasına təsir edir – ya metaforlaşmanın yaranmasına, ya da təkrarın aid olduğu hadisənin koqnitiv anlanılmasına səbəb olur. Hər iki halda dil reallığı mümkün olanın yəqinki son hədd olmadığını vurğulayır. Təkrar fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən bölünə bilən təkcədir və əgər o bölünürsə demək son həddi yoxdur və təkrarlar mümkün olanı koqnitiv prosedurlara daxil edirsə və əməliyyatlar dil reallığı ilə nəticələnirsə konteksti və subyektiv münasibəti təkrarın dairəsinə daxil etsək təkrarın koqnitiv proseslərdə linqvistik hüdudsuzluğa xidmət etdiyi bəlli olar. Təkrarın assosiativ sıra nəticəsində metaforlaşması ifadə edilə bilməyən semantik obrazı dil reallığının köməyi ilə qeyd edilir, təkrarın assosiativ sıra nəticəsində yaratdığı dil nizami dil reallığını şərtləndirir.

Təkrarlarda assosiativ semantik metaforalaşma digər kateqoriyalara daxil olmağa linqvistik şərait yaradır. Semantik obrazın metaforlaşdırdığı bir kateqoriya digər koqnitiv sistem üçün linqvistik informasiya dayağı olur.

Təkrarlar koqnitiv proseslərdə topoqrafik rol oynayır.

Ağacın altında kölgə

Kölgənin altında torpaq...

Ağac öləndə kölgəsini aparacaq

Kölgə öləndə günəşi. (N.Kəsəmənli).

Kölgənin təkrarlanaraq yenidən formalaşması poetik nümunənin nizam düzülməsinin təşkilədiçi rolunu oynayır, həmçinin təkrarlar semantik obrazlaşmanın topoqrafik cizgilərini çəkə bilir, dildə minimum olmayan obrazlaşmanı dil reallığı vasitəsi ilə gerçəkləşdirir. Dildən semantik obraza qədər olan məsafə təkrar vasitəsi ilə kommunikativləşdirilir. Təkrarlar dil reallığının kriteriyasına çevrilir. Təkrarlar dil reallığı üçün forma rolunu oynamaqla yanaşı koqnitiv prosedurlarda topoqrafik funksiyanı yerinə yetirməklə şaquli assosiyasiyaların formal əlaqələrini yaradır.

Emosionallıq və ifadəlilik verbal kontekst yaradaraq linqvistik təkrarın kodlaşmasına təsir edir. Təkrarların cüt sözlərdən ibarət olması. Məsələn, qar kimi ağ, ağ, dümağ, birinci söz adətən “qar” kontekst funksiyası daşıyır məqsəd sözün “ağ”ın kodlaşmasını motivləşdirir. Məqsəd sözün əksilik, oxşarlıq və qarışıq (zaman və məkana görə) (məsələn, stol-stul, qış-qar) səbəb-məqsəd assosiasiyaları (lampa-işiq, çaxmaq-ildırım) kontekst sözdən asılı olaraq assosiasiyaların subyektin şüurunun zənginləyindən asılı olaraq törəmə bilir. İlk söz tanıma məqsədini həyata keçirir və tezarusda olan assosiasiyaları növünə uyğun olaraq əlaqəyə girir. İlk söz və məqsəd sözün ağ qar semantizasiyası kimi istifadə edilmiş qar kimi ağ inversiya emosionallığına görə ağ qar və ya qar ağdır sözündən psixolinqvistik potensialı daha geniş və zəngindir. Təkrarın konseptuallaşmasında məqsəd sözün təkrarın semantik çalarının koqnisiyasını motivləşdirir.

“Qar kimi ağ” təkrarından qarın fiziki və struktur əlamətləri müqayisənin hesabına semantikləşməyə səbəb olur. Konseptləşmənin ilkin kodlaşması zamanı qar sözünün sensor əlamətləri ehtiva olunur, lakin konseptual fəallıq cümlə yaradıcılığı ilə nəticələnərkən onun semantik kodlaşması da yaranır və funksionallıqla ifadə olunur. Fiziki və struktur kodlaşma qar sözünün özündə ehtiva etdiyi ağ keyfiyyətinə sifət kateqoriyası verərək ona dayanıqlı semantik məzmun vermiş olur, qarın ağılığı, həm də qarın atributlarından birinə çevrilir. Təkrar nəticəsində sensor obrazlar fəallığın nəticəsi olaraq uyğunlaşır – görmə obrazı eşitmə obrazı ilə birləşərək mənalandırılır – anlanılır. Ağ virtual obrazı qar real obrazı ilə birləşir və ağılıq qara aid edilir, bəlkə də ağın ən yaxın məna ölçülərindən biri olur. Təkrarın “qar kimi ağ” forması həm də stilistik üslub olan müqayisə ilə həyata keçirilir.

Stilistik üslub vasitəsi ilə ifadəlilik əldə edən təkrar kommunikativliyin tərəfinə çevrilir və anlamı təmin edir.

Stilistik vasitələrin təkrarlarda istifadə edilməsi cümlə yaradıcılığında emosionallığı artırır, emosionallıq isə yaradıcı fəallığı stimullaşdırmaqda hissi idrakin rolunu artırır.

Misaldan görüldüyü kimi təkrar iki şey arasında təsəvvürlərin əlaqəsini yaratmağa xidmət edir. Təsəvvürlər arasında əlaqə həm də nitqin təşkili səviyyəsində rabitəliliyi təmin etməklə cümlənin linqvistik anlanmasını şərtləndirir.

Belə təkrarlar stimulların sadə təkrarı olmayıb kommunikativ xüsusiyyətləri özündə ehtiva edir. Təkrarların ehtiva etdiyi emosionallıq və ifadəlilik sadə təkrarın təfəkkür tərəfindən formal, sadə emalı deyil, informasiyanı leksik mənalarda saxlayan, kontekstin təsiri ilə konkretləşən gah bir, gah da digər zamanda aktivləşən mənalardan təfəkkür üçün anlanılan edir.

Təkrarlar informasiyanın kontekstdən asılı olaraq konkretləşən məqamlarını cümlə yaradıcılığı üçün topoloji sistemə uyğun təşkil edir. Təkrarların belə prosedurları assosiyalarla müşayət olunur. Təkrarların assosiyasiyalara səslənməsi cümlə yaradıcılığında leksik-semantik bazanın genişlənməsinə səbəb olur. Təkrar vasitəsi ilə canlandırılan semantik assosiyalar sözlərlə inikas olunaraq təkrarın yaratdığı konseptə etnomədəni dəyər verməklə xarakterizə olunur.

Həmçinin təkrarlar assosiyasiyalar sırasının ilk komponenti kimi şüurdan sıxışdırılıb çıxarıla bilir, ona görə ki, bu sözlərin şüurda daha möhkəm əlaqələri var ki, onlar həm söz birləşməsi, həm də cümlələrdən ibarət hazır ştampları var. Məsələn, *“Bu adamdan qışda qar almaq da olmur”, “Qar adam”, “Çarın tacı”*. Bu nitq stereotipləri hafizədə hazır vəziyyətdə olur və nitq fəaliyyətində subyektin sintaktik sxemləri doldurmaq üçün fikirləşmə tələb etmədən istifadə edilən emosional dil vahidləridir.

Təkrarların topoloji sistemlərinin sintaktik sxemlərini oyatması eyni sintaktik tiplərin yaranmasına səbəb olur. Müstəqil sintaktik strukturlar təkrarın semantikasına uyğun, lakin qrammatik strukturları saxlamaqla qurulur.

Azərbaycanlıların mentalitetinə ağ rəngin qar predmeti ilə müqayisə vasitəsi ilə konseptləşməsi rusların ağ və qar arasındakı əlaqələrdən fərqlidir. Qarın rus mentaliteti üçün yaratmış olduğu assosiyativ əlaqə daha çoxdur, nəinki azərbaycanlının. Əgər azərbaycanlı üçün *“Əriyib suya dönərsən, axıb çaya gedərsən”* ifadəsi məlumdursa ruslar üçün qarla bağlı assosiyasiyalar çoxluq təşkil edir. Rus mentaliteti üçün qarın yaratdığı sinonimlik daha geniş və təkrarsız mental mahiyyət daşıyarsa, azərbaycanlı üçün bu konseptin sinonimik sırası elə də zəngin deyil. Qarın və ağın metaforik anlamlarının (məsələn, Ağ Rusiya) predmet dünyası da zəngindir və bu zənginlikdə xalqın varlığının tarixi-mədəni elementləri assosiyasiya olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdulla K. *Kitabi-Dədə Qorqud poetikasına giriş*. B., 2016.
2. Xəzri N. *Şeirləri və poemaları*. B., 2013.
3. Kəsəmənli N. *Seçilmiş şeirləri*. B., 2011.

Misgar Mammadov

Summary Psycholinguistic features of repetition

The article is devoted to the understanding of the sentence or reality through linguistic repetition. Under the influence of the repetition the stimulation of

assosiation in the individual consciousness stimulates cognitive processes which form the symbols of comprehended reality at the end.

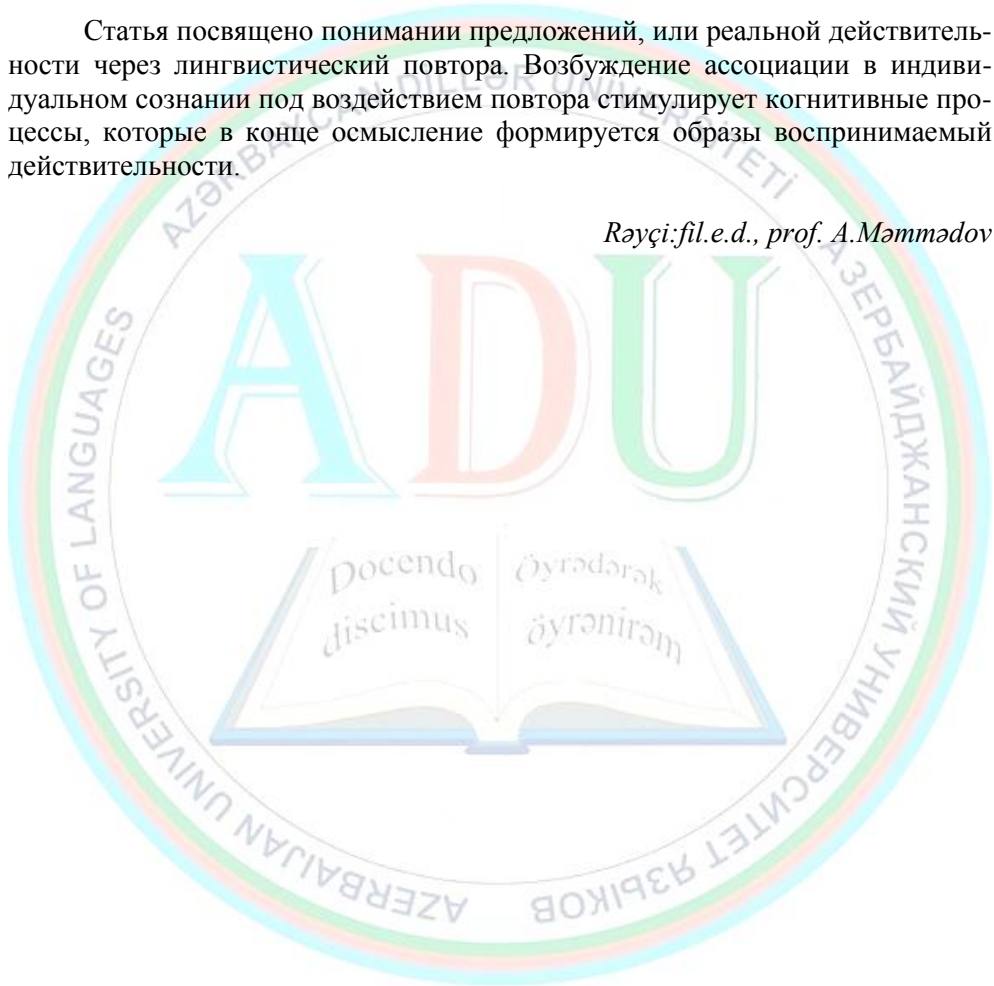
Мискер Мамедов

Резюме

Психолингвистическое особенности повтора

Статья посвящено пониманию предложений, или реальной действительности через лингвистический повтора. Возбуждение ассоциации в индивидуальном сознании под воздействием повтора стимулирует когнитивные процессы, которые в конце осмысление формируется образы воспринимаемый действительности.

Rəyçi: fil.e.d., prof. A.Məmmədov

Vəfa Seyidova
ADU

MÜASİR FRANSIZ DİLİNDƏ TOPONİMLƏRİN SEMANTİK POTENSİALI VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *konversiya, toponim, coğrafi adlar, hidronim, frazeololi birləşmələr.*

Key words: *converting, toponym, geographical names, hydronym, phraseological combinations.*

Ключевые слова: *конвертация, топоним, географические названия, гидронимы, фразеологические сочетания.*

Bizi əhatə edən bütün əşyalar özünəməxsus adlara malikdir və məlumdur ki, bu adlar da dilimizdə sözlər vasitəsi ilə ifadə olunur. Sözlər əşyaları (stol, stul, kitab), canlıları (tülkü, canavar, göyərçin), mücərrəd anlayışları (möcüzə, istirahət, gözəllik), keyfiyyətləri (yaxşı, pis, böyük), xüsusiyyətləri (əməksevər, çalışqan, ciddi) və s. ifadə edir. Onlar yalnız konkret bir əşyaya deyil, müəyyən bir sinifə aid olan əşyaları təcəssüm etdirirlər. Bu cür adlandırmalar ümumi isimlər adlanır. Lakin dildə ümumi isimlərdən başqa vahid bir növ kimi mövcud olan əşyanı və ya məfhumu ifadə edən sözlər də mövcuddur ki, bunlar xüsusi isimlər adlanır. Coğrafi adlar və ya toponimlər (yunan dilində *τοπος* – «yer» və *ονομα* – «ad», yəni yer adı) dilçiliyin xüsusi isimlər bölməsinə aiddir.

Toponimlər insanın və ümumilikdə, bəşəriyyətin inkişafında çox vacib elementlər hesab olunur. Coğrafi adlar hər hansı bir ölkə, şəhər və ya təbiət məfhumu ilə tanışlığın vizit kartıdır. İnsan ətrafda baş verən hadisələri məhz coğrafi adlar vasitəsi ilə dərk edir və anlayır.

Toponimlər haqqında düşünərkən, onların təbiəti, necə meydana gəlməsi, inkişafı, dəyişikliyə uğraması, bu dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb olan proseslər və əlbəttə ki, nəyi ifadə etməsi kimi məsələlər meydana çıxır. Bütün belə məsələlər isə xüsusi bir elm sahəsi olan *toponimikanın* maraq dairəsindədir.

Toponimiya coğrafi adları, onların mənşəyini, inkişafını, hazırkı vəziyyətini, semantik mənasını, orfoqrafiya və tələffüzünü öyrənən elmi bir fənddir.

Fransız dilçiliyində toponim termini daha sonralar, 1948-ci ildə meydana gəlmişdir.

Coğrafi adlara və onların semantik məzmununa maraq bəşər sivilizasiyasının yaranmasının ən erkən mərhələlərində yaranmışdır. Hətta qədim Misir mətnlərində toponimləri təsvir etmək və təsnif etmək üçün ilk cəhdlər edildiyinə rast gəlmək olur. Qədim dövrlərdə tarixi-coğrafi əsərləri toponimlərin izahı ilə müşayiət etmək ənənəsi yaranmışdı. Ancaq o dövrün toponimik etimologiyalarının etibarlılığı fərqli idi. Tez-tez bu və ya digər ad bəzi mifoloji məfhumla əlaqələndirilir və ya yunan dili və latın dilinin müasir müəlliflərinin köməyi ilə izah edilirdi. Lakin, bundan başqa, obyektin həqiqi xüsusiyyətləri, coğrafi yeri və s. haqqında dəqiq mülahizələrə də rast gəlmək olurdu.

Eramızın I əsrində toponimik məlumatların elmi istifadəsinə cəhd göstərilməyə başlandı. İspaniyanın cənubunda yaşayan qədim alim Pomponius Mela "Desituorbis" ("Yerin mövqeyi haqqında") əsərində "Horografiya" adı ilə də ilk dəfə elmi vasitə olaraq toponimlərdən istifadə etmişdir. Müəllif bu və ya digər dilə mənsub olan coğrafi adlara əsaslanaraq vətəninin Lusitaniya və Kelt bölgələrinin sərhədlərini - İber yarımadasının cənubunu təyin etməyə çalışırdı.

Toponimik məlumatlara elmi yanaşmanı orta əsr Şərq alimlərinin yazılarında da görmək olur. Bunların arasında Orta Asiya ensiklopedik alimi Əbu Reyhan əl-Biruni (X-XI əsr) və türk coğrafiyaşünası və dilçisi Mahmud əl-Kaşğarının (XI əsr) adlarını çəkmək olur. Xüsusilə, Mahmud əl-Kaşğari toponimlərin etimologiyasının elmi təfsiri ilə məşğul olmuş və Asiyanın hidronimlərinin bir sıra maraqlı açıqlamalarını vermişdir.

Ən qədim dillərdə, ola bilsin, xüsusi adlar mövcud deyildi. Onları bu dillərdə ümumi isim və müəyyənədicə söz birləşmələri əvəz edirdi ki, bu söz birləşmələri də zaman getdikcə daha da möhkəmlənərək sabit söz birləşmələrinə çevrilirdi. Lakin coğrafi obyektlərin müəyyənləşdirilməsi üçün uyğun olan ifadələrin sayının məhdud olması səbəbindən bu ifadələr müvafiq adlar sinifində qruplaşdırılmışdı. Bu toponimləşmə prosesi idi. Buna görə də toponimlər sözlər, ifadələr və həm də cümlələr şəklində mövcud ola bilər.

Qəbilə sistemində nisbətən yaxın zamanlarda mövcud olmuş xalqların dillərində bu günə qədər mövcud olan yer adları-ifadələrə dair bir neçə nümunə mövcuddur. Şimali Uraldakı Mansi toponimiyasında *Sat-hum-haitum-log* adları 'Yeddi nəfər çalışan adamın gündəliyi', *Sorup-ant-tusty-keras* Sümük buynuzların yerləşdirildiyi qaya, Avstraliyanın yerli toponimində - *Jingubullaworrige* 'Mən ora gedəcəm', *Urandangie* - 'Görüşmək və oturmaq', *Woolongong* 'Canavarın keçdiyi yer' və s.

Müvafiq olaraq, bütün toponimləri adlandırma obyektinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq siniflərə (və ya qruplara) bölmək olur. V. D. Belenkaya toponimlərin aşağıdakı təsnifatını verir:

- 1) astionimlər - şəhərlərin adları;

- 2) urbanonimlər - şəhərdaxili obyektlərin adları;
- 3) qodonimlər - küçə adları;
- 4) aqoronimlər - sahələrin adları;
- 5) dromonimlər - rabitə xətlərinin adları;
- 6) hidronimlər - su obyektlərinin coğrafi adları, o cümlədən:
 - pelaqonimlər - dənizlərin adları;
 - oykonimlər - yaşayış məntəqələrinin adları
 - limnonimlər - göllərin adları;
 - potamonimlər - çayların adları;
 - helonimlər - bataqlıqların, bataqlıq yerlərin adları və həmçinin,
- 7) oronimlər - yüksək relyeflərin adları (dağlar, silsilələr, zirvələr, təpələr);
- 8) mikrotoponimlər - adətən, yalnız müəyyən bir ərazidə yaşayan insanların məhdud dairəsinə məlum olan kiçik cisimlərin adları;
- 9) qeonimlər - yolların, keçidlərin adları.
- 10) xoronimlər - hər hansı bir ərazinin, bölgənin, rayonun adları;
- 11) antropotoponimlər - soyaddan və ya fərdi addan yaranan adlar [3].

Bir obyekti təyin etmək üçün əvvəlcə ona emosional məna daşıyan müəyyən bir işarə verilir. Bu işarə adı sadə bir coğrafi tərif də ola bilər: La Fresnaie – göyrüş ağaclarının bitdiyi bir kənd, Tuquerouge `qırmızı dağ`.

Dövri mətbuatda və dərsliklərdə tez-tez rast gəlinən toponimlərin Azərbaycan dilində olan ekvivalentləri sabitləşmişdir. Məsələn, Paris `Paris`, Bordeau `Bordo`, Seine `Sena`, Tamise `Temza` və s. [1].

Ağacların, otların, çiçəklərin apellyativ adlandırılma zamanı onimizləşdirilib adlar kateqoriyasına daxil olması halları da tez-tez olur. Coğrafi obyektlərin florolekslər vasitəsi ilə nominasiyası son dərəcə rəngarəngdir. Məsələn, Le Chesne adı chêne (palıd) ağacının adından götürülüb.

Coğrafi obyektlərə semasioloji yanaşma onları dil kateqoriyalarının adları qəbul edən reallıqlarla əlaqəsi baxımından öyrənməyə imkan verir.

Semantik üsulla əmələ gəlmiş xüsusi sözlər konversiya prosesi əsasında yaranır. Belə hallarda bir nitq hissəsinə aid olan söz digərinə keçərkən onun mənası substantivləşir və yeni xüsusi söz yaranır. Məsələn, fransız dilində sifətə aid olan bon, -ne `yaxşı` sözü substantivləşərək Bonne `dayə, qulluqçu` leksik vahidini əmələ gətirmişdir [2]. Lakin konversiya prosesi zamanı xüsusi adların ümumi isimlərə çevrilməsi prosesi də baş verir. Çevrilmənin metaforik və metonimik tiplərinə əsaslanan xüsusi adlardan ümumi adların meydana gəlməsi fransız dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mühüm yollarından biridir.

Metaforik ötürmə toponimlərin açıq və ya gizli mənalalarının atributu rolunu oynayır. Bu xüsusiyyət, təklif olunan obyektin müəyyən xüsusiyyət-

ləri və ya keyfiyyətlərinə bənzətmə ilə əlaqələndirilir. Coğrafi yerlərin adlarının digər obyektlərə köçürülməsi onların xassələrində oxşarlıqlar üzərində də aparıla bilər: Sahara - səhra - Şimali Afrikadakı məşhur səhra adından; Eden - cənnət, cənnətin bir güşəsi, ən xoşbəxt bir yer - Adəm və Həvvanın ilk yaşadığı müqəddəs bağ adından.

Məcəzi mənaların yaranmasına səbəb olan bütün əsas əlamətlər toponimlərin xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsinə yönəldilmişdir. Dünyadakı ən məşhur səhranın (Sahara) istiliyi uyğun xüsusiyyətlərə malik obyektlərin təyin edilməsi üçün istifadə olunan ümumi isim 'sahara' nın meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Cənnət (Paradis) - tükənməz bolluq və bəxtiyar xoşbəxtliyin müqəddəs bir yeri, qismən də olsa öz xüsusiyyətlərinə görə ona yaxın olan obyektlər üçün ümumi bir ada çevrilmişdir: yəni bir insanın özünü gözəl hiss etdiyi rahat və təchiz edilmiş və daim qayıtmaq istədiyi yer.

Toponimlərin semantik cəhətdən konversiyaya uğraması hallarına frazeoloji birləşmələrin tərkibində də rast gəlmək olur. Hər bir frazeoloji vahidin mənası toponimin bu və ya digər xüsusiyyətinə və ya toponimlə əlaqəli olan birləşmələrə əsaslanır:

Franchir le Rubicon (Rubicondan keçmək) - geri dönməz və qətiyyətli bir addım atmaq. Bir qərar vermək və bütün nəticələrini götürmək.

Se retirez sur l'Aventin (Aventinə təqaüdə çıxmaq) - gələcək danışıqlardan və müzakirələrdən imtina etmək.

Bâtir (ou faire) des châteaux en Espagne (hərfi. İspaniyada qalalar tikmək) –havada qalalar tikmək (reallaşması mümkün olmayan bir plan).

Fransız dilində tərkib hissəsi toponimlərin bütün növlərindən (hidronimlər, oronimlər, oykonimlər, astionimlər və s.) ibarət olan frazeoloji birləşmələrə rast gəlmək olar.

Beləliklə, bütün bunlara əsaslanaraq demək olar ki, coğrafi adlar bəşəriyyətin mənəvi mədəniyyətinin ən qiymətli abidələridir! Onlar nəsildən-nəslə ötürülür və əsrlər və minilliklər boyu xalqın keçmişi haqqında xatirələrə çevrilərək yaddaşlara hopur. Adların informasiya potensialı böyük və müxtəlifdir. Hər bir ad, müxtəlif tarixi coğrafi və dil problemlərini həll etmək üçün coğrafi adların cəlb edilməsinin effektivliyini şərtləndirən adı çəkilən obyektin hər hansı bir xüsusiyyətini əks etdirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bayramov Q. N.. Tərcümə sənəti. Bakı, OKA Ofset, 2008, s. 52.
2. Qurbanov A. M.. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1985, s. 265.

3. Беленькая В. Д. Очерки англоязычной топонимики: Учеб. Пособие, Москва., Высшая школа, 1977, - 277 с.
4. Кравченко Е. В. Деонимизация иноязычных имен собственных в английском языке (на материале антропонимов и топонимов). Автореферат диссертации на соискание ученой степени к. филол. н., Москва, Российская государственная библиотека, 2006, с. 12-20.
5. Новый большой французско-русский фразеологический словарь. Москва, Русский язык, Медиа, 2005, -1624 стр.
6. Dauzat A. Les noms de lieux: origine et évolution. Paris: librairie de la grave, 1926. -264 p.
7. [<http://regardsdupilat.free.fr/toponymie.html>].
8. diss.rsl.ru.
9. <http://regardsdupilat.free.fr/toponymie.html>

Vafa Seidova

Summary

The semantic potential of toponyms in modern French and their translation into Azerbaijani

The article deals with matters concerning the converting of toponyms from the French language into Azerbaijani. It also deals with the semantic problems which emerge during their translation.

The article speaks at the same time about the distinctive features and meanings of geographical names as a part of phraseological combinations. The research has been carried out on the bases of the materials of the French and Azerbaijani languages.

Вафа Сеидова

Резюме

Семантический потенциал топонимов в современном французском языке и их перевод на азербайджанский язык

В статье рассматриваются вопросы, связанные с превращением топонимов французского языка на азербайджанский. В ней также анализируются семантические проблемы, возникающие во время их перевода.

В статье одновременно говорится об отличительных чертах и значениях географических названий как частей фразеологических сочетаний. Исследование проводилось на основе материалов французского и азербайджанского языков.

*Rəyçilər: prof. Ç. Babaxanova,
fil.f.d., dos.A.Quliyeva*

dos. Əmir Cəfərov
dos. Səfurə Cəfərova
ADU

İNGİLİS DİLİ TƏLƏFFÜZ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN AŞILANMASI ÜSULLARI

Açar sözlər: *saitlər, samitlər, vurğu, tələffüz, danışq üzvləri.*

Key words: *vowels, consonants, stress, articulation, organs of speech.*

Ключевые слова: *гласные, согласные, ударение, произношение, органы речи.*

İngilis dilinin tədrisində önəmli məsələlərdən biri şifahi nitqdə tələffüz vərdişlərinin aşılmasıdır. Belə ki, kifayət qədər söz ehtiyatına malik olan və qrammatik qanunları bilən şəxs üçün nitq səslərinin tələffüz edilməsi qaydalarını yaxşı mənimsəməyən tələbənin və ya dil öyrənənin nitqi anlaşılmaz ola bilər. Odur ki, hər bir dil öyrənən ingilis dili səslərinin tələffüz edilməsi mexanizmini düzgün mənimsəməlidir.

Nitq səslərini düzgün tələffüz etmək üçün dili öyrənən səslərin yaranması mexanizmini bilməlidir. İngilis dili səslərinin yaranma mexanizmi ilə Azərbaycan dilinə məxsus səslərin yaranma qaydaları arasında kifayət qədər fərqli cəhətlər vardır. Məsələn, Azərbaycan dilindəki dilönu samitlərini tələffüz edərkən dilin ucu dişlərlə maneə gətirdiyi halda ingilis dilindəki dilönu samitlərinin tələffüz edilməsində dilin ucu yuvaqlarla maneə əmələ gətirir, nəticədə [d, t, l, n] samitlərin tələffüz edilməsində aksent yaranır.

Azərbaycan dilində oxşarı olmayan ingilis dili samit səslərinin düzgün tələffüz edilməsi üçün xüsusi üsul və çalışmalardan istifadə etmək lazımdır. İngilis dili tələffüz vərdişlərinin aşılması yalnız nitq səslərinin tələffüz qaydalarını mənimsəməklə məhdudlaşmır. Aksent yaradan amillər vurğu, assimilyasiya, reduksiya hadisələrində, nitq vahidlərinin intonasiya quruluşunda da özünü göstərir.

Düzgün tələffüz vərdişlərinin formalaşdırılmasında vurğunun, Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də tələffüz zamanı rolu böyükdür, belə ki, vurğunun yeri dəyişdikdə sözün mənası da dəyişir. Məs:

Azərbaycan dilində “O, bazarda al'ma aldı” cümləsində “alma” sözündə vurğu ikinci hecaya düşdüyü halda, “Bu köynəyi 'alma “ cümləsində vur-

ğu birinci hecaya düşür, bu halda vurğunun yerini dəyişdikdə sözün mənası dəyişir.

'Alma (feil) – al'ma (isim), 'Gəlmə (feil) - gəl'mə (isim)

İngilis dilində də vurğu nitq hissəsinin dəyişməsinə səbəb olur. Məs: Mother bought a present for her child. – Ana körpəsi üçün hədiyyə aldı.

She was presented as the best student. – Ən yaxşı tələbə kimi ona hədiyyə verildi.

İngilis dilində aksent yaradan hadisələrdən biri də şifahi nitqdə assimilyasiya və reduksiya hallarının baş verməsidir. Bu hadisələrin baş verməsinə aid kifayət qədər nümunələr verilməklə qaydalar izah edilməli və düzgün tələffüz vərdişləri aşılmalıdır.

Düzgün tələffüz vərdişlərinin formalaşdırılması üçün tələbənin nitq səslərinin və tələffüz normaları mexanizmi haqda ətraflı məlumata malik olması çox vacibdir, belə ki, ingilis və Azərbaycan dillərinin nitq mexanizmində fərqlər mövcuddur.

Nitq səslərinin tələffüz edilməsi xüsusiyyətlərini mənimsətmək çox vacibdir. Nitq səsləri iki qrupa bölünür: saitlər və samitlər. Sait səslərin tələffüz edilməsində danışq üzləri heç bir maneə əmələ gətirmir və səs sərbəst olaraq ağız boşluğundan xaric olur. Samit səslərin tələffüz edilməsində isə danışq üzləri tam və ya natamam maneə yaradır və səs yaranmış maneəni dəf edərək ağız və ya burun boşluğundan xaricə çıxır.

İngilis dilinin tədris edilməsində düzgün tələffüz normalarına yiyələnmək üçün sait səslərin – [e] səsinin tələffüz edilməsi ilə başlamaq məsləhətdir. Sonra isə [ɪ, b, s, i:] və başqa səs, hərf və təkhecalı sözlərin tələffüz edilməsi məsləhətdir.

[e] – sait səsi. Bu səsi tələffüz edərkən dilin ucu alt dişlərin arxasında qərarlaşır, dilin önü sərt damağın ön hissəsinə doğru qalxır, dodaqlar neytral vəziyyət alır.

[ɪ] – səsinin tələffüz edilməsində dilin önü sərt damağın ön hissəsinə doğru qalxır, dilin ucu alt dişlərdən azacıq geri çəkilir.

[t, d] – samit səsləri. Azərbaycan dilindəki [t, d] səslərində bu səslərin tələffüz edilməsində dilin ucu üst dişlərin kökü ilə (yuvaqlarda) tam maneə əmələ gətirir. Maneə hava axınının təsirindən partlayışla aradan qaldırır. [t] səsinin tələffüz edilməsində səs telləri titrəmədiyindən kar, [d] səsinin tələffüz edilməsində isə səs telləri titrədiyindən cingiltili səs yaranır.

Nümunələr: [e - ɪ, eɪ - deɪ, eɪt - deɪt, et - det]

[æ] – sait səsi. Bu səsi tələffüz edərkən dilin ucu alt dişlərin arxasında qərarlaşır, dilin önü azacıq sərt damağın ön hissəsinə doğru qalxır və alt çənə aşağı düşür.

Nümunələr: [æt -æd, dæd - ded, ted - det]

[i:] – sait səsi. Bu səsi tələffüz etmək üçün dilin ucu alt dişlərin arxasında olur, dilin önü sərt damağın ön hissəsinə doğru qalxır, dodaqlar neytral vəziyyət alır [2, 21].

Nümunələr: [i: - ti: - i:t - di:d]

[n] – samit səsi. Bu səsi tələffüz etmək üçün dilin ucu yuvaqlarla tam maneə əmələ gətirir, yumşaq damaq aşağı düşür və səs burun boşluğundan xaricə çıxır.

[l] – samit səsinin tələffüz edilməsində də dilin ucu yuvaqlarla tam maneə əmələ gətirir, dilin yanları aşağı düşür və səs dilin yanlarından xaricə çıxır. [l] səsi sözlərin əvvəlində incə, sonunda isə qalın tələffüz edilir.

Nümunələr: [let - tel, li:n - ni:l]; [tel - let - nel - led - det];

[ni:d - li:d - di:l]; [tel - ted - led]

[s, z] – səsləri. Bu səsləri tələffüz edərkən dilin ucu üst dişlərin kökü ilə qarşı-qarşıda qərarlaşır, səs yaranmış dar keçiddən xaricə çıxır. [z] səsinin tələffüz edilməsində səs telləri gərgin olduğundan cingiltili, [s] səsinin tələffüz edilməsində səs telləri titrəmədiyindən kar səs formalaşır.

Nümunələr: [set - test - let - tel]

[θ, ð] – səsləri. Bu səsləri tələffüz etmək üçün dilin ucu dişlərin arasında qərarlaşır. [θ] kar, [ð] isə cingiltili samitdir. Bu səslərin tələffüz edilməsində dilin ucunu sıxmaq olmaz.

Nümunələr: [θis - ðæt, sɪn - θɪn, deɪ - ðeɪ]

[f, v] – səsləri. Bu səslərin tələffüz edilməsi üçün Azərbaycan dilindən fərqli olaraq alt dodağın çöl nahiyəsi üst dişlərin arxasına keçir və dar keçid formalaşır. Ağız boşluğundan gələn hava axını dar keçiddən sürtünərək xaric olur, [f] samiti kar, [v] samiti isə cingiltilidir.

Nümunələr: [fɪl - fi:l, fest - vest, feɪl - veɪl]

[w] – səsi. Bu səsi tələffüz etmək üçün dodaqlar irəli çıxaraq dairəvi vəziyyət alır. Dodaqlar arxaya çəkilməklə səs tələffüz edilir. Azərbaycan dilində bu səs olmadığından onun tələffüz edilməsi ilk vaxtlar çətinliklə mənimlənilir. Odur ki, əvvəlcə səs tələffüz etmədən dodaqlar irəli-geri çəkilməklə hərəkət etdirilir.

Nümunələr: [wi:, wel, wet, west]

[r]səsi. Bu səsi tələffüz edərkən dilin ucu üst dişlərin kökünə doğru qalxır və azacıq geri çəkilir, dilin ortası aşağı düşməklə qaşığı içi formasını alır. Azərbaycan dilindəki oxşarından fərqli olaraq dilin ucu titrəmir.

Nümunələr: [ri:d, red, rest, tri:, træm]

İngilis dilindəki [r] samiti kakuminal hesab edilir. Azərbaycan dilindəki dilönü samitlərin tələffüz edilməsində dilin ucu aşağı düşür, dilin önü isə dişlərə toxunur, dorsal vəziyyət yaranır. Azərbaycan dilindəki [r] səsinin tələffüz edilməsində dilin ucu yuvaqlarla maneə əmələ gətirir və titrəyir.

[ʃ, ʒ] samitləri. Bu səslərin tələffüz edilməsində dilin ortası sərt damağa doğru qalxaraq dar keçid əmələ gətirir, səs sürtünmə nəticəsində yaranır. [ʃ] səsinin tələffüz edilməsində səs telləri iştirak etmir, [ʒ] səsinin tələffüz edilməsində isə səs telləri bir-birinə yaxınlaşdığından titrəyir və cingiltili səs yaranır. İngilis dilindəki [ʃ] səsi qalın və incə saitlərdən əvvəl yumşaq tələffüz edilir.

Nümunələr: [ʃi: - fɪʃ - dæʃ - dɪʃ] [ʃɒk - ʃuk - ʃɔ: - ʃɑ:k] [wɪʃ - læʃ - dæʃ]

[3:] sait səsi. Bu səsi tələffüz edərkən dilin orta hissəsi azacıq sərt damağa doğru qalxır, dodaqlar neytral vəziyyət alır.[3:] sait səs uzun tələffüz edilir.

Nümunələr: ['3:lɪ, b3:d, w3:d, 'd3:tɪ, 'θ3:stɪ, w3:m]

[ə] sait səsi neytral hesab edilir. Bu səsin tələffüz edilməsində dilin ortası azacıq yuxarı qalxır, dilin ucu alt dişlərdən geri çəkilir. [ə] səsi ancaq vurğusuz hecada işlənir.

Nümunələr: ['letə - 'betə - ə 'bed - ə 'mæn - 'ri:də - 'setə]

İngilis dilindəki [ə] neytral səs sözlərin sonunda zəif [ʌ] səsi kimi tələffüz edilir.

Nümunələr: ['letə - 'ri:də]

[tʃ, dʒ] samitləri. Bu səsləri tələffüz edərkən dilin ucu [t, d] səslərinin tələffüz edilməsində olduğu kimi yuvaqlara toxunur, dilin orta hissəsi [ʃ, ʒ] səslərinin tələffüz edilməsində olduğu kimi sərt damağın ön hissəsinə doğru qalxır. [tʃ, dʒ] səsləri qovuşuq səslər hesab edilir. İngilis dilindəki [tʃ, dʒ] səsləri, bir qayda olaraq, incə tələffüz edilir[2,19].

Məs.: [tʃes - tʃɒk, mətʃ - feʃ]

[j] səsi. Bu səsi tələffüz etmək üçün dilin ortası sərt damağa doğru qalxır və nisbətən geniş nov yaranır, dilin ucu alt dişlərdən geri çəkilir. [j] sonor samitdir.

Nümunələr: [jes, jet, ju:, jɔ:]

[k, g] səsləri. Bu səsləri tələffüz edərkən dilin arxa hissəsi yuxarı qalxaraq yumşaq damaqla tam maneə əmələ gətirir, hava axımının təsirindən maneə partlayışla açılır və səs ağız boşluğundan xaricə çıxır.

[ʌ, ɑ:] sait səsləri. Bu səslərin tələffüz edilməsində dil geri çəkilir, dilin arxası yumşaq damağa doğru qalxır [ʌ] səsinin tələffüz edilməsində dilin

ucu alt dişlərin arxasında olur, dilin arxası [ɑ:] səsinə olduğundan irəli çəkilir, dodaqlar neytral vəziyyət alır.

[ɑ:] səsinin tələffüz edilməsində dilin ucu alt dişlərdən geri çəkilib, dilin arxası ilə damaq arasında məsafə nisbətən geniş olur və alt çənə aşağı düşür.

[ɔ, ɔ:] saitləri. Bu səslərin tələffüz edilməsində dil kifayət qədər geri çəkildiyindən dilin ucu alt dişlərə toxunmur, alt çənə aşağı düşür və dil ilə yumşaq damaq arasında məsafə geniş olur, dodaqlar azacıq dairəvi vəziyyət alır, lakin irəli çıxmır. İngilis dilindəki [ɔ] qısa və zəifdir, [ɔ] sait səsi həmişə qapalı hecadə işlənir.

[ɔ:] səsi tələffüz edilərkən dilin arxası azacıq irəli gəlir. Bu səs sözün əvvəlində, ortasında və sonunda işlənir və uzun tələffüz edilir.

[ŋ] səsinin tələffüz edərkən dilin arxası yuxarı qalxaraq yumşaq damaqla tam maneə əmələ gətirir və səs burun boşluğundan xaric olur. [ŋ] səsi dilarxası- yumşaqdamaq, burun sonor samitidir. Müasir ədəbi Azərbaycan dilində [ŋ] samiti qəbul edilməmişdir, lakin şifahi nitqdə bu samit səs [nq, nk] hərfləşmələrinin tələffüz edilməsində təzahür edir. Məs.: manqal [mʌŋqʌl], tonqal [tɔŋqʌl] kimi sözlərdə [ŋ] səsinin işlənməsi şübhəsizdir. İngilis dilində [ŋ] samit səsi sözlərin əvvəlində işlənmir.

Məs.: [lɔŋ - sɔŋ - rɔŋ], [tʌŋ - ɡʌŋ - rʌŋ]

[u, u:] səsləri. İngilis dilindəki qısa [ʊ] sait səsinin tələffüz edərkən dil geri çəkilib, dodaqlar azacıq dairəvi vəziyyət alır, lakin irəli çıxmır. [ʊ] səsi arxasıra- irəli basılmış, yarımqapalı, qısa, zəif saittir. Vurğulu hecadə yalnız qapalı vəziyyətdə olur. İngilis dilindəki qısa [ʊ] səsi Azərbaycan dilindəki oxşarından qabaqda tələffüz edilir.

Məs.: [ɡʊd - quʃ], [pʊt - pul]

[u:] səsi arxasıra saitlərdən ən qapalıdır. Dilin kütləsi [ʊ] səsinin tələffüz edilməsində olduğundan daha çox geri çəkilib. Dodaqlar hiss olunacaq dərəcədə dairəvi vəziyyət alır, azacıq qabağa çıxır.

Məs.: [bʊk - lʊk - tʊk], [ru:n - mu:n - nu:n], [kʊk - bʊk - tʊk]

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1974.
2. Babayev Ş., Qarayeva M. English Phonetics. Bakı, 2009.
3. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Fonetika. Bakı, 1970.
4. Dikushina A. English Phonetics. M., 1965.
5. Зиндер Л.П. Общая фонетика. М., 1979.

**Amir Jafarov
Safura Jafarova**

**Summary
Methods of teaching pronunciation in the English language**

The article deals with the problem of teaching methods of articulation of speech sounds in the English language. The article indicates the speech organs that take part in the articulation of speech sounds as well as differences in the articulation vowels and consonants are observed. Alongside the purpose of different manner of articulating is observed in the production of speech sounds, meaningful - phonemes and nonmeaningful - allophones or variants. Special attention is paid to methods of teaching of articulation of vowel and consonant sounds in English.

**Амир Джафаров
Сафура Джафарова**

**Резюме
Способы изучения произношения в английском языке**

В статье излагаются методы изучения, артикуляционные принципы произношения звуков речи в английском языке. В частности, отмечаются задействованные речевые органы в образовании произношения тех или иных звуков. В то же время внимание акцентируется на дифференциации причин различного произношения звуков речи, значимых звуков – фонем и незначимых – аллофонов, либо вариантов. Особое внимание уделяется методике обучения артикуляции гласных и согласных звуков в английском языке.

*Rəyçilər: fil.f.d., dos.Q.Heybətov,
fil.f.d., dos.Z.Quliyeva*

fil.f.d., dos. Qətibə Rüstəmovə
ADU

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK DİLİ FRAZELOGİZMLƏRİNDƏ SOMATİK KOMPONENTLƏR

Açar sözlər: *frazeoloji vahid, somatizm, forma, məna.*

Key words: *phraseological unit, somatism, form, meaning.*

Ключевые слова: *фразеологическая единица, соматизм, слово, смысл.*

Frazeoloji vahidlər xalq müdrikiyinin ifadəsi kimi xalqın obrazlı təfəkküründən qidalanır. Məhz buna görədir ki, bu ifadələr bütün xalqların dilində işlənmə tezliyinə görə böyük üstünlüyə malikdir.

Frazeoloji vahidlər leksik-semantik məna yükünə, üslubi effektinə görə sözlərdən daha təsirli və emosional, ekspressiv xüsusiyyətlər daşıyır. “Dilin frazeoloji fondu xalq mədəniyyətini, onun tarixini və məişətini, keçmiş zamanların xarakterik cəhətlərini, insani münasibətləri, təbiəti, canlılar aləmini və s. əks etdirən xüsusi xəzinədir” [11, 54]

“Anlatma gücünü artırmaq üçün az-çox məntiq xaricinə çıxan” [2, 4], amma insanın ifadə etmək istədiyi fikri çox dəqiq, emosional, təsirli təqdim edən frazeoloji vahidlər xalq yaradıcılığının məhsulu olduğu üçün insanlar tərəfindən sevilir, qorunur. “Bizim ən yaxşı idiomlarımız, ən rəngarəng, obrazlı ifadələrimiz kitabxana və mehmanxanalarda deyil, emalatxanalarda, mətbəx və ya pəyələrdə yaranmışdır” fikri də onların sadə xalq tərəfindən yaradıldığını göstərir [10, 89]

Ulu babalarımızın əsrlər boyu yaratdığı müdrik, canlı ifadələrin tarixi çox qədimdir. “Müasir dilin frazeologiyası öz kökləri ilə tarixin yazıyaqədərki dövrünə gedib çıxan uzun bir tarixi inkişafın məhsuludur” [7, 50]

Frazeoloji vahidlərin əhəmiyyətli hissəsini somatizmlər – bədən üzvləri ilə bağlı ifadələr təşkil edir. “Somatizm” termini ilk dəfə eston dilçisi F. Vakk tərəfindən “О соматической фразеологии в современном эстонском литературном языке” (Таллин, 1964) əsərində qeyd edilmişdir. R.M. Vayntraub qeyd edir ki, somatik frazeologizmlər istənilən dildə 30 faiz təşkil edir [12].

Türk dillərində somatik frazeologizmlərin tarixi çox qədimdir. Belə ki, bu gün də işlətdiyimiz belə deyimlərə “Kitabi-Dədə Qorqud”da rast gəlirik: *bağrı sarsıldı, canına odlar düşdü, barmağını ısırıdı (dişlədi), qanı qaynadı,*

ayağına düşdü, başına iş gəldi, yandı bağırim, gözünü qorxutmaq, gözü tutmaq və s. [6]

Bütün dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan və türk dilində də insanın bədən üzvləri ilə bağlı deyimlərin sayca çox olması təsadüfi deyildir. Bədən üzvləri (baş, göz, burun, ağız, əl, ayaq və s.) insanların gündəlik həyatında çox təmas etdikləri orqanlar olduğu üçün bu da onlara müəyyən mənaları yükləməklə maraqlı deyimlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, insan hələ körpə ikən müəyyən yaşda yeriməyə başlayır – *ayaq açır*, anası yardım etmək üçün ona *əl uzadır, əlindən tutur*, müəyyən müddət keçdikdən sonra, yəni uşaq sərbəst gəzməyi öyrəndikdən sonra ana *əlini onun üstündən çəkir*, uşağı əzizləmək üçün *boynuna mindirir* və s. İlk vaxtlarda bədən həqiqi mənada işlədilən bu ifadələr bir müddət keçdikdən sonra təkrar-təkrar işlənərək öz gerçək mənasından uzaqlaşaraq, məcazi mənə kəsb edir. Məsələn, *əl uzatmaq* – yardım etmək, qayğısına qalmaq, *əlindən tutub qaldırmaq* – kömək etmək, *əlini üstündən çəkmək* – kömək göstərməyi dayandırmaq, *boynuna mindirmək* – başına çıxarmaq, həddən çox sərbəstlik vermək mənası qazanmışdır. Bədən üzvləri ilə bağlı yaranan yüzlərlə ifadələr, atalar sözləri də məhz bu yolla yaranmışdır.

Dilin frazeoloji fonduna daxil olan somatik frazeologizmlərin linqvistik təhlili və tədqiqi məsələsi hər zaman maraqlı doğurmuşdur. Tərkibində somatik komponentlərin işləndiyi frazeoloji vahidlər təhlil edildikdə bunların müxtəlif mənalarının olduğu üzə çıxır. Belə ki, bədən üzvlərinin yeri, quruluşu, funksiyalarının müəyyən xüsusiyyətlərlə əlaqələndirildiyini görürük. Xüsusilə, *baş, boyun, burun, göz, ağız, qulaq, ürək, əl, ayaq* və s. sözlər bu deyimlərdə çox işlənir. Məsələn, *burun* dikbaşlıq, lovğalıqla, *göz* sevgi və cəsarətlə, *əl və qol* yardımsevərliklə, *alın və üz* dürüstlüklə, *baş* hörmətlə və s. xüsusiyyətlərlə əlaqələndirilir.

Dünya dillərinin əksəriyyətində, o cümlədən türk dillərində “baş” sözü ilə düzələn somatik frazeologizmlər sayca çoxluq təşkil etməsi ilə seçilir. Başın əsas və həyati əhəmiyyətli orqan olması bütün mədəniyyətlər tərəfindən qəbul edilmişdir. Bu mənada türk dilləri də istisna təşkil etmir. Baş bədənə ən üstə yerləşən üzvü olduğu üçün insanlar baş ilə əlaqədar olan ifadələrə qürur, məğrurluq və ən müxtəlif mənaları yükləmişlər. “Baş” leksemi ilə bağlı türk dillərində də külli miqdarda somatik frazeologizmlər vardır. Məsələn, Azərbaycan dilində: *baş çıxarmaq* – anlamaq, dərk etmək; *başı uca olmaq* (yüksəlmək, hörmət, nüfuz sahibi olmaq), *baş endirmək* (təslim olmaq; tabe olmaq), *başı əlhəd daşına dəymək* (bərkdən-boşdan çıxaraq özünə gəlmək, təcrübəli olmaq), *başına dövlət quşu qonmaq* (birdən-birə xoşbəxtliyə, var-dövlətə sahib olmaq) və s.

Türk dilində: *başı dik* (önurlu biçimde), *baş etmək* (bir konuda başarı kazanmak), *başı eğik* (mahcup durumda olmak), *başına buyruk* (hiç kimse-den izin almak gereğini duymadan, istediği gibi davranan) və s.

Türk dilləri frazeologizmlərinin, demək olar ki, əksəriyyətində “burun” sözü qürurun, lovğalığın simvolu kimi çıxış edir. Burunun quruluşu, üzdə dik duruşu dikbaşlıq, lovğalıq, özündənrazılıq, təkəbbürlülük kimi əlamətlərlə əlaqələndirilərək bu deyimlərin yaranmasına imkan yaratmışdır. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək.

Azərbaycan dilində: *burnu dik* (yuxarı) *gəzmək* / *burnunu dik* (yuxarı) *tutmaq* (təkəbbürlü olmaq, lovğalanmaq), *burnu göylə getmək* (heç kəslə he-sablaşmamaq, dikbaşlıq etmək, özünü təkəbbürlü aparmaq), *burnu ovulmaq* (məğlub olmaq, zərbə almaq) və s.

Türk dilində: *burnu böyümək* (kendini büyük biri olarak görmeye baş-lamak, başkalarını beğenmemek), *burnundan kıl aldirmamak* (kendisine hiç-bir söz söyletmemek, huysuz ve gururlu olmak, eleştiriye tahammülü olma-mak) və s. Əfsanələrdə adı keçən Qaf dağı öz yüksəkliyi, ucalığı və əlçat-maz olması xüsusiyyətləri ilə bilinir. Bununla əlaqəli olaraq hər iki dildə mövcud olan *burnu Qaf dağında* (*burnu Kaf dağında*) ifadəsi lovğalıq və təkəbbürlülük mənasını dolğun şəkildə ifadə edir.

“Boyun” sözü ilə bağlı ifadələrdə, əsasən, məsuliyyət hissi, bəzən də itaətkar olmaq mənası ifadə edilir. Məsələn, Azərbaycan dilində: *boynu bo-yunduruqlu olmaq* (kiminsə tabeliyində olmaq, əsarətdə olmaq, əsir kimi ya-şamaq), *boynu çiyinə qısılmaq* (yazıq vəziyyətə düşmək, nə edəcəyini bil-məmək, ələcsiz, çarəsiz qalmaq), *boyun əymək* (tabe olmaq, itaət etmək, al-çalmaq, təslim olmaq) və s.

Türk dilində: *boyun vermek* (buyruk altına girmek), *boynu bükük* (acı-nacak, zavallı kimse için söylenir), *boynunun borcu* (bir kişinin yapmak zo-runda olduğu iş), *boyun eğmek* (güçlü birinin isteğini zorla ya da istemeyerek kabul etmek) və s.

Türk dillərinin hamısında mövcud olan frazeologizmlərin tərkibində olan “ürək” sözü daha çox sevinmək, sevmək, acımaq kimi hisslərlə bərabər, həm də cəsarəti, qəhrəmanlığı, eyni zamanda qorxaqlığı ifadə edir.

Azərbaycan dilində: *ürəyi yanmaq* (1. acımaq, yazığı gəlmək; 2. bərk susamaq), *ürək vermək* (1. cəsarətləndirmək, bir işə ruhlandırmaq; 2. sev-mək), *ürəyə yatmaq* (bəyənilmək, istənilmək), *ürəyi xarab olmaq* (bərk kə-dərlənmək, təsirlənmək, özünü pis hiss etmək), *ürəyi sınmaq* (incimək, nara-zı qalmaq), *ürəyi sinəsinə sığmamaq* (çox sevinmək, fərəhlənmək) və s.

Türk dilində: *yüreği hoplamak* (bir olay karşısında birdenbire korkup heyecanlanmak), *yüreği parçalanmak* (çok acımaq, üzüntü duymak), *yüreği*

ferahlamak (içi kaygıdan, sıkıntudan kurtulmaq), *yüreği pek* (korkusuz, yürekli, çok cesaretili) və s.

“Diz” sözü daha çox güc, qüvvət, eyni zamanda gücsüzlük, zəiflik mənasını ifadə edir. Məsələn, Azərbaycan dilində: *diz çökmək* (yalvarmaq, əlayağına düşmək, tabe olmaq), *dizini yerə gətirmək* (məğlub etmək, yıxmaq), *dizinin kəndiri kəsilmək* (taqətsiz olmaq, taqəti qalmamaq) və s.

Türk dilində: *dize gelmek* (teslim olmaq), *dize getirmek* (boyun eğdirmək), *dizlerine kapanmak* (yalvarmaq) və s.

İnsanın ən həssas orqanlarından olan “göz” ilə bağlı ifadələr daha çox sevmək, dəyər vermək, sevinmək, paxıllıq etmək, şübhələnmək, heyrətlənmək və bir çox mənalarda işlədilir. Azərbaycan və türk dillərində göz komponentli çoxlu sayda frazeoloji vahid vardır.

Azərbaycan dilində: *gözü düşmək* (aşlıq olmaq), *gözünün işığı* (ən istəkli, sevimli), *gözü götürməmək* (paxıllıq etmək), *gözü su içməmək* (şübhələnmək, etibar etməmək) və s.

Türk dilində: *gözü ısırmak* (bir kimseyi sanki tanır gibi olmak), *gözüne girmek* (birinin sevgi ve ilgisini kazanmak), *gözde tutmek* (çok özlemek, hasret çekmek) və s.

“Əl” sözünün iştirakı ilə yaranan somatik frazeologizmlər, əsasən, yardımsevərliklə əlaqədar olur. Bu ifadələr dilimizdə çoxluq təşkil edir və ən müxtəlif mənalara ifadə edir. Məsələn, *əl açmaq* (kömək diləmək, maddi yardım istəmək), *əl atmaq* (1. təşəbbüs etmək; 2. yardım etmək, maddi kömək etmək), *əl tutmaq* (yardım göstərmək) və s.

Türk dilində: *əl açmak* (1. dilenmek; 2. başkasının yardımını almak için yalvarmaq), *elinden tutmak* (destek olmak, yardımda bulunmaq) və s.

Azərbaycan və türk dillərindəki frazeoloji vahidlərin əksəriyyəti semantik və struktur cəhətdən üst-üstə düşür, bəzi hallarda isə müəyyən fəqliklər özünü göstərir ki, bu da həmin dillərin eyni kökdən olması ilə əlaqədardır. Hər iki dildə həm forma, həm də mənaca tam eyni olan külli miqdarda somatik frazeologizmlər mövcuddur: *ağzından qaçıрмаq* – *ağzından kaçırmak* (demək istəmədiyi bir sözü bilmədən söyləmək); *ağzını açıb gözünü yummaq* – *ağzını açıp gözünü yummaq* (dayanmadan söymək, hirsli, kobud danışmaq); *baş əymək* – *baş eğmek* (tabe olmaq, kiminsə iradəsini qəbul etmək); *başından böyük işlərə girişmək* – *başından büyük işlere girişmek* (səviyyəsinə və imkanına uyğun olmayan hərəkət etmək); *başdan çıxarmaq* – *baştan çıkarmak* (öz fikrindən daşıdırmaq, azdırmaq, aldatmaq); *başını daşdan-daşa vurmaq* – *başını taştan taşta vurmaq* (peşman olmaq); *baş-göz etmək* – *baş göz etmek* (evləndirmək); *başına çorab hörmək* – *başına çorap örmek* (işini dolaşığa salmaq); *başına çıxarmaq* – *başına çıkarmak* (həddən

çox güzəştə getmək, əzizləmək); *başına qaxmaq* – *başına kakmaq* (etdiyi yaxşılığı xatırladaraq utandırmaq); *burnunu soxmaq* – *burnunu sokmaq* (lazım olmadan hansısa işə qarışmaq); *burnundan gətirmək* – *burnundan getirmək* (peşman etmək); *gözdən qaçmaq* – *gözden kaçmaq* (diqqətdən kənar qalmaq, əhəmiyyət verilməmək); *dilində tük bitmək* – *dilində tüy bitmək* (bir şeyi həddən artıq təkrar etməkdən, söyləməkdən bezmək); *diş göstərmək* – *diş göstərmək* (kiməsə qarşı çıxmaq, etiraz etmək); *gözü qorxmaq* – *gözü korkmaq* (əvvəllər zərər çəkdiyi bir şeydən ehtiyat etmək, çəkinmək) və s.

Bəzi ifadələr də vardır ki, eyni mənanı ifadə etsələr də, tərkibcə qismən fərqlidirlər. Məsələn, *ağzı açıla qalmaq* – *ağzı bir karış açık kalmak* (heyrlənmək, çox təəccüblənmək, heyran olmaq); *ayağına düşmək* – *ayağına kapanmaq* (birinin qabağında diz çökərək yalvarmaq, kömək istəmək); *başı aşağı olmaq* – *başı eğik* olmaq (xəcalətli olmaq, gördüyü işə görə xəcalət çəkmək); *başından eləmək* – *başından savmaq* (bir bəhanə ilə uzaqlaşdırmaq); *dirsək göstərmək* – *dirsek çevirmək* (nəyi isə kobud şəkildə rədd etmək); *qaş düzəltdiyi yerdə vurub göz çıxarmaq* – *kaş yaparken göz çıkarmak* (xeyirxahlıq niyyəti ilə qoşulduğu işi düzəltmək əvəzinə korlamaq, zərər vermək); *üzü gəlməmək* – *yüzü tutmamak* (bir şey istəməyə ya da söyləməyə çəkinmək) və s.

Azərbaycan və türk dilində mənacə eyni, komponentlərinə görə fərqli somatik frazeologizmlər də kifayət qədərdir: *ağlı başından çıxarmaq* – *başını döndürmək* (çox bəyənmək); *ağlı başına gəlmək* – *ayağı suya deymək* (ağıllanmaq, pis yoldan çəkinmək); *baş-beynini aparmaq*; *beyni yerindən oynamaq* – *kafası kızmak* (bir şeydən ani qıcıqlanaraq bərk hirsənlənmək, qəzəblənmək); *boğazından kəsmək* – *dişinden tırnağından artırmak* (yemək-içməyə ciddi qənaət etmək, qiyməmə); *burnuna barıt qoxusu dəyməyib* – *ağzı süt kokuyor* (təcrübəsiz); *burnunun ucu göynəmək* – *gözde tütmək* (çox darıxmaq, kimisə görməyi çox arzulamaq); *dişlərini ağartmaq* – *pişmiş kelle gibi sırtmak* (səbəbsiz yerə, mənasız gülmək) və s.

Azərbaycan və türk dili oğuz qrupunun oğuz-səlcuq yarımqrupuna aiddir, yəni bu dillər bir-birinə çox yaxındır, lakin buna baxmayaraq, elə somatik frazeologizmlər də vardır ki, onlar ancaq Azərbaycan və ya türk dilində mövcud olub, ancaq o dildə işlənir.

Azərbaycan dilində: *ağzı bərk olmaq* (sirr saxlamaq, az danışmaq); *ağzı köpüklənmək* (hiddətlənmək, coşmaq); *ağzı qatıq kəsməmək* (sözünün kəsəri olmamaq); *ağzı günə buraxmaq* (başlı-başına buraxmaq); *ağzına çullu dovşan yerləşmir* (həddindən artıq lovğa, gopçu); *başını bişirmək* (şirin dillə aldatmaq, tovlamaq); *burnuna yağlı kabab iyi gəlmək* (öz ümidlərində aldanmaq); *burnu aşağı olmaq* (narazı olmaq); *başında dəlləklik öyrənmək*

(bir şeyi kiminsə üzərində sınaaraq öyrənməyə çalışmaq) ; *burun yeli vermək* (təkəbbürlü olmaq); *burnu göylə getmək* (lovğa, təkəbbürlü olmaq); *başı ətlənmək* (varlanmaq, pullanmaq); *başı toxmaqlı olmaq* (xəcalətli, minnətli, gözükkölgəli olmaq); *dabanına daş dəymək* (*yubanmaq, gecikmək*); *dalağı sancmaq* (şübhələnmək, ehtiyatlanmaq); *dişi bağırsağını kəsmək* (daxilən əsəbi hal keçirmək); *dişi qarnında olmaq* (hiyləgər, gizli iş görən adam); *gözdən tük çəkmək* (bir işi çox cəld və məharətlə görmək); *gözünün kökü saralmaq* (gözləməkdən yorulmaq) və s.

Türk dilində: *ağzında bakla ıslanmamak* (sır saklamayı becereməmək); *ağız dəyiştirmək* (daha önce söylediğinin tersini söylemeye başlamak); *ağzı açık ayran budalası* (yeni gördüğü her şeye alık alık bakan, anlamsız bir hayranlıkla seyredip şaşırان); *ayağı düze basmak* (işleri iyi gitmek); *ayağına kara sular inmek* (aşırı yorgunluk); *ayağı göğə ilişmek* (beklenmeyen zor bir engelle karşılaşmak); *ayağı suya ermek* (hayal kırıklığına uğramak); *ayağına kira istemek* (nazlanmak); *başının etini yemek* (birisinden ısrarla, bıkkınlık verecek ölçüde bir şeyler istemek); *burnundan kıl aldırmaq* (huysuz ve gururlu olmak, eleştiriyə tahammülü olmamak); *burun kıvırmak* (beğenmemek, küçümsemək), *burnu yere düşse almaz* (kendini beğenmiş, kibirli); *burnundan solumak* (çok öfkelenmek, sinirlenmek); *eli bayraklı* (kavgacı, edepsiz); *elini çabuk tutmak* (hızlı davranmaq); *kulağı delik* (olup bitenleri çabuk haber alan kimse); *örümcek kafalı* (yenilikleri kolay kolay benimsemeyen, eskiyə bağlanıp kalmış olan geri düşünceli kimse) için hakaret yollu kullanılır); *kulak misafiri* (yanında konuşulan bir şeyi dinleyen ama konuşmaya katılmayan kimse) və s.

Çox maraqlıdır ki, hər iki dildə struktur cəhətdən eyni, lakin mənaca fərqli somatik frazeologizmlər də vardır: *ayağı düşmək* (gəlişi ilə uğur gətirmək) – *ayağı düşmək* (bir yere uğramak, yolu düşmək(düşmək)); *baş çəkmək* (yoxlamaq, gedib halını soruşmaq) – *baş çəkmək* 1. bir işte ön ayak olmaq, bir işin yapılmasında öncü olmaq; 2. halayın başında bulunup oyunu yönetmek); *başı göyə dəymək* (son dərəcə uzun, hündür olmaq) – *başı göğə dəymək* (beklenmedik bir anda büyük bir mutluluğa kavuşmaq; bundan ötürü çok böbürlenmek); *əli yüngül* (uğurlu, düşərli) – *eli hafif* (incitmeden, can yakmadan iş gören) və s.

Qohum dillərdə somatik frazeologizmlərin müqayisəli-qarşılaşdırma metodu ilə araşdırılması türk frazeologiyasının ümumi və özünəməxsus xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Somatik frazeoloji vahidlərdə yer alan bənzətmə motivlərinin təhlili, yəni həqiqi mənə ilə məcazi mənə arasındakı gizli əlaqənin üzə çıxarılması dilçilərin qarşısında duran çox vacib bir məsələdir.

Son dövrlərdə bu mövzu ilə bağlı xeyli işlərin görülməsinə baxmayaraq, bu sahənin daha dərinəndən araşdırılmasına ehtiyac vardır. Xüsusilə, müxtəlif dillərə aid somatik frazeologizmlərin müqayisə yolu ilə tədqiq edilməsinə xüsusi önəm verilməlidir.

Frazeoloji vahidlərin nitqdə əhəmiyyəti çox böyükdür, belə ki, bu ifadələr nitqimizi daha təsirli və emosional edir. Onlar leksik-semantik məna yükünə, üslubi effektivinə görə sözlərdən daha təsirli və emosional, ekspressiv xüsusiyyətlər daşıyır. Bu mənada “frazeologizmlər sözlərin ekspressiv sinonimləri keyfiyyətində qəbul edilməlidir.” [9,7] Bu baxımdan dilin frazeoloji vahidlərini dərinəndən öyrənmək o dilin qanunauyğunluqlarını mənimsəmək deməkdir.

Söz xəzinəmizin çox əhəmiyyətli hissəsini təşkil edən və milli-mədəni sərvətimiz sayılan bu qədim ifadələr həmişə diqqət mərkəzində olmalı, daha çox araşdırılmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Aksoy Ömer Asım. Ata sözləri və deyimler sözlüğü, 1993, 219 səh.
2. Ahmet Turan Sinan. Deyimler kavramı üzerine notlar. Fırat Universitesi Sosyal Bilimler Dergisi. Elazığ, 2008, 8 səh.
3. Açıqlamalı Deyimler Sözlüğü. www.dilbilgisi.net
4. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978.
5. Baxşiyev H. Azərbaycan dilinin müxtəsər frazeologiya lüğəti. Bakı, 2004.
6. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, 2004.
7. Гусейнов Ф. Русская фразеология. Баку, 1977.
8. Məhərrəmli Q., İsmayılov R. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı: “Altun kitab”, 2015.
9. Попов Р.Н. Фразеологизмы современного русского языка с архаичными знаниями и формами слов. Москва: Высшая школа, 1976.
10. Смит Л.П. Фразеология английского языка. Москва, 1959.
11. Вовк В.Н. Языковая метафора в художественной речи. Киев: Наукова Думка, 1986.
12. Вайнтрауб Р.М. О соматических фразеологизмах в русском языке, Ташкент, 1980.

Gatiba Rustamova

Summary

Somatic components in Azerbaijani and Turkish phraseologisms

This article deals with the problem of semantic and structural similarities and differences between somatic phraseological units in the Azerbaijani and Turkish languages using the comparative-comparison method and a number of examples from both languages.

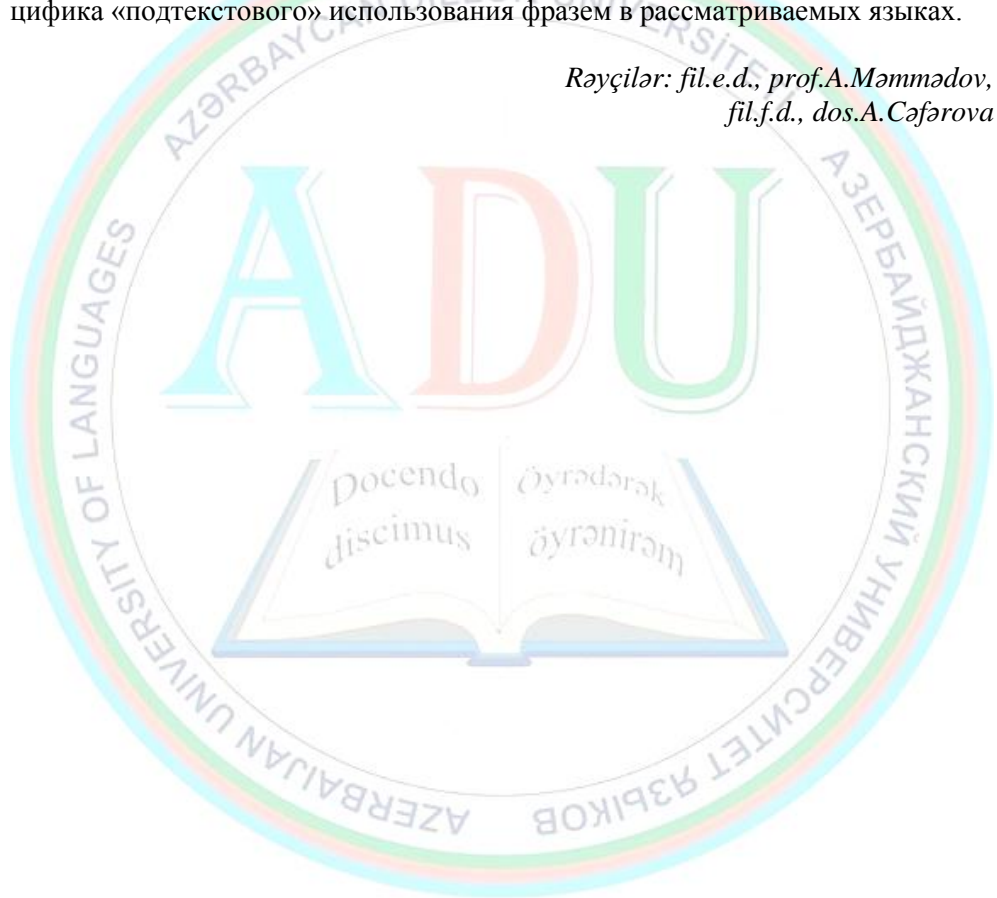
Гатиба Рустамова

Резюме

Соматические компоненты фразеологизмов в азербайджанском и турецком языках

В данной статье с помощью сравнительно-сопоставительного метода рассматриваются семантические и структурные сходства и различия между соматическими фразеологизмами в азербайджанском и турецком языках. На материале большого количества примеров из обоих языков рассмотрена специфика «подтекстового» использования фразем в рассматриваемых языках.

*Rəyçilər: fil.e.d., prof.A.Məmmədov,
fil.f.d., dos.A.Cəfərova*

Gülbəniz Cahangirova
Məsmə Zöhrab-Məcid
ADU

İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ İDİOMLARIN TƏDRİSİ YOLLARI

Açar sözlər: *sabit ifadələr, kontekst, komponent, məcazi məna, ekvivalent.*

Key words: *set-expressions, context, component, figurative meaning, equivalent.*

Ключевые слова: *фиксированные фразы, контекст, компонент, переносный смысл, эквивалент.*

Cəmiyyətin qloballaşması və Azərbaycanın xarici dövlətlərlə əlaqələrinin genişlənməsində, eləcə də beynəlxalq təşkilatlarla və şirkətlərlə iş birliyinin qurulmasında xarici dillərin öyrənilməsi böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan başqa əcnəbi dillər kimi ingilis dilinin də öyrənilməsi müasir cəmiyyətdə obyektiv zərurətə çevrilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilinin öyrənilməsinə maraq artmışdır. Lakin indi ingilis danışq dilinin təkcə baza bilikləri kifayət etmir. Hal-hazırda dilin lüğət tərkibində elə sözlər vardır ki, öz həqiqi mənalarını itirib, daha çox məcazi mənada işlənilir. Məhz bu səbəbdən bəzən dili öyrənənlər rast gəldikləri sözün və ya birləşmənin idiomatik ifadə olduğunu bilmədiklərindən çaşıb qalırlar və ya məna təhrif olunur.

Məlumdur ki, xalqın müdrikliyi və ruhu həm də onun idiomlarında bu və ya digər şəkildə təzahür edir, bu və ya digər xalqın atalar sözlərini və ya idiomlarını bilmək isə təkcə dili yaxşı bilməyə deyil, həm də xalqın düşüncə tərzini və xarakterini daha yaxşı başa düşməyə kömək edir. İdiomlarda da, atalar sözlərində və zərb-məsəllərdə olduğu kimi xalqın zəngin tarixi təcrübəsi, insanların əmək fəaliyyəti ilə, məişəti və mədəniyyəti ilə bağlı təsəvvürləri əks olunmuşdur. Müxtəlif idiomatik ifadələrin tətbiq edilməsi vasitəsilə danışq nitqinin leksik ehtiyatının genişlənməsi tendensiyası izlənilir.

İdiomları və idiomatik ifadələri bilmədən ingilis dilini yaxşı bilmək mümkün deyil. Onlar hər yerdə istifadə edilir: jurnallarda və ya qəzetlərdə, televiziya və radioda və əlbəttə, danışq dilində. İdiomlar mədəniyyətin bir hissəsidir, heç kim nitqdə idiomları tanımaq, onların mahiyyətini başa düşmək bacarığı olmadan xarici mədəniyyəti öyrənə bilməz. Amerikalılar onların gündəlik həyatda işlədilməsindən sadəcə “zövq alırlar”.

Harri Kollinsin “American-English İdioms” lüğətinin izah etdiyi kimi: “idiom sabit fraza və ya ifadədir, o dilin adı strukturları bərsində ziddiyətli mənaya malikdir və ya hərfi tərcümədə müxtəlif mənalara malikdir” [1, 12]. Beləliklə, idiomlar müəyyən edilmiş və təsbit edilmiş mənalı ifadələrdir, onlar adətən aydın olmur və ya açıq – aşkardır. Məsələn, “**sirri açmaq**” mənasını bildirən “**to spill the beans**” və yaxud “**bir kəslə çox ehtiyatla danışmaq**” mənasını ifadə edən “**to handle someone with kid gloves**” kimi birləşmələr idiomlardır. İdiomatiklik dil vahidlərinin bütövlükdə mənası ilə onları təşkil edən ayrı-ayrı komponentlərin mənasının uyğun gəlməməsidir. Dil vahidləri arasında formal və semantik cəhətdən əlaqənin itməsi nəticəsində idiomatiklik yaranmış olur [2, 8]. Sözlər nəyi bildirdiklərini bizə demir, lakin kontekst adətən kömək edir.

İdiomlar ingilis dilinin tədrisində və öyrənilməsində xüsusi yer tutaraq təkcə tələbələr və şagirdlər üçün deyil, hətta dilin daşıyıcıları üçün də dilin öyrənilməsinə qəribəlik və çətinlik gətirir.

İdiomlar metaforik ifadələrdir, onlar digər terminlərdə ümumi təsəvvürə malikdir, bu, analoji fikir ola bilər. İdiom həqiqi mənalı sözlərin qarşılığı olub, onu məcazi məna ilə bildirən sabit söz birləşmələrinə deyilir [3, 97].

C.Seydlin “English Idioms and How to use them” kitabında idiomlara verdiyi tərifə əsasən: “idiom əzbər bilinməsi zəruri olan hazır forma və sabit ifadədir, çünki onu hərfi tərcümə etmək olmaz” [4, 38].

İdiomlar dilə emosional çalar verir və onu canlı edir. Nitq parlaq, obrazlı və emosional olur. İdiomlar linqvistik dayaq kimi mədəniyyəti, elmi, adətləri, dini əks etdirir, dilin estetik aspektini gücləndirir.

İdiomatik ifadələri bilmək leksikanın, bədii və elmi – kütləvi ədəbiyyatın tam başa düşülməsinə kömək edən zəruri hissəsidir.

İdiomlar danışq nitqinin bir hissəsidir, onları bilmədən çox vaxt mü sahibini başa düşmək kifayət qədər çətinidir. Bütün məna yükü idiomun üzərinə düşür, onları bilmək, başa düşmək, istifadə etmək və tanımaq isə dili bilməyin yüksək səviyyəsindən xəbər verir. Deməli danışq nitqi ingilis dilinə yiyələnməkdə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Təqdim olunan işin də aktuallığı məhz bundan ibarətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilinin kifayət qədər böyük həcmi idiomatik ifadələr təşkil edir. Bundan başqa, idiomları öyrənmək təkcə dilçilik tərəfdən deyil, həm də ingilis dilinin tədris metodikası tərəfdən də vacibdir.

Hazırkı yazının məqsədi idiomların ingilis danışq dilində ifadəlilik vasitəsi kimi tədqiq edilməsidir. Qoyulan məqsədə nail olmaq üçün ən çox işlədilən idiomatik ifadələr kateqoriyasını araşdırmaq zəruriliyi ortaya çıxır.

Bu tədqiqatın **predmeti** idiomatik ifadələrin təcrübədə, ingilis dili dərslərində tədrisi və tətbiq edilməsi imkanlarının öyrənilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın **obyekti** ingilis dili idiomlarının aşağıdakı mövzular üzrə seçimidir: yemək, pul, bədən, heyvanlar.

İdiomların öyrənilməsi çox vacib məqamdır, ona görə ki, hətta dil daşıyıcılarının çoxu belə onlara kömək edə biləcək başlanğıc məlumatlar təcrübəsinə və mədəniyyət bilikərinə malik deyil. İngilis dilini öyrənənlər bəzi kontekstlərdə sözün tamamilə müxtəlif mənaya və ya çalara malik olduğunu, habelə çoxlu sayda düzgün yazılış qaydasının olmasını aşkar etdikdə pərt olurlar. Buna görə də idiomların öyrənilməsinə qədər və ya onlarla birlikdə “idiomlar dənizində batmamaq üçün” tələbələrə və şagirdlərə kömək edə biləcək bəzi mədəni irsi öyrənmək vacibdir. İdiomlar müxtəlifdir və istifadəçi üçün çətindir, lakin eyni zamanda maraqlı və parlaqdır. İdiomlar dilə yumor və “kəskinlik” qatır və çox vaxt effektiv şəkildə istifadə edilə bilər.

İdiomların tədrisində bilinməsi faydalı və vacib olan üç əsas komponent mövcuddur:

1. **Təyin edilməsi.** Bəzi idiomları istənilən yeni söz kimi, kontekstdə onlara rast gəldikdə onları təyin edərək və izah edərək öyrətmək olur. Bu mənada idiomun aktual definisiyası dərhal aydın olur. İdiomlara nitqdə və ya yazıda rast gəldikdə hərfi tərcümə müzakirə tələb edir. Onun əsl mənə ilə müqayisəsi zamanı hərfi tərcümənin mənasız olması aşkar görünür. İdiomun başlanğıc definisiyasını araşdırın və onun mənşəyini öyrənin, çünki bu, idiomların öyrənilməsinin effektiv yoludur.

2. **İstifadə edilməsi.** Beləliklə, idiom təyin edilmişdir, onun mənşəyi və mənası onun hərfi interpretasiyası ilə müqayisə edilir, tələbələrə və şagirdlərə onun auditoriyada və sinifdə istifadə edilməsi üçün müxtəlif imkanlar verilə bilər. Nəyisə bilməyi nümayiş etməyin sadə yolu həm şifahi və həm də yazılı çalışmaları yerinə yetməklə alternativlərin arasından onun ekvivalentini müəyyənləşdirməkdir. Müvafiq idioma daxil olan ifadələrin başqa şəkildə işlədilməsi üzrə çalışmalar tələbələrə və şagirdlərə gələcəkdə bu səpkiyə araşdırmalar üçün təcrübə verə bilər və eyni zamanda yardımçı olar.

3. **Tətbiq edilməsi.** İdiomların tətbiqi bu yeni növ biliklərin imkanları və tətbiqi ilə müşayiət edilməlidir.

Yeni əldə edilən informasiyanın yaradılması çətin hesab edilir. Əvvəlcə tələbələrə və şagirdlərə tərcümə biliklərini dinləmək və təyin etmək təklif edilir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, idiomlar özləri özlüyündə xüsusilə kreativ yazılı ifadəyə kömək edir.

İdiomları necə öyrətmək lazımdır? İdiomlar həm asan, həm də çətin ola bilən ifadələrdir. İdiomlar hərfi tərcüməsi olmayan, qrammatik qaydalarına tabe olan və “əsil baş ağrısı” olmağa qadir olan ifadələrdir.

İdiomlar hər dildə meydana gəlir, ingilis dilində onların sayı minlərlədir. Onlar çox vaxt çəşdırir, çünki birlikdə götürülmüş bütöv söz qrupunun mənası ayrılıqda götürülmüş sözlərin mənası ilə çox vaxt heç bir ümumi cəhətə malik olmur və ya az ümumi cəhətə malik olur. Dili başa düşmək üçün bu dildə idiomların nə bildirdiyini bilmək lazımdır. Əgər idiomların definisiyasını hərfən, sözbəsöz araşdırmağa çalışsaq, biz tamamilə çaş–baş qalarıq. Onların gizli mənasını bilmək lazımdır. İdiomları bütöv kimi qəbul etmək, bütöv ifadəni qrammatika üzrə informasiya və söz birləşməsi ilə birlikdə dəf-tərə qeyd etmək lazımdır. İdiomların istifadəsi zamanı onların qrammatikasının nə qədər “çevik” olmasını bilmək vacibdir. Onlardan bəziləri digərlərinə nisbətən daha dəyişməzdir, stasionardır. Mövcud lüğətlər kömək edə bilər, lakin qrammatikani real nümunələrdə izləmək daha yaxşıdır.

İdiomlar adətən kifayət qədər qeyri-rəsmidir və situasiyaya şəxsi komponent daxil edir. Onlar bəzən kinayəli və ya yumoristik xarakter daşıyır.

İdiomları bilmək ingilis dilini yaxşı bilməkdir. Bütün məna yükü idiomun üzərinə düşür, onları bilmək isə dili bilməyin yüksək səviyyəsindən xəbər verir.

İdiomların seçilmiş kateqoriyalarının tədqiqatı zamanı onlardan daha çox işlədilənlər aşkar edildi. Yəni məhz mövzular üzrə idiomatik kateqoriyalar: yemək, heyvanlar, vəziyyət, paltar və s.. Yemək mövzusu ilə bağlı aşağıdakı idiomları nəzərdən keçirək:

Tough cookie – xuliqan, dələduz

Bad apple — yaramaz

Big cheese — nüfuzlu adam

Hard nut to crack — çətin tapşırıq

Hot potato — aktual mövzu

As cool as a cucumber — soyuqqanlı

Top banana — lider, aparıcı

Chew the fat — boşboğazlıq etmək, çərənləmək.

Daha maraqlı mövzu pul məfhumunu ifadə edən idiomlardır:

To be flush with money — yağ-bal içində üzmək

Bring home the bacon — firavan, xoşbəxt yaşamaq

To be in the red — borc içində olmaq

Make a bundle — pulu topa-topa yığmaq

Look like a million dollars — əla, çox gözəl görünmək

Peanuts — az pul, az pul xərcləməklə

Vəziyyət mövzusu ilə bağlı aşağıdakı idiomları nəzərdən keçirək:

Have egg on one's face — pərt olmaq, pis vəziyyətə düşmək

Egg head — ağıllı adam

The apple of one's eyes — bir kəsin gözünün işığı

A bag of bones — çox arıq, bir dəri bir sümük

Cat got your tongue — dilini pişik yeyib, danışa bilməmək

Poke one's nose into other's affairs — müdaxilə etmək, burnunu hər yerə soxmaq

Heyvan adları ilə işlənən müxtəlif məzmunlu idiomları nəzərdən keçirək:

Run around like a headless chicken — yumurtası tərs gəlmiş toyuq kimi vurnuxmaq

Put the cat among the pigeons — başını bəlaya salmaq, problem yaratmaq

Eat like a horse — bir oturma bir qoyun yemək, çox yemək

Eat like a bird — çox az yemək

As busy as a bee — arı kimi çalışqan olmaq

As sick as a parrot — məyus, ümitsiz

As weak as a kitten — zəif, bədənə gücsüz

To be a rat — fərari, hərbiyən yayınan adam

Let the cat out of the bag — sirri açmaq, ağızının qaytanı olmamaq

İdiomatik ifadələrin dərş prosesinə tətbiq edilməsi onların istifadəsinin effektivliyini göstərir. Təcrübə göstərir ki, idiomların istifadəsi tələbələrdə və şaqirdlərdə böyük maraq oyadır. Onlar internetdən götürülmüş və ya parremioloji lüğətlərdən tapdıqları idiomatik ifadələrin siyahısını gətirirlər. Onların istifadəsi ilə müxtəlif dialoqlar və monoloqlar təşkil edirlər; onların işlədilə bildiyi situasiyaları modelləşdirirlər.

Atalar sözlərinin və idiomların düzgün və yerində işlədilməsi nitqə təkrar olunmaz özünəməxsusluq və xüsusi ifadəlilik verir. Bu və ya digər atalar sözünü konkret situasiyada işlədərkən, danışan deyilənlərin mahiyyətini təsdiq etmək və vurğulamağa çalışır, buna görə də onların savadlı şəkildə tərcüməsi, deyilənlərin mahiyyətinin dəqiq və incə şəkildə çatdırılması zəruridir.

Beləliklə, idiomlar ingilis danışiq dilində ifadəlilik vasitəsi kimi böyük rol oynayır və şaqirdlərdə danışiq nitqinin mənimsənilməsinə, leksikaya və sözlərin mənalarına və onları bütün nitq fəaliyyəti növlərində istifadə etmək bacarığına yiyələnməyə maraq oyadan qiymətli pedaqoji üsullardır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Harry Collins. American-English İdioms. USA, 1994
2. Yusifov G. Azərbaycan və İngilis dillərində sabit söz birləşmələrinin linqvistik-üslubi xüsusiyyətləri. Bakı: Kitab aləmi nəşriyyatı, 2004.

3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif nəşriyyatı, 1977.
4. Siedle J. English Idioms and How to use them. M., 1983
5. Makkai A. A Book of English idioms. London , 1994.

**Goulbaniz Jahangirova
Masma Zohrab-Majid**

Summary

Teaching techniques of idioms at the English lessons

The written article is dedicated to the usage and teaching techniques of idioms at the English lessons. As is known idioms are a group of words that are used to denote something different than the separate words it contains. So idioms are considered to be the main part of a spoken language as they play an important part for enlarging word-stock of the appropriate language. In order to master the language well one should know its idioms perfectly well. While teaching idioms at the English lessons both in the higher and secondary schools a number of procedures are to be followed by the instructors and teachers. The article chiefly deals with the definite methods of teaching idioms in the foreign languages. By using idioms of different theme students make up situations, dialogues and monologues. It enables them to develop their communicative skills and enlarge their outlook about the topic they learn. The above mentioned facts are predicated through the examples taken from the phraseological and paremiological dictionaries.

**Гюлбаниз Джахангирова
Месма Зохраб-Меджид**

Резюме

Способы преподавания идиом на уроках английского языка

Статья посвящена роли и месту идиом в преподавании английского языка. Идиомы играют важную роль в увеличении словарного запаса устного языка. Идиомы это устойчивые обороты речи, без которых невозможно преподавать и изучать любой иностранный язык. Они придают эмоциональный оттенок языку и делают речь оживленной. Идиомы являются главным компонентом разговорного языка. В статье рассматриваются три метода преподавания идиом в иностранном языке. Также представлена условная, тематическая классификация идиом. Методические рекомендации основываются на примерах, взятых из паремиологических словарей. Являясь средствами выразительности речи в английском языке, идиомы имеют большую значимость и обуславливают необходимость разработки педагогических приемов, мотивирующих учащихся к овладению разговорной речи, усвоению лексики и значения слов и способности их использования во всех видах речевой деятельности.

Rəyçi: fil.e.d., prof. M.Qızıyeva

Cəvahir Hacıyeva
ADU

ÇOXMƏNALILIQ VƏ ÇOXMƏNALI SÖZLƏR MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

Açar sözlər: *çoxmənalı söz, metafora, semantika, mərkəzi məna.*

Key words: *polysemantic word, metaphor, semantics, central meaning.*

Ключевые слова: *полисемичное слово, метафора, семантика, центральное значение.*

Dilçilik ədəbiyyatlarından bəllidir ki, çoxmənalılığın yaranması bir neçə səbəbdən ola bilər. Onların birincisi metaforadır. Metaforada ad, oxşarlığa görə köçürülür. Məsələn, bıc, hissələrini gizlədən adamlar *cunning person - fox* kimi adlandırılır. Qadınlar *a peach, a lemon, a cat, a goose* və s. adlandırılırlar da bilər.

Metafora müəllifin yaradıcı təxəyyülünün məhsulu ola bilər. Məsələn, V.Şekspirin "Kral Riçard II" əsərində İngiltərə belə adlandırılıb: *this precious stone set in the silver sea* və yaxud Tennison yazır: *What stamps the wrinkle deeper on the brow? to view each loved one blotted from life's page.*

Linqvistik metaforada, xüsusilə uzun müddət işlədilmiş və ölü metaforanın adlandırdığı əşyanın ayrı adı olmur. Ölü metaforada müqayisə tamamilə unudulur. Məsələn, *gather source* və *shady* sözlərinin aşağıdakı misallarda məlumat vermək üçün işlədilməsinə fikir versək, dediyimizi asanlıqla sübuta yetirərik:

I gathered that one or two of their sources were shady, and some not so much shady as irregular in a most unexpected way.

Metaforik işlənen *a sun beam* və ya *a beam of light* ifadələrinin heç biri ağaclarla əlaqəli izah olunmur, baxmayaraq, həmin söz qədim ingilis dilində *beam "tree"* // german *Baum-dan* törəmişdir.

Çoxmənalılığın formal göstəricisi onun başqa sözlərlə birləşməsi, yəni söz birləşməsi yaratması və müxtəlif semantik qrupa mənsub olması müxtəlif leksik vahidlərlə əkslik təşkil etməsidir. Məsələn: *to break* feili bütövlüyü pozmaq mənasında aşağıdakı isimlərlə işlənilə bilər (*break a vase, glass, a cup, a saucer, window*). Semantik mənasına görə *to smash, to crush, to crack* feillərinə bənzəyir və semantikasına görə *to fix, to mend, to repair, to put, to gather* lüğət vahidləri ilə əkslik təşkil edir.

Elə həmin feil digər lüğəvi mənalarda - pozmaq, yerinə yetirməmək, əməl etməmək - *to violate* işlədilərək *to observe, to keep, to fulfil, to stick to smth* antonimlərinə malik olur, aşağıdakı isimlərlə birləşərək söz birləşməsi yaradır (*a promise, a vow, an oath, a law, a treaty, a resolution, regulation* və s.). Çoxmənalı feilin göstəricisindən biri də onun həm təsirli, həm də təsirsiz funksiyasında çıxış etmək bacarığıdır. *I walked to the car, I walked him to the car. Why shed tears? Dogs shed in spring. The picture was hung in the living room. The traitor was hanged. Phonetics is a linguistic science. His phonetics are past improving* və s.

Çoxmənalılıq sözə aiddir, cümləyə yox. İstifadə edilmiş söz bir qayda olaraq, tək mənalıdır, sözün hansı lüğəvi mənada işdəlilməsini başa düşməyə əsasən kontekst kömək edir.

We decorated x-tree.

He was decorated for a brave deed.

Don't lean over the edge of the platform.

The slopped at edge of the forest.

It dates him. She dates him.

I've got a spoon but there is no fork.

He stopped working and stuck the fork into the ground.

Məsələn, *We are going down* - “Biz enirik, məhv olarıq” təyyarəçi tərəfindən deyilir, başqa bir məqamda isə “Bizim vəziyyətimiz pisləşir, biz batırıq” kimi tərcümə oluna bilər.

Əgər kontekst və situasiya özünün seçim funksiyasını yerinə yetirmirsə, çoxmənalı söz özünün lüğəvi mənasını nitqdə saxlayır. Məsələn,

Customer: -I would like a book, please.

Bookseller: -Something light?

Customer: -That does not matter. I have my car with me.

Çoxmənalı sözlərin mənası bərabər deyil. Onları bir neçə əlamətə görə təsnif etmək olar. Çoxmənalı sözün lüğəvi mənasına görə sinxron planda təsnif etmək üçün aşağıdakılar əsas rol oynaya bilər: 1) *obyektiv gerçəkliyin ifadə olunması metodu*; 2) *müqayisəli kommunikativ qiyməti*; 3) *istifadə olunma tezliyi*.

Əşyanın obyektiv gerçəklik adlanması metoduna görə iki mənə bir-baş (həqiqi) və məcazi mənalar qeyd olunur. Söz həqiqi (birbaş) mənasına görə semantik cəhətdən yaradıcı deyildir. Məcəzi mənada semantik cəhətdən yaradıcıdır. Həqiqi mənada sözlər təkcə əşyanı adlandırmır, həm də öz işarəsində digər əşyalarla olan münasibətini də öz daxili mənasında gizlədir. Lakin məcazi mənada olarkən söz onunla münasibətdə olan sözlər vasitəsilə öz mənasını alır. Bir çox metaforik və metonimik mənada işlədilən sözlər

nitqə, fikrə emosionallıq, ironiya, bəyənmemə, gülüş gətirir. Məsələn, *lamb* - sözünü insana aid işlədərkən onun özünü müdafiə edə bilməməsi, *parrot* - sözü başqasının dediyini olduğu kimi təkrar edən adam haqqında işlədilir. Və bu mənfi halda işlədilir. Eləcə də *leech* – başqasının əməyi və qüvvəsindən istifadə edən adam haqqında işlədilir. *Whickers* - əzizləmə mənasında itə, pişiyə, dovşana münasibətdə işlədilir.

İkinci və üçüncü əlamətlər faktiki olaraq bir-birindən ayrılmazdır, çünki sözün işlənmə tezliyi birbaşa onun mənə xarakterindən asılıdır. Bu əlamətlərə görə çoxmənalı sözlərin lüğəvi mənasını iki yerə ayırmaq olar - əsas və asılı mənə. Əsas mənə bir qayda olaraq, əşyanın nominativ adlanma mənasını verir və konkret məfhum ifadə edir.

Lüğətlərdə əsas mənə həmişə birinci verilir. Əsas mənə digər mənaları başa düşmək üçün əsas istinad nöqtəsidir. Sözün asılı mənası ilə tanışlıq həmin sözün mənasını kontekstdə tam açılmasına, tərcümə edilməsinə imkan vermir. Məsələn, *The plane crashed on landing* cümləsində - “qəzaya uğramaq”. Bu sözün tam mənasını dərk etmək üçün həmin *to crash* feilinin əsas mənasını bilmək lazımdır, yəni düşmək, nəyəsə möhkəm səs ilə dəymək, dağılmaq. Yalnız bundan sonra həmin kontekstdə mənəni tutmaq olar.

The house was on fire, the roof crashed through.

Another quake followed and the building crashed down.

The car crashed into the wall of high speed.

Həmçinin *crack* sözünün mənasını yalnız zarafat etmək, zarafata meydan vermək məhdullaşdırmaq olmaz. Onun əsas mənası daha genişdir.

The ice cracked. The cup cracked. The wall cracked.

He poured boiling water in the glass & the glass cracked.

We heard a branch crack.

Dilin tarixi inkişaf prosesində çoxmənalı sözün mənası bölgü besabına dəyişə bilər. Yəni əsas mənə ikinci plana keçə bilər və asılı mənə ön plana çəkilə bilər. Məsələn, etimoloji baxımdan *traffic* sözünün mənası – “ticarət” (*traffic in drugs, slave traffic*). İndi isə həmin mənə artıq asılı mənədir. Həmin *traffic* sözünün əsas mənası - “küçə hərəkəti, nəqliyyat”dır. Məs.:

In England traffic keeps to the left.

He was waiting for the cross traffic to pass.

Çoxmənalı sözlərin bütün mənaları əsas mənə ətrafında birləşir - mərkəz mənə. Mərkəz mənə - əsas mənəni sözün bütün mənalarını və ona qohum olan sözləri analiz etdikdən sonra təyin etmək olar.

Məsələn, *stub* isminin mərkəz - əsas mənası qalıq, nəyinsə hissəsi, əsas hissə məhv olduqdan sonra qalan hissə. Bu semantik özlük üzərində, bütün digər mənalar onun ətrafında qruplaşır: *the stub of a cigarette* - kötük,

the stub of a tree - kül, *the stub of a ticket* - biletin nəzarət hissəsi kəsildikdən sonra qalan hissə, *the stub of a cheque book* - çek kitabçasının kötüyü, *the stub of an arm*, *the stub of a pencil*, *the stub of a tooth* - dişin kökü və s.

Stroke isminin əsas mənası - az vaxt sərf edərək istifadə olunan ayrıca hərəkətdir. Bu mənə ətrafında aşağıdakı mənaları birləşdirir: *the stroke of an oar*, *not to do a stroke of work*, *one stroke of the pen*, *a sun stroke*, *on the stroke of ten* və s.

Çoxmənalı sözün mənaları və ona qohum olan sözlərin mərkəz mənə - əsas mənası ətrafında qruplaşması müxtəlif əşyaların adlandırılmasının başa düşülməsinə kömək edir. Nə üçün onun belə adlandırılması məsələsinin açılmasına köməklik edir?

Məsələn, *diapozitiv*, *loqarifma xətkəsi*, *lineyka*, *uçqun* ingilis dilində eyni köklü söz ilə ifadə olunur: *diapozitiv* - *slide*; *loqarifma xətkəsi* - *a sliding rule*; torpaq uçqunu, sürüşməsi - *land slide*,

İngilislərin nə üçün “yelçəkər” və “şaşki” sözlərini eyni sözlə *draught* ilə ifadə etməsini başa düşmək üçün yalnız onu bilmək lazımdır ki, hər iki mənə eyni hərəkətlə *draw* - “çəkmək” bağlıdır. Xarici üçün nə üçün şalvar, pencək, yubka və jaketin eyni sözdə “suit”la ifadə olunmasını başa düşmək çətindir. İngilislər üçün bu mənalar ümumi bir mənə ilə birləşir, aralarında harmoniya olan bir nabor razılıq əmələ gəlir.

Xarici dilin leksikasına yiyələnmək üçün bütün əlaqəli sözləri yadda saxlamaqdansa, çalışıb həmin sözün əlaqə yaradan özəl mənasını aydınlaşdırmaq lazımdır. Sözün əsas mənası imkan verir ki, onu sərbəst işlədə biləsən. Əgər azərbaycanlı tələbə “*meat*” isminin yalnız ət mənasını bilirsə, o çətin ki, *the meat of an orange*, *the meat of an egg*, *the meat of a nut* baxmayaraq ki, bu ifadələrin belə işlədilməsi tamamilə qanunauyğundur və həmin sözün mərkəzi mənasına uyğundur - “içəridə olan hissə, qabıq, dəri altında olan hissə” deməkdir. Həmçinin “*floor*” sözünü yalnız “mərtəbə” mənasında kontekstdə *the first floor*, *the second floor*, *on the ground floor ceiling* sözü ilə qarşılaşmadan, işlədən tələbə *ocean floor* ifadəsindən heyrtlənməyə bilməz. Həmin ifadənin qarşılığı dənizin dibi deməkdir. Əgər biliriksə ki, “*coat*” isminin özək mənası - “xarici örtük” deməkdirsə, onda *dog's coat* - “itin tükü”, *a coat of paint* - “rəngin qatı” bu çox qeyri-məntiqi alınar.

Çoxmənalı xarici dil sözlərini mənaları ilə tanış olarkən lazımdır ki, birlilli izahlı lüğətdən istifadə edəsən, çünki orada sözün mənası təsvir olunur - tərcümə olunmur, ona görə ki, sözün mənası o dil, doğma dili olan adamlar üçün necə başa düşülürsə, elə də qəbul edilməlidir. Xarici dil sözlərinin mənasının izahla deyil, tərcümə ilə anlanması əksər hallarda sözün mənə imkanları haqqında səhv anlayış yaradar, həmin sözün mərkəz mənasını təhrif edər və

onun düzgün işlədilməsinə mane olar. Bəzən ingilis və Azərbaycan dillərində çoxmənalı sözlərin bəzi birləşmələrdə mənaları üst-üstə düşür. Məsələn, ingilis dilində olan *stray* sözü müəyyən kontekstdə Azərbaycan dilinə təsadüfi kimi tərcümə olunur. *A stray visitor* - təsadüfi qonaq. Hər halda *stray* və təsadüfi sözləri arasında müxtəlif mərkəzi (özək) mənasına malikdir və o həmin sözlərin semantik imkanlarını təyin edir. *Stray* sifətinin normadan kənara çıxaraq başqa anlamla düzgün olmayan yol ilə gedir, (*a stray bullet* - təsadüfi güllə, *a stray dog* - avara it, *a stray child* – özünü itirən uşaq) halbuki *stray* sözünün mərkəz mənası (özək) - təsadüfi, gözlənilmədən meydana gələn, dəyişən, sistematik olmayan (təsadüfi görüş, təsadüfi (gözlənilmədə) iş, təsadüfi (gözlənilməz) varlıq).

Sözün mənasını analiz edərkən müşahidə edirik ki, sözlər təkcə sadəcə mənə birliyindən ibarət deyildir. Təkmənalı sözlər adətən elmi terminlərdir, məsələn, hidrogen, molekul və s. Lakin yuxarıdakı misallarda göstəriləyi kimi, çoxmənalı sözlər adından görüldüyü kimi, bir mənə deyil, bir neçə mənəyə malik olurlar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M., Adilov M.İ. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. B., 1979, 204 s.
2. Layonz C. Linqvistik semantika: giriş (tərcümə). B., 2014, 375 s.
3. Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin semantikasını. B., 2006, 370 s.
4. Arnold I.V. The English word. M., 1978, 292 p.
5. Ginsburg R.S. and others. A course in Modern English lexicology. M., 1979, 271 p.
6. Смирницкий А. Лексикология английского языка. М.. 1956. 259 с.

Javahir Hajiyeva

Summary About Polysemy and Polysemantic words

The article deals with the problem of polysemy and polysemantic words. Firstly, the author provides detailed information on the polysemy and polysemantic words, then, through the context, reveals the semantic meanings of the used words.

In particular, a conditional classification of polysemantic words is introduced on the principles below: the methods of expressing objective reality; the comparative communicative assessment and frequency of use. Changes in certain meanings of polysemic words in the historical process of language development, and other issues are considered in the article as well.

Джавахир Гаджиева

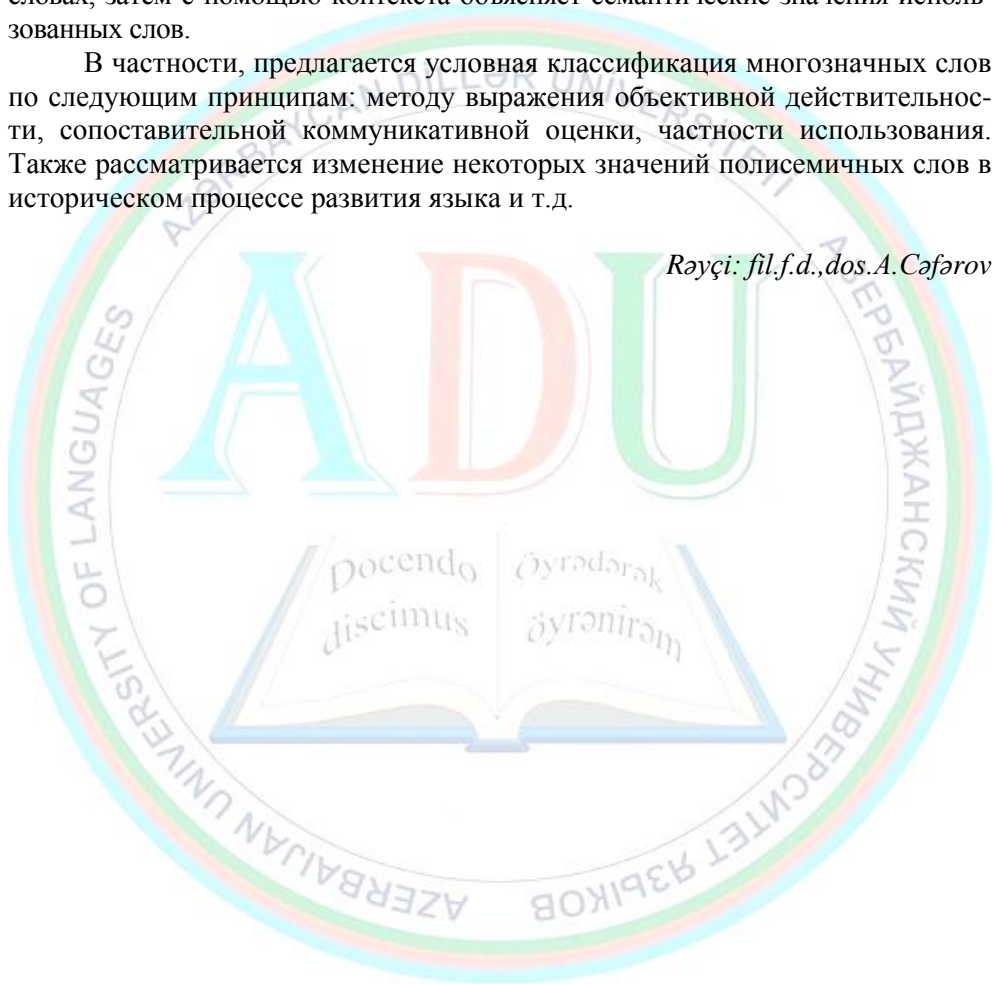
Реюме

О полисемии и многозначных словах

В статье рассматривается проблема полисемии и многозначности слов. В первую очередь, автор пытается дать информацию о полисемии, многозначных словах, затем с помощью контекста объясняет семантические значения использованных слов.

В частности, предлагается условная классификация многозначных слов по следующим принципам: методу выражения объективной действительности, сопоставительной коммуникативной оценки, частности использования. Также рассматривается изменение некоторых значений полисемичных слов в историческом процессе развития языка и т.д.

Rəyçi: fil.f.d.,dos.A.Cəfərov

Şəfaqət Hüseynova
ADU

NİTQ SİTUASIYALARINDA BAĞLAYICILARIN FUNKSIONALLIĞI

Açar sözlər: *bağlayıcı, tabelilik bağlayıcısı, tabelsizlik bağlayıcısı, budaq cümlə, funksional xüsusiyyətlər.*

Key words: *conjunction, subordinating conjunctions, coordinating conjunctions, functional features.*

Ключевые слова: *союз, подчинительные союзы, сочинительные союзы, придаточное предложение, функциональные свойства.*

Elmi qrammatikanın, xüsusən də, morfologiyanın əsaslı şəkildə öyrənilməsi istiqamətində köməkçi nitq hissələrinin tədqiqi ən vacib məsələlərdən biridir. Azərbaycan dərslərlərində köməkçi nitq hissələri tədqiqat obyekti kimi sırf qrammatik aspektdə araşdırılmış, bir sıra mübahisəli məsələlər öz həllini tapmış, onların dilin qrammatik quruluşundakı yeri müəyyənləşdirilmişdir. Lakin bu dil vahidlərinin kommunikativ dil situasiyasında mövqeyi, dilçiliyimizdə demək olar ki, tədqiq olunmamışdır.

Funksional qrammatikada söhbət nitq prosesi ilə bağlı dil vahidlərinin ixtiyarında olan potensial imkanlardan, onların mənalarından, funksional qrammatikanın əsasını təşkil edən qrammatik elementlərdən, bu dil elementlərinin nitq şəraitində müəyyən məna rəngarəngliyinin müəyyənləşdirilməsindən gedir. Burada müəyyən bir fikrin ifadəsində dil sistemində mövcud olan qrammatik qanunauyğunluqlar və qrammatik dil vahidlərinin dilin müxtəlif mərhələlərində əlaqələnməsi ilə bağlıdır. Bu cəhət dil sistemini nitq sistemi ilə paradiqmatika ilə sintaqmatikanı bir-biri ilə əlaqələndirir.

Funksional qrammatikanın əsas məqsədi dil vahidlərinin geniş mənada dilin müxtəlif istiqamətlərində digər qrammatik üsürlərlə əlaqəsinin fikrin ifadəsinə xidmət etməsidir. Lakin bu o demək deyil ki, funksional qrammatika qrammatik vahidlər və qrammatik kateqoriyalar sistemi əsasında formalaşan qrammatikanı inkar edib, yeni bir elm sahəsi kimi meydana çıxır. Funksional qrammatika ümumilikdə mövcud olan qrammatikanın funksional cəhətdən öyrənilməsidir. Funksional qrammatikanın əsas komponenti nitq prosesi ilə bağlı olaraq dil vahidləridir ki, buraya həm qrammatik, həm də leksik morfemlər, morfologiya və sintaksislə bağlı nitqin yaranmasında və formalaşmasında özünü göstərən amillər daxildir.

Funksional qrammatikada müəyyən bir nitq hissəsinə aid qrammatik kateqoriyanın, eləcə də, qrammatik mənaya malik köməkçi nitq hissələrinin qrammatik mənasının cümlənin semantik mənasına göstərdiyi təsir əsas istiqamətdir. Bu zaman qrammatik dil vahidi olan cümlənin sintaktik-semantik təsviri verilir.

Bildiyimiz kimi, ünsiyyətin mədəni nitq səviyyəsinə çatması tarixi bir prosesdir. Cəmiyyətdə mədəniyyətin inkişafı nitq situasiyalarında fikrin ifadəsi üçün daha mürəkkəb konstruksiyalardan istifadə olunması zərurətini meydana çıxarmışdır. Əvvəllər qurduğu dialoqlarda daha çox sadə cümlələrdən istifadə edən insan artıq nitqində mürəkkəb quruluşlu tabeli və tabesiz cümlələrdən istifadə etmiş, onlar arasındakı tabesizlik, tabelilik əlaqəsinin işlədilməsinə ehtiyac duymağa başlamış, demək olar ki, elə bu zəmində də dildə bağlayıcılar yaranmışdır.

Bağlayıcılar cümlə üzvləri və cümlələr arasında əlaqə yaradır, leksik mənaya malik olmur, ayrılıqda cümlə üzvü kimi işləmə bilmir, müstəqil sualla cavab vermirlər. Bağlayıcılar köməkçi nitq hissəsi olaraq, morfoloji dil vahidi olmasına baxmayaraq, funksional cəhətdən sintaktik vahid kimi öyrənilə bilər. “Bağlayıcılar, xüsusilə tabelilik bağlayıcıları sintaktik çalar yaratmağa xidmət etdiyi üçün sintaktik kateqoriya hesab olunur və geniş şəkildə sintaksisdə təhlil olunur” [1, 129]. Bağlayıcılara, onların ayrı-ayrı mənə növlərinin nitq prosesində yaratdığı mənə çalarlarına funksional baxış müəllifin bu fikrini tam şəkildə təsdiq edir.

Dilin qrammatik sistemində bağlayıcılar sintaktik vəzifəsinə görə tabesizlik və tabelilik bağlayıcılarına bölünürlər. Tabesizlik bağlayıcıları birləşdirmə, qarşılaşdırma, bölüşdürmə, aydınlaşdırma, inkarlıq, tabesizlik bağlayıcıları isə səbəb, şərt, güzəşt, aydınlaşdırma, müqayisə kimi mənə növlərinə ayrılırlar.

Mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında sintaktik, qrammatik, həmçinin məntiqi əlaqə yaratmaqda spesifik rol oynayan tabelilik bağlayıcıları mübtədə, xəbər, tamamlıq, təyin, zaman, müqayisə, yer, səbəb, qarşılaşdırma və s. budaq cümlələrində işlənməklə kəmiyyətə çoxluq təşkil edirlər. “Həmin bağlayıcıların işlənmə xüsusiyyəti baş cümlə komponentindəki feillərin semantikasından, eləcə də budaq cümlə komponentindəki informasiyanın əhəmiyyətli olub-olmamasından çox asılıdır” [2, 5].

Qeyd etdiyimiz kimi, bağlayıcılar morfoloji cəhətdə dəyişməyən kateqoriya olub, cümlə üzvi vəzifəsi daşımır, mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini, eləcə də, mətnin komponentlərini əlaqələndirməyə xidmət edir. Lakin bütün bu xüsusiyyətlərlə yanaşı bağlayıcıların cümlələrin mənasında, mətnin formalaşmasında rolu olduğunu inkar etmək olmaz. Funksionallıq baxı-

mından köməkçi nitq hissələrinin istərsə cümlənin, istərsə də mətnin quruluşunda, məna yükündə özünəməxsus yeri vardır. “Bəlkə ananın könlündən keçir ki, biz də kəndə gedib onlarla birlikdə istirahət edək” mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləsində istifadə olunan “da”, “də” bağlayıcısı məhz baş cümlədən doğan “ananın könlündən nəyin keçməsi” sualının cavabının budaq cümlədə daha konkret “məhz bizim kəndə getməimizi” aydınlaşdırır. Bundan başqa “da”, “də” bağlayıcısı mübtədə budaq cümləsində baş cümlədə mübtədə vəzifəsində işlənən qəlib sözlərdən sonra işlənib və həmin cümlədə ifadə etdiyi mənanı təsdiqləməklə yanaşı, həmin qəlib sözlə birlikdə bütövlükdə budaq cümlədəki mənanı açmış olur. “O da məlum idi ki, anası Aynanın xətrinə dəymək istəmirdi” kontekstində istifadə olunan bağlayıcı funksional baxımdan budaq cümlənin mənasını tam şəkildə açır. Əgər cümlədən bağlayıcını götürsək, o zaman qəlib sözün, yəni “o” əvəzliyinin ifadə etdiyi mənada mücərrədlik ifadə olunur. “O məlum oldu ki, anası Aynanın xətrinə dəymək istəmirdi” cümləsi ilə əvvəlki cümlədəki mənanın müqayisəsi belə bir fikri söyləməyə imkan verir ki, bağlayıcının cümlədə iştirakı, şifahi nitq zamanı xüsusi məntiqi vurğu ilə tələffüzü məhz fikrin daha konkret və dəqiq ifadəsinə xidmət edir.

Ümumiyyətlə, funksional cəhətdən bağlayıcının cümlənin məna yükündəki rolunu müəyyənləşdirmək üçün nümunələri müqayisə edək. “Eləsi olur ki, soyuqda evdən bayıra çıxmaq istəmir”, “Eləsi də olur ki, yağışın, qarın yağmasını səbirsizliklə gözləyir”. Göründüyü kimi, hər iki cümlə mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir və baş cümlələrdə sahib şəxsi bildirən mənsubiyyət şəkildə “eləsi” ifadəsi işlənmişdir. Birinci cümlədəki qəlib söz daha çox ümumilik anlayışı ifadə etdiyi halda, ikinci cümlədəki qəlib söz bağlayıcı ilə birlikdə konkretlik ifadə edir ki, bu da həmin bağlayıcının funksional xüsusiyyətini müəyyənləşdirməyə imkan yaradır.

Bağlayıcılar leksik mənaya malik olmayıb, ümumiləşmiş qrammatik məna ifadə etmə xüsusiyyətinə malik dil vahidləridir. Belə ki, tabeli mürəkkəb cümlənin quruluşca formalaşmasında müstəsna rolunu oynayan “ki” bağlayıcısının həmin cümlədən çıxarılması bu cümlənin tabeli mürəkkəb cümlədən ayrı-ayrı sadə cümlələrə çevrilməsinə gətirib çıxara bilər. “Onu da bilirlər ki, dərsə həmişə hazır gəlmişəm” cümləsindəki aydınlaşdırma bağlayıcısı olan “ki” bağlayıcısı “Onu da bilirlər” və “Dərsə həmişə hazır gəlmişəm” sadə cümlələrindən tamamlıq budaq cümləli mürəkkəb cümlə yaratmaqla yanaşı, həm də baş cümlənin feili xəbərinə aid olan budaq cümləni tələb edir, yəni funksional cəhətdən baş cümlədə ifadə olunan fikrin tamamını tələb etməyə xidmət edir. Ümumiyyətlə, “çoxmənalı “ki” bağlayıcısı dilimizin bütün dövrlərində məhsuldar olub, baş cümlə ilə budaq cümlə arasında sintaktik əlaqə

yaratmışdır. Bu bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümləsini müxtəlif cəhətdən aydınlaşdırma mənalari ilə baş cümləyə bağlayır” [3, 31].

Funksional aspektdən yanaşdıqda kontekst daxilində bağlayıcıların cümlənin məna yükünün müəyyənləşməsində, dəqiqləşməsində mühüm rol oynadığının şahidi oluruq. Fikrimizi nümunələrlə izah edək. “Elə ki, külək qalxdı, tez qayıdıb evə gəl”, “Elə ki yoruldu, gördüyü işdən özü peşman olacaq” zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümlələrində istifadə olunan “elə ki” bağlayıcısının cümlədəki mənaya, eləcə də, cümlənin quruluuna təsiri göz önündədir. Funksional məna çalarına görə tam əminliklə deyə bilərik ki, bu bağlayıcının ixtisarı birbaşa həm cümlənin mənasına, həm də quruluşuna təsir edəcəkdir.

Bu bağlayıcının cümlədəki funksional xüsusiyyəti baş cümlədə icra olunan hərəkəti dəqiq, konkret zamanla əlaqələndirməkdir, yəni, birinci cümlədə məhz “külək qalxan kimi (zaman)”, ikinci cümlədə isə məhz “yorulan kimi (zaman)” konkret zaman anlayışını ifadə edir. Funksionallığına görə “elə ki” bağlayıcısı bu cümlələrdə “kimi” qoşması, “zaman” leksik vahidi ilə əvəzlənsə eyni mənalı cümlələr olacaq. Müqayisə edək: “Elə ki, külək qalxdı, tez qayıdıb evə gəl”, “Külək qalxan kimi, tez qayıdıb evə gəl”, “Külək qalxan zaman, tez qayıdıb evə gəl”. Hər üç cümlədə ifadə olunan fikir eynidir. Eyni zamanda bu bağlayıcı cümlədə şərt mənasını da bildirir. Yəni, bir tərəfdən zamanla əlaqələnmə, digər tərəfdən də şərt anlayışı ifadə olunur. “Elə ki, külək qalxdı, tez qayıdıb evə gəl”, “Külək qalxsa, qayıdıb evə gəl” mənasını, yəni şərti bildirir. Bu da həmin bağlayıcının funksional xüsusiyyətlərindən biri sayıla bilər. Deməli, buradan belə bir nəticə çıxır ki, bağlayıcıların leksik mənasının olmaması onların cümlənin məna yükünün müəyyənləşdirilməsində rolunun olmaması demək deyildir. Funksional cəhətdən tam əminliklə demək olar ki, yalnız qrammatik kateqoriya olmalarına rəğmən bağlayıcılar kontekst daxilində müəyyən məna çalarının ifadəsinə xidmət edə bilərlər. “Köməkçi nitq hissələri nə əşya adı, nə əlamət, nə kəmiyyət, nə də hərəkət bildirir. Bunlar yalnız sözlər, ifadələr, cümlələr və bəzən də mətnin hissələri arasında müxtəlif əlaqələr yaradır, sözlərin, ifadə və cümlələrin mənasına müxtəlif çalarlar əlavə edir” [4, 337].

Hər hansı bir eyni məna qrupuna aid bağlayıcılarda sinonimlik xüsusiyyətinin olmasına baxmayaraq, onlar cümlə tərkibində hər zaman bir-birini əvəz edə bilmirlər. Bu xüsusiyyət birbaşa cümlənin məna yükü ilə bağlı olub, həmin bağlayıcıların funksional xüsusiyyətləri, eləcə də, cümləyə müəyyən məna çalarının əlavəsi ilə əlaqədardır. Qrammatik mənasına görə “əgər”, “madam ki”, “bir halda ki”, “indi ki”, “hərgah” bağlayıcıları şərt mənasını ifadə edərsə, funksional məna çalarına görə şərt, şübhə, təəssüf,

hər hansı bir fikirlə razılışma, qarşılaşdırma və s. bu kimi mənalar ifadə edə bilirlər ki, bu da təbii ki, kontekstlə bağlı bir haldır. “Əgər yağış yağırsa, onda biz getməyək”, “Madam ki, belə deyil, niyə mənə demədin?”, “Bir halda ki, mən getmirəm, özləri bilər”. Funksional mənə çalarlarına görə birinci cümlədə şərtlə yanaşı təəssüf, “ikinci cümlədə “madam ki” heyifislənmək, təəssüflənmək, üçüncü cümlədəki “bir halda ki” bağlayıcısı güzəşt hissi yanaşı inciklik hissi də ifadə edə bilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “bu bağlayıcılardan “əgər” sözü quruluşca sadə, “bir halda ki”, “madam ki” bağlayıcıları mürəkkəb bağlayıcı hesab olunur. Bu mürəkkəb bağlayıcıların ayrılıqda semantikasında güzəşt ifadə olunsada, onlar cümlə daxilində şərt mənasını bildirməyə xidmət edirlər” [3, 37]. Müəllifin bu fikri həmin bağlayıcıların qrammatik mənə növünə aid edilə bilər. Lakin funksional mənə müxtəlifliyinə görə həmin bağlayıcılar digər mənə çalarları da ifadə edə bilirlər. Elə bu səbəbdən də müəyyən mövqedə onların bir-birini əvəz edə bilməsi mümkün deyildir.

Eynilə də qarşılaşdırma mənalı hərçənd (ki) bağlayıcısı öz əsas qrammatik mənasından əlavə şərt mənasının da ifadəsinə xidmət edə bilər. “Hərçənd ki, savadı yoxdur, onda heç müəllimlik də etməsin” cümləsində qarşılaşdırma mənasından daha çox şərt anlayışı ifadə olunur, təbii ki, funksional aspektdən yanaşsaq. Fikrin təsdiqi üçün həmin cümlədəki fikri “əgər” bağlayıcısı və şərt şəkilçisinin vasitəsilə ifadə edək. “Əgər savadı yoxdursa, onda heç müəllimlik də etməsin”. Bu cür mənə əvəzlənməsi hər güzəşt mənası ifadə edən, “hərçənd (ki)” bağlayıcısı ilə başlayan cümlələr arasında mümkün deyil. “Hərçənd ki deyir ki, bu işdən xəbəri yoxdur, yenə də işimizi möhkəm tutmalıyıq” tipli qarşılaşdırma mənalı cümlələrdə bağlayıcının “əgər” bağlayıcısı ilə əvəzlənib eyni mənə ifadə etməsi qeyri-mümkündür. Bu da həmin bağlayıcının funksional xüsusiyyətlərindən biridir.

Ümumiyyətlə, bağlayıcıların köməkçi nitq hissəsi kimi xüsusi mənası olmasada, onlar hər hansı bir mətndə istifadə olunarkən bu mətne xas olan mənə xüsusiyyətlərini özünün sintaktik funksiyası daxilində canlandırır. Başqa sözlə desək, bağlayıcının əlaqə funksiyası iki qütb təşkil edir. Bu qütübün birincisi qrammatik, ikincisi isə mənə əlaqəsi kimi meydana çıxır. Mətnin mənə əlaqəsinin formalaşmasında bağlayıcı vasitəçi rolunda çıxış edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Rəsulzadə D. Tabelilik bağlayıcılarının zərflik budaq cümlələrində işlənmə xüsusiyyətləri. ADU, Dil və ədəbiyyat, 2014, № 1.
2. Yunusov D. Müxtəlif sistemli dillərdə tabelilik bağlayıcılarının müqayisəli tədqiqi. ADU, Dil və ədəbiyyat, 2014, № 2.
3. Əhmədov F. Köməkçi nitq hissələrinin semantik xüsusiyyətlərinin tədrisi məsələləri. Bakı, 2012.
4. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili (morfologiya). Bakı,

Shafagat Huseynova

Summary

Functionality of Conjunctions in Speech Situations

Conjunctions are functional parts of speech and morphological units, so, in the functional aspect they are studied as syntactic units. This article discusses the possibilities of conjunctions in the formation of the semantics of sentences and texts.

The given examples reveal the coordinating role of various conjunctions between text components and parts of a complex sentence. In the functional aspect, we are talking about two tasks of conjunction, a grammatical and tone-semantic role.

In addition, conjunctions are considered in the term of productivity of their usage in the language.

Шафагат Гусейнова

Резюме

Функциональность союзов в речевых ситуациях

В данной статье на конкретных примерах показывается координирующая роль различных союзов между компонентами текста, частями сложного предложения. В функциональном аспекте речь идет о двух задачах союзов: грамматической и оттеночной лексико-семантическо-посреднической роли. В том числе союзы рассматриваются с точки зрения продуктивности их использования в языке.

*Rəyçilər: fil.f.d., dos. A.Cəfərova,
fil.f.d.C.Babayev*

Арзу Агакишиева
АУЯ

К ВОПРОСУ О СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ ТЕКСТА

Ключевые слова: направления лингвистики текста, текст, межтекстовые связи.

Açar sözlər: mətnin lingvistik istiqamətləri, mətn, mətnarası əlaqələr.

Key words: directions of the linguistic text, text, connections of the texts.

За последнее время заметно возрос интерес лингвистов к проблемам лингвистики текста. Несмотря на значительные расхождения среди специалистов относительно объекта и предмета лингвистики текста можно встретить также точки пересечения по ряду вопросов лингвистики. Многие языковеды считают по сей день, что лингвистика текста исследует письменные или устные формы текстов или их отрезков. Отметим, что текст, в отличие от предложения, будучи воспроизведенным с конкретной интенцией, является «в высшей степени отрезком языка и служит коммуникативной цели» [6, 56].

Коммуникативная цель является главным моментом текста, значительным звеном, связующим читателя с текстом в процессе актуального использования языка. Основная задача автора текста содержится в том, чтобы передать свою мысль слушателю. В противном случае слушатель не понимает цели и сущности переданной автором информации. Одним из исследователей текста является У.Вайнрайх, который формулирует текст так: «Текст включает в себя минимум две морфемы, максимум же последовательность неограниченных морфем, т.е. последовательно чередующиеся лексические и функциональные морфемы» [5, 25].

М.Халидей и Р.Хасан дают тексту соответствующую формулировку: «Текст – это речевой отрезок любой длительности, организованный как в письменной, так и в устной форме как единое целое» [2, 56].

Из данных выше толкований становится ясно, что, согласно мнению ученых, любой отрезок речи не является текстом. Если Х.Видовсон выдвигает коммуникативную цель на передний план, то для У.Вайнрайха важным является логичное расположение морфем языка, в то время как М.Халидей и Р.Хасан подчеркивают своеобразие целостности. По нашему мнению, указанные выше признаки текста дают

нам повод считать текст единицей высшего уровня структуры языка и дифференцировать его как таковую.

Текст принимается как единица, имеющая изменчивые границы, так что он может состоять как из одной фразы, так и из многотомного произведения. У русского ученого И.Гальперина мы находим соответствующее толкование: «Текст – это письменно организованное целое, являющееся законченным и литературно обработанным, состоящее из языковых знаков и сверхфразовых единиц с конкретным заглавием и служащее характерной целеустремленности и прагматической цели» [7, 18]. В формулировке И.Гальперина преобладает письменная сторона текста, в то время как у М.Халидея и Р.Хасана особо отмечаются как письменные, так и устные аспекты. Но стоит отметить, что текст – это не только простое следование предложений друг за другом, а также связность предложений грамматически, лексически, логически и стилистически. Дж.Лайонз представляет текст как «составную часть контекста, продуктом которого он является» [3, 26].

Азербайджанский языковед А.Мамедов считает, что любой текст, «будучи коммуникативной единицей, имеет конкретную когнитивную информацию и его функция состоит в том, чтобы доносить эти сведения получателю» [8, 15].

Надо отдать должное Р.Богранду и В.Дресслеру, которые впервые в лингвистике создали главные направления лингвистики текста и сосредоточили основное внимание вокруг семи признаков, которые сводятся к следующему: 1) когезия; 2) когерентность; 3) интенциональность; 4) воспринимаемость; 5) информативность; 6) ситуативность; 7) интертекстуальность.

Это так называемые стандарты, которые относятся ко всем без исключения текстам. Первые три (когезия, когерентность, интенциональность) – авторские, а следующие три (воспринимаемость, информативность, ситуативность) зависят от коммуникации, беседы и читателя. Последний аспект, т.е. интертекстуальность, устанавливает отношения с другими идеями.

Ниже остановимся на каждом из данных стандартов.

Когезия. Первый стандарт, т.е. когезия выполняет соединяющую функцию, она оформляет текст с точки зрения поверхностной структуры. По словам авторов теории, компоненты поверхностной структуры текста соединяются друг с другом посредством грамматических форм и грамматических отношений. Таким образом, в основе когезии лежат грамматические зависимости. Когезия достигается применением следующих спо-

собов: ссылкой, заменой, эллипсисом и т.д. Все лингвистические средства направлены на «формальное оформление текста» [1, 102].

Когерентность. Этот критерий, в отличие от когезии, создаёт внутритекстуальные и концептуальные строения текста. «Текст имеет значение, так как в нем есть связность значений, которые активируются выражениями текста. Бессмысленные и бессодержательные тексты – это такие тексты, в которых получатель не может уловить связность, так как между конфигурацией выражений и концептов и получателями наблюдается несоответствие, противоречие. Мы считаем смысловую связность основой когерентности» [1, 84].

Интенциональность. Под этим признаком понимается намерение производителя текста построить связный и содержательный текст. По мнению Р.Богранда и В.Дресслера, интенциональность охватывает интенцию производителей текста. Иначе говоря, «производитель пользуется языковыми конструкциями для создания когерентного и когезивного текста» [1, 193]. Автор сможет достичь цели, если текст будет воспринят читателем. Это и есть взаимопонимание между отправителем и получателем.

Восприимчивость. Данный термин пришёл из теории речевых актов. Восприимчивость, по мнению Р.Богранда и В.Дресслера, выражает отношение к общению отправителя и получателя. Получатель и отправитель должны понимать текст как когерентное и когезивное целое. Главным долгом отправителя является то, что получатель должен знать о намерении отправителя. Любой текст создаётся для восприятия. А.Нуберт и Г.Шреве придерживаются мнения, что «получатель должен знать, какой текст отправляет отправитель, какую цель он преследует» [4, 73].

Информативность характеризует текст с точки зрения степени известности для получателя информации, т.е. считает, что текст имеет конкретную информацию. Информативность текста тем выше, чем больший объём новой информации он предоставляет получателю. Р.Богранд и В.Дресслер исходят при определении информации из неожиданной презентации. Они относят это к содержанию, причем «любой случай должен быть информативным» [1, 139].

Ситуативность. Этим термином Р.Богранд и В.Дресслер обозначают «факторы, которые делают текст релевантным для актуальной или реконструируемой коммуникативной ситуации» [1, 169]. Ситуативность зависит от того, где передана информация, с какой целью она передана. Исследователи допускают, что ситуативность зависит от

того, в какой степени наши знания соответствуют нашим ожиданиям. Текст всегда несёт в себе отпечаток той ситуации, в которой он возникает и используется. Особенности ситуации диктуют определённые нормы коммуникативного поведения партнёров, например, при приветствиях, напоминаниях, при отдаче приказа и т.п. Говорящий должен правильно оценить ту или иную ситуацию, чтобы затем адекватно представить её в тексте.

Интертекстуальность. Данный критерий можно трактовать двояко: во-первых, как соотнесённость конкретного экземпляра текста с определённым типом текста и, во-вторых, как его соотнесённость с другим текстом. Первый вариант трактовки данного признака в своей основе опирается на различные активно развиваемые ныне текстовые классификации, т.е. на выделение неких классов текстов, обладающих определённым набором содержательных или формальных признаков. Второй вариант трактовки, а именно соотнесённость с другими текстами, долгое время находился в тени первой, хотя с лингвистической точки зрения он не менее интересен, чем первый. По мнению Р.Богранда и В.Дресслера, этот признак охватывает пути создания и восприятия текста.

Итак, подытоживая все сказанное, следует подчеркнуть, что лингвистика текста в последнее время стремительно развивается, и мы ждем новых идей и исследований в этом направлении.

Использованная литература

1. Beaugrand R. de & Dressler W.U. Introduction to Text Linguistics. London-Nyu York: Longman, 1992.
2. Halliday M.A.K. & Hasan R. Cohesion in English. London & Ney York. Longman, 1990.
3. Lyons J. Introduction to Theoretical Linguistics. Cambridge University Press, 1971.
4. Neubert A. & Shreve G. M. Translation as Text // Kent State University Press, 1990.
5. Weinrich U. On Semantics. University of Pensilvania Press, 1980.
6. Widdowson H. G. Discourse Analysis. Oxford, 2007.
7. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. М., «Наука», 1981.
8. Мамедов А. Я. Современные проблемы языкознания. Баку, 2006.

Arzu Ağakışiyeva

Xülasə

Müasir linqvistik mətn məsələlərinə dair

Məqalədə müasir linqvistikanın əsas problemləri və mətnin linqvistik istiqamətlərinin təsnifatından bəhs olunur. Müəllif mətn ilə iş prosesində ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirir. Məqalədə mətnin linqvistikasına dair müxtəlif mövqelər nəzərdən keçirilir və bunların içində R.Boqrand və V.Dressler tərəfindən qeyd olunan mətnin əsas istiqamətlərinə üstünlük verilir: kohezivliyə, koherentlik, intensionallıq, qavranma, informativlik, situativlik, intermətnlik.

Arzu Aghakishiyeva

Summary

About problems of modern linguistic text

This article deals with the text and different views on investigation of the text in linguistics. The terminology of the text is the object of research in this article. The article states seven standards of text linguistics. Main and important criteria for accepting language unit as a text are mentioned here. The article reviews various positions on the text linguistics, among these main directions are those mentioned by R.Boqrand and V.Dresler: cognition, coherence, intensiveness, perception, informativeness, situationality, interpersonalism.

Rəyçi: fil.f.d., dos.F.Baxşiyeva

Гюнэль Эйвазлы
АУЯ

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ МНОГОМЕРНОСТИ СВЯЗЕЙ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В ТЕКСТЕ (на материале английского языка)

Ключевые слова: *текст, сложное синтаксическое целое, связь предложений, многомерная связь, семантическая основа, средства связи, субъект, предикат, объект, модальность.*

Açar sözlər: *mətn, mürəkkəb sintaktik bütöv, cümlələrin əlaqəsi, çoxşaxəli əlaqə, semantik əsas, əlaqə vasitələri, subyekt, predikat, obyekt, modallıq.*

Key words: *text, complex syntactic whole, intercourse of sentences, multivariate intercourse, semantic principle, means of intercourse, subject, predicate, object, modality.*

Как известно, текст и отдельные его единицы мыслятся только через понятие связности. Исследователи непременно подчеркивают эту особенность текста, сосредоточивая внимание на внешних средствах создания связности. Как правило, рассматриваются языковые сигналы связи соседствующих предложений в рамках единого целого. Однако понятие связности предполагает не только наличие внешних примет сцепления предложений, но и внутреннюю, семантическую, глубинную связь всех смыслов (или большинства смыслов), из которых состоит фрагмент текста. Смысловое единство текста – его связность – создается повторением смыслов [1, 204].

К.Кожевникова рассматривает связность в двух аспектах: 1) связность как отражаемое, передаваемое, или создаваемое речью наличие общего в двух или более фактах, явлениях и т.д.; 2) связность как отражаемое, передаваемое речью объединение фактов, явлений и т.д. в одно замкнутое в смысловом отношении целое [6, 51].

По мнению И.Б.Хлебниковой, «связность можно определить как свойство текста концентрировать внимание на главном объекте повествования (описания), последовательно раскрывая разные стороны этого объекта, выделяя среди них существенные, которые служат отправной точкой для дальнейшего сосредоточения внимания на них» [10, 7].

Известно, что предложение не употребляется в речи изолированно. Наряду с другими значащими единицами языка (слово, словосоче-

тание) оно входит как составной элемент в структуру ССЦ, представляющего собой соединение предложений.

Общий замысел ССЦ каждый раз определяет место и смысл предложения, входящего в его структуру. Семантические параметры конкретного текста «задают» смысл отдельного предложения, а общие синтаксические характеристики определяют его структуру. Эти особенности обуславливают контекстное функционирование языковых единиц.

В современной лингвистике изучение семантико-синтаксических средств связей между компонентами текста во всем их комплексе является весьма важным. Одна из важнейших особенностей текста – многомерность связей, то есть наличие, как правило, не одного, а большего количества средств соединения между предложениями текста. В данном разделе исследуются семантические основы многомерности связей между предложениями текста.

Рассмотрим многомерность связей на примере двух контактных предложений.

1. He told me that the commandant had sent to give me a message about my excursion next day to St. Jean. 2. When he had delivered it I asked him if he would not sit down and have a cigarette with me (W.S. Maugham. *A man with a Conscience*, p.284).

Предложения соединены тремя цепными местоименными связями: подлежащее he – дополнение him, дополнение me – подлежащее I, дополнение message – дополнение it. В соединении предложений также участвуют: цепная синонимическая связь: сказуемое had sent to give – сказуемое had delivered, цепная связь посредством глаголов одного тематического ряда: сказуемое told – сказуемое asked, единство видо-временного плана, единство модального плана. Семь синтаксических связей скрепляют данные предложения.

Многомерность связи между предложениями не случайна, не хаотична, она вытекает из семантической структуры предложения (высказывания). Семантическую структуру предложения можно представить как схему, состоящую из субъекта, субъекта речи ССЦ (рассказчика), предиката и объекта. При этом тот или иной компонент семантической структуры предложения получает определенное развитие. Смысловые компоненты предложения, получая развитие, выражение в последующих предложениях, и обуславливают многомерность структурных средств связи, образуя две или более линии смыслового развития текста, нередко сложное в зависимости от стиля, жанра переплетение свя-

зей. Эти же смысловые компоненты определяют и характер синтаксических средств, используемых для воплощения той или иной смысловой линии связи. Например, в разобранный нами отрывке многочисленные и разнообразные связи устанавливались именно по смысловым компонентам: субъекту *he*, объекту *me*, представляющему рассказчика, выразителя авторской модальности и по линии предиката.

Возможна различная комбинаторика смысловых компонентов текста: связь между компонентами может быть по линиям субъекта и объекта, субъекта и предиката, субъекта и нескольких объектов и т.д. Чем больше смысловых компонентов получают развитие в последующем предложении и чем своеобразнее переплетение этих линий, тем сложнее и многочисленнее выражающие их синтаксические связи, то есть многомерность синтаксических связей обусловлена комбинаторикой смысловых компонентов. Набор их зависит от типа повествования, композиционно-тематического деления текста, жанра, развития сюжета, творческого замысла автора.

Рассмотрим подробнее роль каждого из выделенных выше смысловых компонентов.

Субъект – производитель действия или носитель состояния, представляющий предмет мысли. Субъект – один из важнейших смысловых компонентов текста, без которого невозможно текстообразование. Субъект является организатором текста. Вся информация, передаваемая предикатом и объектом, находится как бы в сфере притяжения субъекта, детерминирована им, так как предикат – признак субъекта, объект тесно связан с субъектом, и в процессе текстообразования часто возникают субъектно-объектные взаимопереходы.

Повтор субъекта предполагает раскрытие новых граней обозначаемых субъектом явлений, описание предметов, характеристику действующих лиц, детализацию. Ввод новых субъектов обеспечивает прежде всего, смысловое развитие текста, то есть означает выдвижение на первый план определенных лиц, явлений, необходимых автору. Субъекты, точнее, их соотношение, смена являются своеобразными двигателями сюжета, обеспечивают динамику повествования.

Синтаксические способы выражения субъекта разнообразны. Одним из часто используемых средств выражения субъекта является синтаксический параллелизм. Другое средство выражения субъекта и в то же время соединения предложений – различные цепные связи: подлежащее – подлежащее, подлежащее – сказуемое, подлежащее – определение и т. д. Структурный стержень цепных связей – анафорические

местоимения, цепные местоименные связи создают тесную связь предложений.

Например:

They saw for her a man of about fifty, but well-preserved and of distinguished carriage, an admiral on the retired list and a good golfer, or a widower without encumbrances, but in any case with a substantial income. Arrow listened to them amiably, and kept to herself that fact that this was not at all her idea (W.S. Maugham. The Three Fat Women of Antibes, p.354).

Переход субъекта первого предложения в объект второго предложения выражается цепной местоименной связью: подлежащее *they* – дополнение *them*, также связь предложений осуществляется еще одной цепной местоименной связью: дополнение *man of about fifty...* – дополнение *this*, цепной синонимической связью: дополнение *her* – подлежащее *Arrow*.

Субъект, выраженный указательным местоимением, может устанавливать связь со всем предыдущим предложением:

Riri contracted typhoid fever and died. It was a frightful shock for Jean (W.S. Maugham. Aman with a Conscience, p.296).

Первичная функция субъекта – функция текстовой связи – выступает на семантико-синтаксическом уровне. На стилистическом уровне к ней добавляются модальная и образная функции. Модальная функция субъекта неразрывно связана с его образной функцией.

Повтор субъекта часто встречается в описании, рассуждении. В рассуждении возможно слияние субъекта с субъектом речи ССЦ (рассказчиком). Для повествования характерна смена субъектов. Использование субъектов зависит не только от вида речи, но и от композиционно-тематического деления текста, сюжета, жанра, функционального стиля.

Предикат – действие или состояние, отнесенное в определенный видо-временной план. Это – организующий центр предложения. Он играет большую роль не только в предложении, но и в тексте. Предикат тесно связан с субъектом, будучи его признаком, и тесно связан с объектом, обозначая воздействие на него и определяя возможность самого существования объекта. Основное значение предиката для текстообразования – создание единства видо-временного плана.

It annoyed him when anyone else blundered in that regard – about his own lapses he was always humorous. Odd things happened to him and he told them with infectious laughter (F. Scott Fitzgerald. The Rich Boy, p. 111).

Единство видо-временных отношений может быть передано средством синтаксического параллелизма:

Tom had fitted into the house. He had fitted too well; had disappeared entirely in it and become part of the back-ground (E.Waugh, p. 256).

Связь предиката может быть выражена различными цепными связями, например, цепной посредством повтора: сказуемое-подлежащее:

Six months after this Gean Charvin and Marie-Louise were married. The marriage was hastened by the increasing gravity of Madame Meurice's illness (W.S.Maugham. *A Man with a Conscience*, p. 295).

Эти предложения объединены также другой связью по линии предиката – видо-временной однородностью: were married – was hastened. Такая нагруженность предиката (способность образовывать две связи) свидетельствует о его большой связующей силе как в предложении, как и в тексте.

Предикат может быть субъектным, имеющим своего носителя, и бессубъектным. В художественных рассказах распространен субъектный предикат, наиболее богатый частными значениями.

Предикаты речевой, мыслительной, эмоциональной активности используются часто в рассуждении и, как правило, сопровождают субъект речи ССЦ. Предикаты со значением разнообразных состояний свойственны описанию, предикаты активного физического воздействия – повествованию.

Объект – предмет (в широком смысле), на который направлено действие или к которому обращено состояние. Из четырех основных смысловых компонентов предложения объект имеет самое зависимое положение: его существование предопределено значением предиката, и на определенных участках текста он может отсутствовать.

Особое значение для текстообразования имеют субъектно-объектные отношения. Субъектно-объектные переходы – движущая сила текстообразования.

Новый субъект появляется из объекта предыдущего предложения, и в этом случае текст получает определенное смысловое развитие текста. Если объект не играет существенной роли для смыслового развития текста, то в следующем предложении он не переходит в субъект, а продолжает выполнять ту же функцию, осуществляя тематическое единство текста. Например:

1. The book had one central thought that is very strange and has always remained with me. 2. By remembering it I have been able to understand many people and things that I was never able to understand before. 3. The thought was involved but a simple statement of it would be something like this: (Sherwood Anderson. *The Tales and the Persons*, p. 27).

В предложении (1) – два объекта: *central though time*. Один из них *me* в предложении (2) становится субъектом. Такой выбор не случаен, он объясняется большой семантической и стилистической ролью *me* для художественной концепции рассказа. Второй объект – *central thought* не несет основной информации, он повторяется в предложении (2) (выражается цепной местоименной связью: дополнение *central thought* – дополнение *it*) и служит единству темы. Далее значимым для смыслового развития текста становится объект *it* (основная мысль), и он переходит в субъект предложения (3).

Субъектно-объектные переходы получают разнообразное выражение. В данном примере они оформлялись цепной местоименной связью: дополнение *me* – подлежащее *I*, цепной синонимической связью: дополнение *it* – подлежащее *thought*. Но возможны различные цепные связи, например, цепные связи посредством гипо-гиперонимов:

There was a thin strip of silver beach rising quickly to hills covered to the top with luxuriant vegetation. The coconut trees, thick and green, came nearly to the water's edge, and among them you saw the grass houses of Samoans (W.S.Maugham. *Rain*, p. 27); цепная связь посредством повтора: *Darling I can't wait to tell you I'm engaged to Arthur. Arthur is the one I thought was a pansy* (E.Waugh. *The Letters of Evelyn Waugh*, p. 206).

Отсутствие объекта может выполнять стилистические задачи. Эмоционально окрашенные предложения без объекта (обычно восклицательные предложения) производит эффект взрыва эмоций, что усиливает эмоциональную напряженность текста:

The three fat women braced themselves to the fray. No conventions indeed! They'd learn her (W.S.Maugham, *The Three Fat women of Antibes*, p. 362).

Как правило, объект отсутствует в описании в предложениях-зачинах:

Morning. As he awoke he perceived drowsily that the room had at he same moment become dense with sunlight (F.Scott Fitzgerald. *The Diamond as Big as the Ritz*, p. 40).

Отсутствие объекта делает повествование лаконичным, сжатым; если предикат имеет значение действия, отсутствие объекта усиливает динамичность текста.

Под субъектом речи ССЦ понимается носитель авторской модальности, рассказчик. Субъект речи – один из основных компонентов смысловой целостности текста, без которого невозможно выразить эстетическое содержание произведения: «создавая воображаемый мир,

художник слова не может быть беспристрастным к этому миру. Представляя его как реальный, он в зависимости от своего метода художественной изобразительности либо прямо, либо косвенно выражает свое отношение к изображаемому» [8, 132].

Субъект речи ССЦ в тексте представляется анафорическими местоимениями первого лица. Кроме того, к непосредственным способам выражения модальности относятся междометия, модальные слова, некоторые специальные конструкции, инверсии, которые, как правило, тесно связываются с субъектом речи ССЦ, служа дополнительным вспомогательным средством его проявления. Субъект речи не всегда выражается во всех предложениях ССЦ, например: *A cry arose*. Но в целом он обязательно выражается как субъект речи ССЦ. Непрерывная цепочка субъекта речи ССЦ свидетельствует обычно с высокой степени выраженности авторской модальности и часто встречается в рассуждении.

Анализируя многомерность связей двух предложений, подробнее рассмотрим создание единства модального плана.

1. *When we reached the country club she melted like a chameleon into the – to me – unfamiliar crowd*. 2. *There was a new generation upon the floor, with less dignity than the ones I had known, but none of them were more a part of its lazy, feverish essence than Ailie* (F.Scott Fitzgerald. *The Last of the Belles*, p. 193).

Анализируемые предложения соединены цепной местоименной связью: дополнение *me* – подлежащее I, цепной синонимической: подлежащее *she* – дополнение *Ailie*, цепной связью посредством контекстуальных синонимов: обстоятельство *unfamiliar crowd* – подлежащее *new generation*, единством временного плана (*Past Indefinite Tense*) и единством модального плана.

Для создания единства модального плана [10] немаловажно то, что в обоих предложениях повествование ведется от I-го лица (рассказчика), что обеспечивает «максимальную степень участия говорящего в высказывании». Графическое выделение – *to me* – как барьер, разделяет рассказчика и толпу, укравшего у него Эйли; в результате противопоставления толпы незнакомых людей рассказчику, сочетание *unfamiliar crowd* приобретает негативную авторскую оценку.

Сравнение Эйли с хамелеоном (*like a chameleon*), то, что она отдалается (*melted*), исчезает в толпе чуждых и неприятных ему людей (*in to unfamiliar crowd*) актуализируют семантику многомерности связей неодобрения рассказчика.

Во втором предложении дается открытая негативная характеристика толпы: a new generation with less dignity; lazy fever is essence. Утверждение, что Эйли является центром этой компании, направляет этот заряд отрицательности и на нее.

В обоих предложениях нет резких, открыто обличающих Эйли высказываний; искусно пользуясь средствами выражения модальности, автор в мягкой деликатной форме передает свое разочарование Эйли: он не осуждает любимую женщину, а лишь не одобряет ее поведение.

Семантику многомерности связей неодобрения создает единство модального плана рассмотренных предложений.

Если проанализировать данное явление в терминах грамматических категорий, то обнаруживается явление сопряженности двух категорий текста – когезии и модальности: авторская модальность не только передает отношение автора к описываемому, но и служит средством когезии предложений. Следовательно, выражающие комбинаторику смысловых компонентов многомерные связи способствуют реализации категорий когезии и модальности.

Итак, субъект, субъект речи ССЦ, предикат, объект образуют типовую смысловую структуру предложения. В художественной литературе она представлена в наиболее полном виде. В тексте художественного произведения каждый смысловой компонент получает многообразное развитие, образуя сложную, содержащую много пересекающихся нитей словесную ткань. Многомерные семантико-синтаксические связи предложений художественного текста позволяют передать все богатства содержания данного произведения.

Использованная литература

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999.
2. Məmmədov A.Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı: Elm, 2001.
3. Бондаренко Г.В. Распределение повторов в связном тексте как основа для обнаружения суперсинтаксических единиц // Научно-техническая информация. Серия 2. 1975, №2, с.20-27.
4. Головенко Ю.А. Текстоструктуры современного английского языка. Николаева Т.М. О чем рассказывают нам тексты? М.: Языки славянских культур, 2012.
5. Задворная Е.Г. Субъект высказывания и дискурса: человек говорящий и человек мыслящий. Минск: БГУ, 2000.

6. Кожевникова К. Об аспектах связности в тексте как в целом // Синтаксис текста. М.: Наука, 1979, с.49-67.
7. Падучева Е.В. Высказывание и его соотносительность с действительностью. М.: Наука, 1985.
8. Распопова Т.И. Модальность как коммуникативная категория синтаксиса // Предложение и текст: семантика, прагматика и синтаксис. Л.: ЛГУ, 1988, с.74-81.
9. Сыров И.А. Способы реализации категории связности в художественном тексте. М.: МПГУ, 2005.
10. Хлебникова И.Б. К проблеме средств связи между предложениями в тексте (на материале английского языка) // Иностранные языки в школе. 1983, №1, с.6-11.

Günel Eyvazlı

Xülasə

Mətnədə cümlələrin çoxşaxəli əlaqələrinin semantik əsasları (ingilis dili materialı əsasında)

Məqalədə mətnin məna quruluşunda cümlələrin çoxşaxəli əlaqələri kompleks şəkildə öyrənilir. Mətnədə əlaqəlilik cümlələrin biri-birilə yalnız xarici əlaqələrlə deyil, həm də komponentlərin mənalарının daxili (semantik) əlaqələri ilə realizə edilir. Mürəkkəb sintaktik bütövün kompozisiya-məna quruluşunda çoxşaxəli əlaqələrin semantik əsasları şərh edilir.

Mürəkkəb sintaktik bütövün ümumi məzmunu onun strukturuna daxil olan cümlənin yerini və mənasını müəyyən edir. Cümlənin semantik strukturunu subyekt, nəql edən, predikat və obyekt təşkil edir. Cümlənin məna komponentləri ondan sonra gələn cümlələrdə ifadə olunaraq inkişaf edir. Mətnin məna quruluşu cümlələrin bir-birilə iki və daha çox əlaqə vasitələrinə əsaslanan çoxşaxəli əlaqələrini şərtləndirir. Mətnin yaranmasında subyekt, predikat və obyekt əlaqələri mühüm rol oynayır. Mətnin yaranmasında subyektin obyektə keçməsi, yeni subyektin mətnə daxil edilməsi mətnin məna inkişafını təmin edir. Mətnədə subyektlər və onların əlaqəsi, bir-birini əvəz etməsi mətnədə təsvirin dinamikasını göstərir.

Gunel Eyvazli

Summary

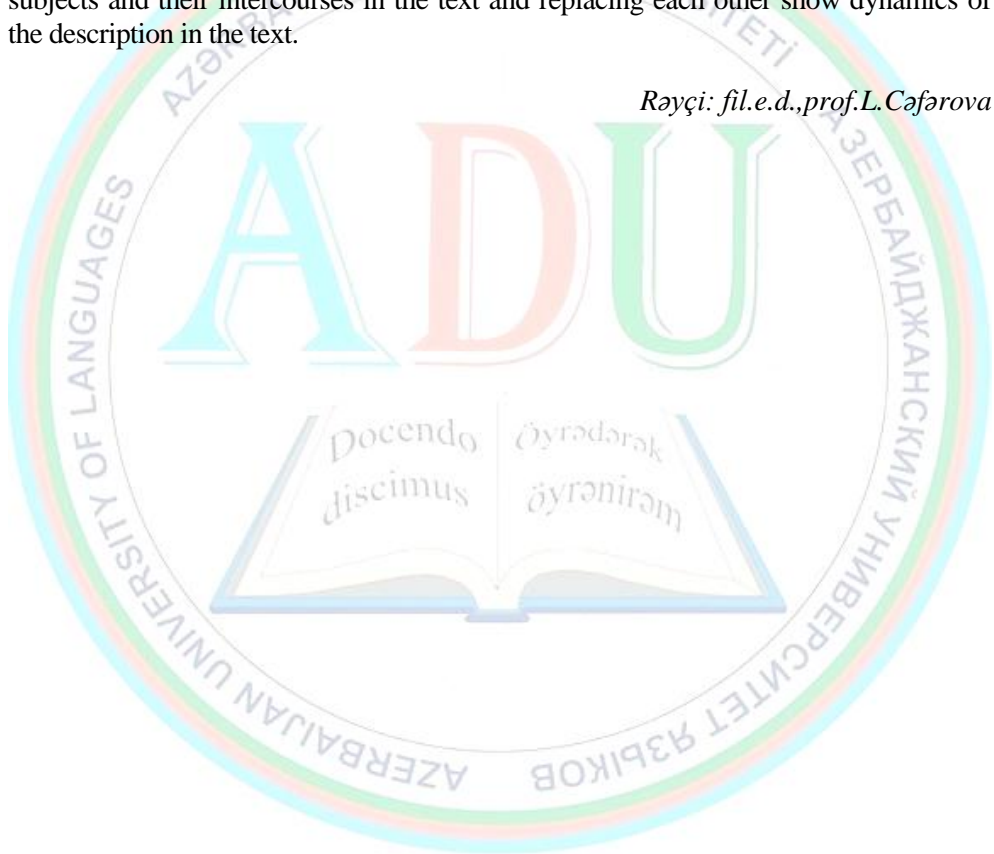
Semantic principles of multivariate intercourses in the text (on the basis of the material in the English language)

Multivariate intercourses of the sentences in the meaning structure of the text are studied in a complex way in the article. The coherence in the text is realized not only in external intercourses of sentences with one another, but also with internal (semantic) intercourses of the meaning of the components. The semantic principles

of multivariate intercourses are explained in the meaning structure of complex syntactic whole composition.

General contents of complex syntactic whole define the place and meaning of the sentence including its structure. Subject, narrator, predicate and object form semantic structure of the sentence. The meaning components of the sentence develop in the sentences, which come after it. The meaning structure of the text causes multivariate intercourses, which are based on two or more means of intercourses with each of the sentences. Subject, predicate and object intercourses play an important role in creating the text. Passing from subject to object in creating the text, including a new subject into the text provides with the development of the meaning of the text. The subjects and their intercourses in the text and replacing each other show dynamics of the description in the text.

Rəyçi: fil.e.d.,prof.L.Cafərova

Şücaət Kərimova

ADİU

shujaetkarimova@gmail.com

LEKSİK-QRAMMATİK POLİSEMIYADA MODELLEŞDİRİLMƏ

Açar sözlər: *modelləşmə, çoxmənalı sözlər, semantema, nitq hissələri, isim-fel modeli.*

Key words: *modelling, polysemantic words, semanteme, parts of speech, noun-verb model.*

Ключевые слова: *моделирование, многозначные слова, семантема, части речи, модель существительное-глагол.*

Sözlərin çoxmənalılığı dilçilikdə leksikologiya, dil tarixi, ilkin köklərin bərpası, ümumiyyətlə, semantika ilə müxtəlif aspektli məsələlərin həlli zamanı, eləcə də bilavasitə çoxmənalılıq və polisemiya, çoxmənalı sözlər adı altında geniş tədqiq olunmuşdur. Müasir dilçiliyin dil vahidlərinin semantikasına kontekst və mətn səviyyəsində yanaşan, həmçinin kommunikativ vahidləri öyrənən elmi istiqamətlərinin inkişafı, nəhayət, milli dillərin korpuslarının yaradılması polisemiya hadisəsini, çoxmənalı sözlər problemini təkrar gündəmə gətirmişdir. Səbəb leksik-frazeoloji, leksik-qrammatik çoxmənalılıq, leksik-qrammatik variantlılıq, eləcə də çoxmənalılıq, omonimlik və sinonimlik anlayışları arasında dəqiq hədudların təyini ilə bağlı elmi mübahisələrin artması, çoxmənalı sözlərin sememlik qradasiyası meyarlarını təyin etmək ehtiyacı, milli dil korpuslarının həcmi genişləndikcə leksikoqrafiyada yer almamış yeni mənaların aşkarlanması və digər aspektləri əhatə edir. Dil tarixi, ilkin köklərin bərpası, sözlərin etimologiyasına aid araşdırmalar da çoxmənalılığı bir qədər fərqli yanaşma zəminində öyrənməyi aktuallaşdırmışdır. Çoxmənalı sözlərin təsnifi və modelləşdirilməsi son dövrlərdə ayrı-ayrı dillərin materialları üzrə öyrənilməkdədir.

“Sözün çoxmənalılığının əmələ gəlməsi üçün eyni səs tərkibindən ibarət olan sözün müxtəlif mənalarda işlənməsi əsas şərtidir. Bu da müəyyən bir əşya və hadisənin adının başqa bir əşya və hadisəyə keçə bilməsi ilə əmələ gəlir. Çoxmənalı sözlər bu və ya başqa bir əşyanın, hadisənin, prosesin, keyfiyyətin və s adını ifadə edən müəyyən səs tərkiblərinin başqa bir əşyada, hadisədə, prosesdə, keyfiyyətdə olan oxşar əlamət və vəzifənin adını ifadə etməyə keçməsi ilə əmələ gəlir” [1, 135].

Çoxmənalılığın leksik-qrammatik növünün yaranmasının əsasında duran səbəblər fərqlidir. Leksik-qrammatik polisemiya modelləşdirmə tətbiqi oluna bilər. Çoxmənalı sözlərin modelləşdirilməsi leksik-qrammatik polisemiya hadisəsi ilə birbaşa əlaqədardır. Eyni səs tərkibinə və fonetik cildə malik olan sözlərin müxtəlif nitq hissələrinə aid ola bilməsinin mümkünlüyü modelləşdirmə meyarını seçməyə imkan verir. Meyar nitq hissəsi kimi fərqlilikdir. Eyni sözün müxtəlif nitq hissələrinə aid olması halları bütün dillərdə müşahidə olunur. Lakin bu hadisə bir dildə geniş yayılmışdırsa, başqa bir dildə zəif inkişaf etmişdir. Tədqiqatçılar bunun səbəblərinin də axtarışındadır. Şübhəsiz ki, qeyd olunan hadisənin az yayıldığı dillərdə modelləşdirmə məsələsinin qoyuluşuna böyük ehtiyac hiss olunmursa, bu hadisənin çox yayıldığı dillərdə belə modelləşdirmənin aparılması xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Məsələyə diaxron planda yanaşdıqda modellərin yaradılmasının bütün dillər üçün əhəmiyyətli olması aşkarlanır. «Qədim dövrdə eyni kökdən olub eyni mənəni bildirən sözlər tədricən differensiasiyaya uğrayaraq fərqli mənalar bildirir. Hələ qədim dövrlərdən differensiallaşma türk dillərinin təşəkkülündə xüsusi rol oynamışdır. Bu proses həm pratürkdə, həm də türk dillərinin sonrakı mərhələlərində müxtəlif istiqamətlərdə getmişdir» [2, 28-29].

Türk dillərinin amorfluqdan iltisacı quruluşa doğru inkişafından bəhs edən B.Xəlilov göstərir ki, bu dillər «öz morfoloji bütövlüyünü də aqlütinativ quruluşda qoruyub saxlamışdır. Amorf quruluş üçün monosillabiklik, sinkretiklik, nisbətən omonimlik ən xarakterik əlamətlər olmuşdur» [3, 9].

Aqlütinativlik türk dillərinə tarixən xas olan leksik-qrammatik polisemiyanı sıxışdırmış, bu və ya digər türk dilində qalan sinkretik köklərin sayının azalmasına səbəb olmuşdursa da, dilin tarixinə getdikdə bu məsələnin qoyulmasına və həmin istiqamətdə tədqiqatların aparılmasına ehtiyac olduğunu təsdiq edir. Müasir ingilis dili materialı üzrə leksik-qrammatik polisemiya malik sözlərin polisemantiklik modellərinin qurulması həmin modellərin pratürkdəki sistemini axtarmaqda əhəmiyyətli nəticələr kimi tətbiqini tapa biləcəkdir.

Modelləşdirmədən əvvəl tədqiqat prosesində davamlı istifadə olunan bəzi anlayışlar haqqında qısa məlumat vermək məqsəduyğundur.

«Sema - məzmun planında ən kiçik vahid olub, sintaqmatik sırada müvafiq ifadə (forma) planına malikdir»; «Semem - 1. Məzmun sisteminin ən kiçik vahidi olub, paradigmatik sırada (dil vahidləri sistemində) müvafiq ifadə sisteminin elementləri ilə əlaqədardır. 2. Sözü mənəsi, onun əşyavi məzmunu»dur [4, 231, 233].

Çoxmənalı sözün sememaları müəyyən sıra təşkil edir. Bu sememaların toplusu semantema adlandırılır. Semantemaya müəyyən sema üzrə formalaşan sözlər də daxil olur. Çoxmənalı söz çox sememalı sözdür.

M.A.Sternina sememaların sayına görə aşağıdakı bölgünü aparmışdır: 1) monosemamalı leksemlər; 2) az sememalı leksemlər; 3) çox sememalı sözlər; 4) hipersememalı sözlər; 4) superhipersememalı leksemlər. Müəllifin fikrinə görə, birinci qrupa bir mənası olan söz, ikinci qrupa mənaları sayı beşə qədər olan sözlər, üçüncü qrupa mənaları sayı 6-10 intervalında yerləşən sözlər, üçüncü qrupa mənaları sayı 10-20 arasında olan sözlər, sonuncu qrupa isə mənaları sayı 20-dən çox olan sözlər daxildir [5, 38].

İngilis dilində leksik-qrammatik polisemiya və leksik-qrammatik variantlılıq kifayət qədər geniş planlıdır. Nitq hissəsinə mənsubluğu əsas meyar götürməklə bu dildə olan leksik-qrammatik çoxmənalı sözlərin modellərini təyin etmək olar. Bu məqsədlə material və mənbə kimi lüğətlərdən istifadə etmək olar. Məlumdur ki, ingilis dilinin leksikoqrafik fondu da zəngindir. Bu dilin istər həcmcə, istərsə də keyfiyyətcə seçilən lüğətləri çoxdur. Modelləşdirmə prosesində bu lüğətlərdə yer alan materiala müraciət etmək olur. İlkən araşdırmalar göstərir ki, ingilis dilində ən çox rast gəlinən leksik-qrammatik polisemiya modeli isim-fel modelidir. İngilis dilində nitq hissəsinin adının ixtisar variantı üzrə işarələmədən istifadə etsək birinci modelin şərti işarəsi $N \leftrightarrow V$ olacaqdır.

$N \leftrightarrow V$ modeli (isim-fel modeli). İngilis dilində bu modelli leksik-qrammatik çoxmənalı sözlərin sayı çoxdur. Məsələn, abuse, accent, address, anger, bang, bargain, block, call, condition, damage, dream, end, exercise, experiment, feature, force, glance, gossip, hang, house, ink, interest, jargon, journey, key, kick, look, love, mail, mark, merit, measure, nap, need, number, offer, outfit, place, progress, rescue, research, score, scream, taste, trick, underline, use, value, vote, walk, wheel, yawn, və s.

Birinci modelə daxil olan sözləri də sememaların sayına görə alt qruplara ayırmaq mümkündür.

$N \leftrightarrow A$ modeli (isim-sifət modeli). Bu modelə daxil olan sözlər birinci modelə müqayisədə nisbətən azdır. Modeldə yer alan sözlərə aid aşağıdakı nümunələri göstərmək olar: academic, adult, autumn, blond, brilliant, chief, chocolate, cold, detective, diagonal, editorial, European, exclusive, favourite, feeling, future, general, gold, handicraft, ideal, intellectual, invariant, Japanese, Korean, lunatic, liberal, mineral, modern, native, noble, objective, orange, party, perspective, porcelain, republican, ritual, secret, standard, tropic, unique, vegetable və s. Bu model də alt qruplara bölünür.

N↔A↔V modeli (isim-sifət-felmodeli). Abstract, air, average, bankrupt, black, blanket, bottom, chance, cut, dark, dry, empty, equal, fat, fool, game, glass, hand, horse, invalid, iron, joint, jump, light, metal, mock, negative, open, orphan, paper, proof, quiet, rival, shot, subordinate, silver, trust, və s.

A↔ ADVmodeli (sifət-zərffmodeli). Alike, big, brotherly, chilly, downstairs, downward, early, friendly, homeward, intolerable, just, kindly, late, long, motherly, new, outward, quick, rare, və s. sözlər bu modelə daxil olur.

A↔Vmodeli (sifət-felmodeli). Absent, bare, complete, diffuse, elaborate, humble, idle, legitimate, mature, mediate, precise, raw, secure, select, tame, unfit, weary və bir çox başqa çoxmənalı sözlər bu modelə daxil olur.

N↔A↔ ADVmodeli (isim-sifət-zərffmodeli). Broad, deep, easterly, high, last, left, monthly, north-east, plenty, real, secure, solid, tandem, underground və bir sıra başqa çoxmənalı sözlər bu modelə daxil olur.

A↔ PPmodeli (sifət- felisifətmodeli). Beaten, blown, broken, drawn, forbidden, given, hidden, known, mistaken, overgrown, spoken, undone, worn, written və s.

A↔ PII↔ Vmodeli (sifət- participle II-felmodeli). Burnt, found, overhung, prepaid, rebuilt, said, spoilt, swept, underpaid, understood, untaught və s.

N↔ A↔ Zmodeli (isim- sifət- zərffmodeli). Back, dead, forward, home, level, narrow, north, rough, right, sharp, square, west və s.

ADV↔ PREPmodeli (zərf- önlükmodeli). Aboard, along, alongside, around, below, beneath, besides, throughout, within və s.

N↔ ADVmodeli (isim-zərffmodeli). Off-stage, tip-top, today, tonight, topside, up-grade, way, whereabouts, yesterday və s.

N↔ V ↔ İNT modeli (isim-fel-nidamodeli). Belay, encore, gammon, hail, hush, rot və s.

N↔ A ↔ ADV ↔ V ↔ İNT modeli (isim- sifət- zərf-fel-nidamodeli). Bu model üzrə kiçik çoxmənalı söz qeydə alınmışdır: crack u steady.

N↔ A ↔ ADV ↔ PREP modeli (isim- sifət- zərf-önlükmodeli). Bu model də məhsuldar deyildir. Ona aid 8 söz qeydə alınır: above, extra, inside, opposite, outside, over, past, thorough.

N↔ A ↔ ADV ↔ İNT modeli (isim- sifət- zərf-nidamodeli). Bu model də məhsuldar deyildir. Ona aid 3 söz qeydə alınır: dear, soft, well.

N↔ ADV ↔ V ↔ İNT modeli (isim- zərf-fel-nidamodeli). Bu model də məhsulda deyildir. Ona aid cəmi kiçik söz qeydə alınır: bounce, nix.

N↔ V ↔ PREP ↔ Cmodeli (isim- fel-önlük-bağlayıcımodeli). Bu model də məhsuldar deyildir. Ona aid cəmi iki söz qeydə alınır: save u while.

Aparılmış modelləşdirmə zamanı nitq hissələrinə aidlik baxımdan modeldə fərqli sayda nitq hissəsinin olması aşkara çıxır. Nitq hissəsini kateqoriya kimi qəbul etsək onda kateqoriyalar üzrə modellərin bölgüsü belə olacaqdır: 1) ikikateqoriyalı leksik-qrammatik polisemant modelləri; 2) üçkateqoriyalı leksik-qrammatik polisemant modelləri; 3) dördkateqoriyalı leksik-qrammatik polisemant modelləri; 4) beşkateqoriyalı leksik-qrammatik polisemant modelləri; 5) altıkateqoriyalı leksik-qrammatik polisemant modelləri.

Hər bir polisemantın semantemalar çoxluğu vardır ki, bura çoxmənalı sözün bütün fərqli mənaları və ya sememləri daxil olur. Ayrı-ayrı polisemantların və ya çoxmənalı sözlərin mənalar sayları fərqlənə, bir sıra hallarda üst-üstə düşə bilər. Oxşar müqayisə polisemantların leksik-qrammatik modellərinin işlənmə tezlikləri üzrə də aparıla bilər. Belə müqayisəən çox işlənən və ya yüksək tezlikli, tezlikli, aztezlikli modellərini ayırmağa imkan verir.

Müxtəlif nitq hissələrinə aidliyə görə lüğətlərdən seçilmiş nümunələr üzrə tərtib olunan yuxarıda verilmiş modellər bütün mümkün variantları əhatə etməyə bilər. Lakin tədqiqat göstərir ki, yeni modellərin aşkara çıxarılması ciddi araşdırmalar tələb etsə də az nəticə verir. Yeni modellərin axtarışı üçün əsas mənbə rolunu İngilis dilinin milli korpusu oynaya bilər. Bu korpusun həcmi geniş olduğundan lüğətlərə daxil olmayan mənalar da orada qeydə alınır. Bir çox modellərin aşkara çıxarılması kontekst səviyyəsində təhlil tələb edir. Çoxmənalı sözün əsas mənası bazis mənadır. Digər mənalar kontekstdən asılı olaraq üzə çıxır.

Tədqiqat göstərir ki, çoxmənalı sözlərin leksik-qrammatik növünə aid olan sözlərin müxtəlif modelləri həm nitq hissələrinin sayına, həm işlənmə tezliyinə, həm də yayılma dərəcəsinə görə bir-birindən fərqlənir. Ayrı-ayrı dillər üçün belə modellərin sayı və strukturu fərqli ola bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı, Maarif, 1980.
2. Məhərrəmli B. Türk dillərində isim köklərində leksik-semantik inkişaf. Bakı, "Elm və Təhsil", 2012.
3. Xəlilov B. Fellərin ilkin kökləri. Bakı, Təhsil EİM, 1998.
4. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.İ., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, Maarif, 1989.
5. Стернина М.А. Лексико-грамматическая полисемия в системе языка. Воронеж, Истоки, 1999.

Shujaet Karimova

Summary

Modelling in lexico-grammatical polysemy

The article deals with the classification and modelling of the polysemantic words in the lexico-grammatical polysemy. Besides wide spread models, the less productive models are discussed with different examples as well. Research shows that various models differ from each other in terms of the number of parts of speech, both their usage of frequency and degree of spread.

Шуджает Каримова

Резюме

Моделирование в лексико-грамматической полисемии

В статье рассматриваются имеющиеся классификации и моделирование многозначных слов в лексико-грамматической полисемии. Наряду с широко распространёнными моделями, анализируются также и менее производительные модели на различных примерах. Исследование показывает, что различные модели полисемичных слов отличаются друг от друга с точки зрения количества частей речи, частоты их использования и степени распространённости.

*Rəyçilər: fil.e.d., prof.A.Abbasov,
fil.e.d., prof.O.Musayev*

MƏXƏZ VƏ HƏDƏF MƏTNLƏRDƏ DİL FUNKSİYALARININ UYĞUNLUĞU

Açar sözlər: *tərcümə, məxəz mətn, ekvivalentlik, dil funksiyaları, hədəf mətn*

Key words: *translation, source text, equivalence, functions of the language, target text*

Ключевые слова: *перевод, исходный текст, эквивалентность, функции языка, целевой текст*

Dil insanlar arasında mühüm ictimai vəzifə daşıyır. Dil ünsiyyət vasitəsi, eyni zamanda, təfəkkürün ifadə formasıdır. İnsanlar, ilk növbədə, dil vasitəsilə bir-birləri ilə əlaqə saxlayır və öz fikirlərini bir-birlərinə çatdırırlar. Bir dildən digərinə tərcümə zamanı məxəz və hədəf mətnlərdə hər bir dilə məxsus milli amillərə rast gəlinir. Xalqların fərqli mədəniyyətlərə, adət-ənənələrə və dillərə malik olması tərcümə sənətini həm çətin, həm də maraqlı peşə sahəsi edir [1, 8]. Məxəz və hədəf dillər olmadan hər hansı bir tərcümə fəaliyyətindən söz gedə bilməz. Dil tərcümə prosesi ilə, tərcümə prosesi isə dil ilə sıx bağlıdır. Məhz buna görə, əksər tərcümə nəzəriyyəçiləri belə düşünürlər ki, tərcümə nəzəriyyəsi dil nəzəriyyəsinə, dil nəzəriyyəsi də tərcümə nəzəriyyəsinə əsaslanır. Dilçilər tərəfindən dil funksiyaları müxtəlif şəkildə təsnif edilmişdir. Bu göstərilən dil funksiyalarının təsnifatını Bühler və Yakobson irəli sürmüşdür: ekspressiv, informativ, vokativ, estetik, fatik, metalingual funksiyalar. Lakin, dilin üç əsas funksiyası var: ekspressiv, informativ və vokativ funksiyalar [3, 161].

Dilin ekspressiv funksiyası insan emosiyasının ifadəsinə xidmət edir. Emosionallığı bir neçə üsulla ifadə etmək mümkündür. Danışanın emosiyasını ifadə etmək üçün xüsusi leksik vahid nida sözləridir: *Wow* ‘Vau’, *Ow* ‘Ou’, *Ugh* ‘Uf’, *Ouch* ‘Oy’ və s. İnsan hissini çoxcəhətli çalarlığını əks etdirmək üçün bu ifadələrdən də istifadə olunur: *Gosh* ‘Lənət şeytana’, *What a sight* ‘Necə gözəl mənzərədir’, *What eyes, What a smile* ‘Necə gözəl gözlərdir’, ‘Necə gözəl gülüşdür’, *Oh my god, My goodness* ‘Aman Allah’ kimi sözlərdə, ifadələrdə dildəki emosionallıq öz əksini tapır [2, 149]. O cümlədən, dilin qrammatik formaları, intonasiya, vurğu kimi vasitələrin köməyi ilə də insan emosiyası ifadə oluna bilər. Ciddi bədii ədəbiyyat (serious imaginative literature) nümunələrinə nəzər yetirsək, o zaman lirik şeir, hekayə, roman və

dram əsərlərində ekspressivliyin digər dil funksiyalarından daha üstün olduğunu şahidi ola bilərik. Nüfuzlu bəyanatlar (authoritative statements) denotativ xarakter daşıyır. Belə mətnlərə prezidentlərin, nazirlərin siyasi nitqlərini, hüquqi sənədləri, nizamnamələri, tanınmış müəlliflərin elmi, fəlsəfi əsərlərini və akademik yazıları aid etmək olar. Tərcümeyi-hal, esse və şəxsi məktublar da (autobiography, essays and personal correspondence) daha çox ekspressiv səciyyəlidir. İngilis dilində olan belə bir nümunəyə nəzər yetirək: *Mr Brown leans his walking stick against a wall, but it falls over. He tries again, and it falls a second time. Mr Brown roundly curses the walking stick.* ‘Cənab Braun öz əl əsasını divara söykəyir, amma əsa yerə düşür. O, yenidən əsanı divara söykəyir, lakin əsa yenidən yerə düşür. Cənab Braun əsanı lənətləməyə başlayır’. Dilin bu funksiyasını necə adlandırmalıyıq? Bu informativ funksiya ola bilməz, çünki otaqda Cənab Braundan başqa heç kim yoxdur. Burada biz dilin ən geniş yayılmış istifadə vasitəsi ilə qarşılaşırıq. Hər birimiz nəyəsə hirsələndə göstərdiyimiz reaksiya, emosiya dildə öz əksini tapır. Təbii ki, bu dilin ekspressiv funksiyasıdır. Eyni zamanda, emosional (emotive) funksiya da adlanır [6, 40].

İnformativ (informative) funksiyanın əsasını başqaları tərəfindən söylənilən ideya və ya nəzəriyyələr, müəyyən bir mövzunun faktları, dildənkənar gerçəklik təşkil edir. İnformativ mətnin əsası həqiqətdən, doğru faktdan ibarətdir. Ekspressiv mətn üçün səciyyəvi olan nitq müəllifinin təxəyyülü, hiss və emosionallıq kimi hallar informativ mətndə çox azdır. İnformativ mətn dedikdə, elmi, texniki, iqtisadi mətnlər və belə mətnlərin yer aldığı dərslik, elmi əsər, tezis, məqalə, texniki hesabatlar nəzərdə tutulur. İngilis dilində olan belə bir nümunənin tərcüməsinə diqqət edək: *The main aim of this encyclopedia is to provide information about all aspects of language structure and use.* ‘Bu ensiklopediyanın əsas məqsədi dilin quruluşunun və istifadəsinin bütün aspektləri haqqında məlumat verməkdir’. *Many have tried to learn a foreign language, but have made little progress in it.* ‘Çoxları xarici dil öyrənməyə çalışıblar, lakin çox az nailiyyət əldə ediblər’. *Today, learning a foreign language is likely to mean learning a great deal about the foreign civilization and culture at the same time.* ‘Hal-hazırda, xarici dilin öyrənilməsi, eyni zamanda xarici sivilizasiya və mədəniyyət haqqında çox məsələlərin öyrənilməsinə nəzərdə tutur’. *For the most part, language changes because society changes.* ‘Cəmiyyət dəyişdiyinə görə dil də dəyişir’. *To stop or control the one requires that we stop or control the other—a task which can succeed to only a very limited extent.* ‘Bu proseslərdən birini dayandırmaq və ya nəzarət altına almaq, digərini dayandırmaq və nəzarət altına almaq tələb edir, buna isə məhdud dərəcədə müvəffəq olmaq olar’.

Language change is inevitable and rarely predictable, and those who try to plan a language's future waste their time if they think otherwise. 'Dil dəyişikliyi qaçılmazdır, nadir hallarda öncədən bilinə bilər və dilin gələcəyini planlaşdırmağa çalışan şəxslər belə düşünürsə, sadəcə vaxt itirirlər'.

Vokativ (vocative) funksiya oxucu, auditoriya yönümlü funksiyadır. Dilin bu funksiyası oxucunu düşünməyə, hərəkət etməyə, hiss etməyə sövq edir. Vokativ funksiyanı konativ (conative-iradi), operativ, pragmatik funksiya da adlandırırlar. Hal-hazırda vokativ mətnlər bir oxucuya deyil, oxucu auditoriyasına ünvanlanır. Elanlar, oxucunu inandırmağa yönəlmiş yazılar (publisistika), populyar bədii ədəbiyyat, reklamlar vokativ mətnlərə aiddir: *LG-Life's Good* 'LG-Həyat gözəldir', *Las Vegas-What happens here, stays here* 'Las Vegas-Burada baş verən burada qalır', *Red Bull- It Gives You Wings* 'Red Bull-Qanadlandırır', *Carlsberg-Probably the Best Beer in the World* 'Carlsberg-Ehtimal ki, dünyadakı ən yaxşı pivə', *L'Oreal Paris-Because You're Worth It* 'L'Oreal-Çünki, Siz buna layiqsiniz', *Nike -Just Do It* 'Nike-Sadəcə bunu et', *MasterCard-There are some things money can't buy. For everything else, there's MasterCard* 'MasterCard- Pulla almaq mümkün olmayan əşyaları Master Card ilə əldə edə bilərsiniz', *Apple -Think Different* 'Apple-Fərqli düşün', *Trustee Savings Bank -The Bank that likes to say Yes* 'Trustee Savings Bank-Bəli deməyi xoşlayan bank', *Mercedes-Benz- The Best or Nothing* 'Mercedes-Benz-Ya ən yaxşı, ya heç nə', *Pepsi- The choice of a new generation* 'Pepsi-Yeni nəslin seçimi'. Vokativ mətnlərdə başlıca amil yazıçı və oxucu auditoriyası arasındakı əlaqədir. Digər vacib amil isə vokativ mətnlərin oxucular üçün anlaşılıqlı dildə yazılmasıdır. Mütərcim tərcümə etməzdən öncə məxəz mətnin lingvistik və kultural səviyyəsini müəyyən etməli və həmin səviyyə hədəf mətndəki səviyyəyə uyğunlaşdırılmalıdır [7, 94].

Estetik (aesthetic) funksiya dedikdə, dilin səslənmə, forma, məna və metaforaları ilə insan hissələrinə xoş təsir göstərməsi anlaşılır. Cümlə daxilindəki ritmin, təzadların da bu prosesdə öz payı var. Onomatopiya, assonans, alliterasiya, qafiyə dildə bu xoş təsirin yaradılmasında əsas rol oynayır: *True is the tale I tell of my travels*. Əksər hallarda, müvafiq dil vahidini tərcümə etmədən səs effektini hədəf dildə vermək mümkün deyil, onu yalnız müəyyən vasitələrlə kompensasiya etmək olar. Ekspressiv mətnlərin, xüsusilə poeziyanın tərcüməsində ekspressiv və estetik funksiyalar arasında ziddiyyət yaranır. Bunlar hərfi və sərbəst tərcümə üsulları kimi təzad təşkil edir. Hərəkət felləri hərəkətin tərzini təsvir etdiyindən onlarda səs effekti yüksək olur: race, rush, scatter, gasp, mumble və s. Belə fellər tərcümədə çətinlik yaratmır, lakin onların ifadə etdiyi səs effektinin adekvatını hədəf

dildə eyni fellərin ekvivalenti ilə transformasiya etmək çətindir. Mənasız (nonsense) pöeziyada şer məna üzərində yox, məhz səs effekti üzərində qurulur. Metafora ekspressiv və estetik funksiyalar arasında əlaqə yaradan vasitədir: *Dear Nature is the kindest Mother still or The leaves fell sorrowfully*. Ekstralinqvistik gerçəkliklə təxəyyül aləmini bir –birinə bağlayır. Ekspressiv və estetik komponent kimi orijinal metafora tərcümədə olduğu kimi saxlanmalıdır [3, 163].

Dildə rast gəlinən funksiyalardan biri də fatik (phatic) funksiyadır. Fatik funksiya informasiya ötürmək məqsədilə işlədilmir. Dilin bu funksiyasının əsas xüsusiyyəti ünsiyyət iştirakçılarının bir-biri ilə xoş, pozitiv münasibətinin qurulmasıdır. Fatik funksiya özünü yalnız danışan şəxsin səsinin tonunda yox, həm də ayrı-ayrı cümlələrdə özünü bürüzə verir: *Good morning* ‘Sabahınız xeyir’, *Pleased to meet you* ‘Sizinlə tanış olmağıma şadam’, *How are you?* ‘Necəsiniz?’, *You know* ‘Siz bilirsiniz’, *Have a good weekend* ‘Sizə xoş həftəsonu arzulayıram’, *What an awful day* ‘Nə pis gündür’, *Isn't it hot today?* ‘Bu gün isti deyilmi?’. Fatik funksiya dildə standart ifadələrlə dialoqlar şəklində əksini tapır. Bəzi fatik ifadələr dil universaliləri hesab edilir, bəziləri isə etno-kulturoloji xarakter daşıyır. Dil universaliləri olan ifadələrin tərcüməsində ekvivalent üsulundan istifadə etmək olur. Yazılı nitqdə fatik ifadələrdən oxucunun inamını, etibarını, rəğbətini qazanmaq üçün istifadə edilir: *of course* ‘əlbəttə’, *naturally* ‘təbii ki’, *undoubtedly* ‘şübhəsiz ki’, *it is important to note that* ‘qeyd etmək vacibdir ki’. Tərcüməçi üçün belə ifadələrin transformasiyası çətinlik törətmir [4, 10].

Metalingual (metalingual) funksiya dilin öz xüsusiyyətlərini izah etmək, adlandırmaq və tənqid etmək bacarığını göstərir. Bu hal universal xarakter kəsb edib, bütün dillərə xas olduqda tərcümədə heç bir problem yaranmır. Bütün dillərdə cümlənin, qrammatikanın, felin mövcud olması buna nümunədir. Məxəz və hədəf mətnlər arasındakı uyğunluq tərcümə zamanı ekvivalent üsuldan istifadə etməyə imkan verir [5, s.32]. Lakin, bəzən dillər arasında universalilər olmaya da bilər. Bu əsasən bir dil üçün səciyyəvi olan halın digər dillərdə rast gəlinmədiyi təqdirdə yaranır. Belə hallar ilə qarşılaşan tərcüməçi kontekstual amildən istifadə edərək transformasiya etməlidir. Mütərcim metalingual sözlərin işləndiyi məxəz dilin ifadələrinə diqqətlə yanaşmalıdır: *strictly speaking* ‘ciddi desək’, *in the true (or full) sense of the word* ‘sözün əsl (tam) mənasında’, *literally* ‘hər fən’, *so to say* ‘belə deyək ki’. Ola bilər ki, məxəz dildə belə ifadələrdən sonra gələn sözlər hədəf dildə eyni mənada işlənməsin: *For the last two years I literally coined money* cümləsinin Azərbaycan dilinə kontekstual tərcüməsi ‘Son iki ildə sözün əsl mənasında pul kəsirdim’ kimi olmalıdır [6, 44].

Qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir mətnə yalnız ekspressivliyin, informativliyin və ya digər dil funksiyalarının yer aldığını söyləmək düzgün deyil. Məxəz mətn milli səciyyə daşıyır, həm müəllifin, həm də xalqın məhsuludur. İstənilən mətnə müxtəlif dil funksiyalarının elementlərinə rast gəlmək olar. Lakin deyə bilərik ki, konkret bir mətnə mövzudan asılı olaraq, bu dil funksiyalarından biri digərindən daha güclüdür. Bunu yalnız mətni təhlil edərək aşkar etmək mümkündür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayeva F. Peşəkar tərcümənin əsasları. Bakı: UniPrint, 2010.
2. Baker M. Routledge Encyclopedia of Translation Studies. London: Routledge, 1998.
3. Bayramov Q.H. Tərcümə sənəti. Bakı: OKA Ofset nəşriyyatı, 2008.
4. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of Language. Cambridge: Cambridge University Press, 1989
5. Manafoğlu R., Tağısoy N., Kamal R. İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı: Mütərcim, 2010.
6. Newmark P. A textbook of translation. London: Prentice Hall, 1988.
7. Venuti Lawrence. The Translation Studies Reader. London: Routledge, 2000.

Sabir Aliyev

Summary

Equivalence of Language functions in Source and Target Texts

The Article deals with the functions of language and discloses the differences among them by using examples from the source and target languages. Mainly, it emphasizes the classification of functions of the language in Azerbaijani and English. The article has been devoted to three main language functions: expressive, informative, vocative and displays them with concrete examples. Moreover, it focuses attention on the aesthetic, phatic, metalingual language functions.

Сабир Алиев

Резюме

Эквивалентность языковых функций в исходном и целевом текстах

В статье рассматриваются функции языка и раскрываются различия между ними на примерах из исходного и целевого языков. В основном подчеркивается классификация функций языка на азербайджанском и английском языках. Речь идет о трех основных функциях языка: экспрессивной, информативной и вокативной, которые демонстрируются на конкретных примерах. Кроме того, статья рассматривает эстетическую, фатическую, металингвальную функции языка.

Rəyçilər: prof.Q.Bayramov, dos.E.Rəhimli

Aydan Quliyeva
ADU-nun dissertantı

CÜMLƏNİN AKTUAL ÜZVLƏNMƏSİNİN İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Açar sözlər: *cümlənin aktual üzvlənməsi, tema, rema, məntiqi vurğu, söz sırası.*

Key words: *actual sentence division, theme, rheme, logical stress, word order.*

Ключевые слова: *актуальное членение предложения, тема, рема, логическое ударение, порядок слов.*

Nitqin hər iki növündə, yəni həm şifahi, həm də yazılı nitqdə dinləyə-nə danışan tərəfindən ötürülmüş və ya hər iki ünsiyyət iştirakçısına məlum olan informasiyadan, onun bələd olmadığı, onun üçün yeni olan informasi-yaya doğru fikri hərəkət müşayiət edilir. Hər hansı bir cümləni qurarkən da-nışan (yazan) ünsiyyət predmeti haqqında adresatın məlumat fondunu nəzə-rə alaraq, ondan asılı olan və ona məlum olan informasiyanı fikrin çıxış punktu hesab edir. Həmsöhbət üçün yeni məlumat ehtiva edən digər hissəni isə birinci hissə haqqında yeni bir məlumat kimi ifadə edir. Belə ki, qeyd edilmiş üzvlənmə aktual və ya kommunikativ üzvlənməni yaradır. Professor K.M.Abdullayev cümlə quruluşunda iki səviyyəni ayıraraq, iki cür üzvlən-məni fərqləndirir. Bu üzvlənmədən birini sintaktik üzvlənmə, o biri üzvlən-məni isə məntiqi – psixoloji funksional – kommunikativ imkanları nəzərə alan məntiqi – sintaktik üzvlənmə, başqa sözlə desək, aktual üzvlənmə he-sab edir [1, 90-91].

Aktual üzvlənmə bir mənalı olaraq cümlənin semantik funksional cə-hətdən müxtəlif formada istifadəsi faktını əks etdirir. Bununla yanaşı, o həm də cümlənin strukturu ilə sıx bağlıdır, çünki o cümlənin strukturu vasitəsilə öz ifadəsini tapır. Aktual üzvlənmə ünsiyyətin bütün aspektlərini özündə ehtiva edən mexanizmlərdən biri kimi çıxış edir [5]. Aktual üzvlənmənin mürəkkəb təbiətə malik olması faktı ilə əlaqədar olaraq, ona bir sıra alimlər müxtəlif for-mada yanaşmışlar. Belə ki, rus alimi V.V.İvanov aktual üzvlənmənin tədqiqində 4 ontoloji paradigmaya uyğun gələn 4 dövrü fərqləndirmişdir:

1. Genetik paradigma – bu paradigmə əsasən Q.Qabelenç, Q.Paul və başqa Alman Gənc Qrammatikləri Məktəbinin nümayəndələri cümlə struk-turunda sintaktik üzvlənmə ilə bərabər psixoloji üzvlənməni də fərqləndirdi-lər. Bu nəzəriyyəyə görə psixoloji üzvlənmə cümlənin məna istiqaməti ilə bağlı olur. O sintaktik üzvlənmə ilə müqayisədə ikinci dərəcəli struktur fak-toru kimi çıxış edir.

2. Struktur-sintaktik paradigma – bu paradigma çexoslovak dilçisi, Praqa Dilçilik Məktəbinin banisi, təşkilatçısı, struktur dilçilik nəzəriyyələrini işləyib hazırlamış V.Mateziusun adı ilə bağlıdır. V.Matezius ilk dəfə “cümlənin aktual üzvlənməsi” ifadəsini işlədərək bu nitq fenomeninin adını müəyyən etmişdir. O Alman Gənc Qrammatikləri Məktəbinin nümayəndələrindən fərqli olaraq, sintaktik üzvlənmə ilə yanaşı aktual üzvlənmənin də ünsiyyətdə vacibliyini irəli sürmüşdür.

3. Funksional-məna paradigması – Bu paradigmaya görə cümlənin aktual üzvlənməsi iki nəzər nöqtəsinə – kommunikasiya və qavramağa uyğun olaraq fərqləndirilir. Qnoseoloji təfsir düşüncə və dilin bir-biri ilə münasibəti probleminin öyrənilməsi ilə sıx bağlıdır. Buna görə də aktual üzvlənmə burada məntiqi mənənin sinonimi kimi çıxış edir.

4. Semiotik yanaşma – Bu yanaşma gənc (yeni) bir yanaşma olub aktual üzvlənmənin nitqin fenomenoloji işarəsi və ya açarı kimi qəbul edilir. Cümlə işarə kimi qəbul edilərək nominativ və predikativ funksiyaların bütünlüklə öyrənilməsinə əsaslanır [6].

Azərbaycan dilində cümlənin aktual üzvlənməsi məsələsi yalnız son 20-30 ildə Ə.Cavadov, Ə.Xəlilov, K.Abdullayev, K.Vəliyev, F.Əlizadə, N.Novruzova, Ə.Abdullayev, Q.Bəyzadə və başqa alimlərin diqqətini cəlb etmiş və bu problemin araşdırılmasına öz tədqiqat işlərində yer vermişlər.

Aktual üzvlənmənin mahiyyətini anlamaq üçün “aktuallaşma” anlayışının ifadə etdiyi mənəni başa düşməliyik. Ş.Balliyə görə, “aktuallaşmadil işarəsinin ünsiyyət zamanı müəyyən mənəyə malik olmasıdır”. Belə ki, aktual üzvlənmə kontekstə və ya kommunikativ situasiyaya aid edilir və kommunikativ məqsədə malik olan cümlədə mövcud olur. Cümlənin aktual üzvlənməsində iki komponent fərqləndirilir: *dinləyənlə məlum olan və onun bələd olduğu informasiya*. Belə ki, dilçilikdə aktual üzvlənmə komponentlərinin vahid şəkildə adlandırılması məsələsi hələ də öz həllini tapmamışdır. Dilçilik ədəbiyyatlarında aktual üzvlənmə komponentləri müxtəlif terminlər vasitəsilə adlandırılmışdır: *psixoloji mübtədə-psixoloji xəbər; leksik mübtədə-leksik xəbər; sözlərin əsası və sözlərin nüvəsi; məlum və yeni; tema və rema; əsas hissə və predikativ hissə*. Yuxarıda qeyd edilmiş terminlərdən bir sıra tədqiqat işlərində istifadə olunsa da, “tema” və “rema”dan daha geniş istifadə edilir. O.Yespersen qeyd edir ki, ənənəvi terminləri saxlamaq daha məqbuldur [3, 119]. “Tema” və “rema” terminlərindən istifadə etməyi daha məqsədə uyğun hesab edirik, çünki bu terminlər xarakterinə görə beynəlmiləl səciyyə daşıyır.

“Tema” və “rema” anlayışlarına ilk dəfə olaraq V.Mateziusun 1967-ci ildə çap edilmiş “Cümləyə funksional aspektdən yanaşma” adlı əsərində rast gəlinir. O, bu problemin dilçilik səviyyəsində öyrənilməsinə şərait yaratmış

dır. Aktual üzvlənmənin tərkib hissələrini təyin etmək üçün alim “əsas” (ilkin punkt) və “nüvə” (özək) terminlərindən istifadə edir [8]. Belə ki, dilçilikdə aktual üzvlənmə komponentlərinə müxtəlif cür yanaşıldığından, onlara verilmiş təriflər müxtəlifdir. Rus qrammatikasında “tema – məlumatın predmeti, nə haqqında məlumat verilməsindən bəhs edən hissə”; “rema – tema haqqında dinləyənlə naməlum olan məlumatdan bəhs edən cümlənin hissəsi” [7]. M.A.K.Halliday temanı danışan tərəfindən dinləyiciyə ötürülən informasiyanın bərpa oluna bilməsi (məlum olan), remanı isə bərpa oluna bilməyən (yeni) informasiya kimi xarakterizə edərək fərqləndirir [4, 298].

Hər bir dildə cümlənin aktual üzvlənməsinin signalizə imkanı verən müxtəlif vasitələr mövcuddur. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində aktuallaşmanı həyata keçirən müxtəlif rəngarəng vasitələrdən istifadə edilir. Aktual üzvlənmə komponentlərinin ən geniş formada ifadəsi **söz sırası** ilə bağlıdır. Söz sırası bir sıra faktorlardan - dilin quruluşu, onun tipologiyası, qrammatik qaydaları və s. asılı olaraq, cümlə üzvləri arasında qrammatik münasibətləri (“Jack loves Jill” – “Jill loves Jack”) ifadə edə bilər; məlumatın fikri mərkəzini (“Jane went to Paris” – “It was Jane who went to Paris”); məlumatın kommunikativ mərkəzini, yəni remanı (“He is ready” – “Is he ready?”) müəyyənləşdirə bilər; cümlə üzvləri arasında əlaqə yarada bilər (“He opened the case”). V.Matezius “rema – tema” şəklində ifadə olunmuş cümlələri *subyektiv söz sırası* hesab edir, bu zaman məntiqi vurğu cümlənin əvvəlində və ya ortasında olur: *Seated in a row close to one another were three ladies. There was little sentimentality about the Forsytes* (J. Galsworthy). *Obyektiv söz sırası* ilə qurulmuş cümlələrdə isə “tema – rema” şəklində ifadə olunur.

Remanın cümlənin əvvəldə gəlməsinə bir sıra konstruksiyaların vasitəsilə müşayiət etmək olar: “*it is ... that / who*” ifadələrinin köməyi ilə düzələn cümlələr: *It was Bosinney who first noticed her, and asked her name* (J. Galsworthy); zərflinin versiyası ilə müşayiət edilən cümlələr: *Never had there been so full an assembly....* (J. Galsworthy). Belə ki, cümlənin aktual üzvlənməsində **artiklın** da rolu əvəzsizdir. İngilis dilində remanın leksik və sintaktik göstəriciləri vardır: qeyri-müəyyən və ya sıfır artıqlı, remanı ifadə edən müxtəlif konstruksiyalar və s. Artiklın köməyi ilə eyni bir cümlə tema və remanın yeri dəyişə bilər: “The book (tema) is on the table (rema)” “A book (rema) was lying on the table (tema)”. İngilis dilində əksər cümlələr üçün səciyyəvi olan “Mübtəda–Xəbər–Tamamlıq” strukturuna əsasən tema bir çox hallarda cümlənin mübtədası olur. Amma, məchul növ bu qaydaya uyğun gəlmir. Belə ki, **məchul növ** ilə ifadə olunan cümlədə rema əvvəldə, tema sonda gəlir. “A letter (rema) was written (tema)” (Kitab yazıldı).

Bəzi dillərdə (yapon) tema əksər hallarda cümlənin sonunda işlənir. Sərbəst söz sırasına malik dillərdə (Azərbaycan, ukrayna) tema cümlənin ortasında da ola bilər [2].

Müəyyən cümlə üzvlənməsinin aktuallaşması eyni zamanda müxtəlif **qrammatik və leksik elementlərin** köməyi ilə də baş verə bilər. Akademik K.M.Abdullayev bu vasitələri aktuallaşmaya kömək etdiklərinə görə “aktualizator” termini ilə ifadə edir. Alim Azərbaycan dilində aktuallaşmaya yardımçı olan vasitələrə *da*² (Yoldaşım Teymir Mirzə də, deyəsən, mənim gündə idi (C.Məmmədquluzadə)); *özü (də)* (Sərxan özü pulemyot atəşini başlamadan yoldaşlarına “Atəş” əmrini verdi (M.Hüseyn)), *belə* (Ölümdən belə qorxmurdu (M.Hüseyn)), *reduplikasiya* (cümlə üzvlənməsinin təkrarı) (Çoxdandı, lap çoxdandı ki, Kərim kişi içi qoyun dərilisi bu kürkünü geymirdi (Elçin) aktualizatorlarını aid edir [1].

Leksik mənaya malik sözlər də aktual üzvlənmə komponentlərinin, xüsusilə, remanın ifadəsində özünəməxsus rol oynayır. Belə ki, ingilis dilində remanın ifadə vasitələri isə rəngarəngliyi ilə fərqlənir. O leksik mənaya malik olan sözlər - ədatlar (only, even), Azərbaycan dilində isə yalnız, ancaq, məhz, bircə, təkə ədatları vasitəsilə ifadə oluna bilər: “Only you (rema) can help me (tema)” (Yalnız sən mənə kömək edə bilərsən). Bununla yanaşı, əvəzlilər də aktuallaşmada iştirak edirlər: *Jack (rema) is our friend. He (tema) is an engineer.*

Cümlənin aktual üzvlənməsi təhlilində intonasiya **prosodik vasitələr**, xüsusilə, məntiqi vurğunu nəzərə almamaq qeyri-mümkündür [9]. Belə ki, intonasiya cümlədəki söz qruplarına fikri bitkinlik – predikativlik verir. **Məntiqi vurğu** remanın əsas göstəricilərindən biri hesab edilir. Eyni bir cümləyə tema və rema planında müxtəlif cür yanaşıla bilər. Sadə nəqli cümlələrdə adətən, tema əvvəl, rema sonra işlənir; temada ton yuxarı olduğu halda, remada isə məntiqi vurğu ilə nisbətən aşağı tonda tələffüz edilir.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin aktual üzvlənməsi də sadə cümlənin aktual üzvlənməsi ilə eynilik təşkil edir. Yəni, burada baş və budaq cümlə ayrı-ayrılıqda üzvlənir. Onlar bir bütöv kimi çıxış etdiyindən biri tema, digəri isə rema kimi çıxış edir. Belə ki, bu tip mürəkkəb cümlələr iki sadə cümlədən ibarət olur, birinci əsas mövqeyə malik olur, digəri isə köməkçi statusa malik olaraq, ona tabe olur. Semantik və qrammatik strukturu pozmadan onu parçalamaq qeyri-mümkündür: “*He looked as though he were extremely disappointed.*” Baş cümlə budaq cümlənin mövqeyini müəyyən etsə də, cümlənin aktual üzvlənməsi onun sintaktik vəziyyətini ifadə edir. Burada söz sırası cümlənin aktual üzvlənməsində mühüm əhəmiyyətə malik olur: “He is called Mitch, because his name is Mitchell” (Onu Miş deyərək ça-

ğırırlar, çünki adı Mişeldir). Bu cümlədə baş cümlə temanı, budaq cümlə isə remanı ifadə edir. Əgər cümlədə budaq cümlə əvvəldə, baş cümlə isə ondan sonra gələrsə, tema və remanın yeri dəyişəcək: “As his name is Mitchell, he is called Mitch” cümləsində informasiya rolları dəyişir, bu zaman budaq cümlə-tema, baş cümlə-rema kimi çıxış edir.

Beləliklə, hər bir cümlədə aktual üzvlənmə məsələsi bu cümlənin sintaktik üzvlənməsinin subyekt-predikat üzvlənməsinə uyğun gəlmədiyi zaman yaranır. Hər bir dildə cümlənin aktual üzvlənməsinin siqnalizə imkanı verən müxtəlif vasitələr mövcuddur. Bu vasitələrə *söz sırası, məntiqi vurğunu, intonasiyanı, ədatları, artikli, hissəcikləri* və s. aid etmək olar. Bu və ya digər vasitənin nitqdə işlənərək aktual üzvlənmənin bir komponentini ifadə etməsi hər bir dilin qrammatik strukturundan asılı olaraq dəyişir. Aktual üzvlənməni bütün dillərə tətbiq etmək olar, amma, bu və ya digər dilin sintaktik tipinə bələd olmaq lazımdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev K.. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, 281 s.
2. Bussmann, H. *Routledge dictionary of language and linguistics*; translated and edited by Gregory Trauth and Kerstin Kazzazi. London:Routledge, 1998, 1304 p.
3. Halliday M.A.K. *Introduction to Functional Grammar* Routledge; 2nd edition, 432 p.
4. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: “Təhsil” nəşriyyatı, 2007, 496 s.
5. Есперсен О. Философия грамматики / перевод с англ., М.: 1958, 400 с.
6. Иванов В. Актуальное членение предложения: на пути к новой парадигме теории. Проблемы и перспективы развития лингвистики, межкультурной коммуникации и лингводидактики. Вып. 3. Сборник научных статей по материалам Международной конференции «История и теория языка. Принципы преподавания иностранных языков». Т. 1. М.: Резонанс, 2009, 200 с.
7. Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1990, 688 с.
8. Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения // Пражский лингвистический кружок. М. : 1967,с. 240-247.
9. Шевякова В.Е. Актуальное членение предложения.М.: Наука,1976, 136 с.

Aydan Guliyeva

Summary
Means of expressing actual sentence division

The article is dedicated to the problem of the actual division of a sentence. There is no common terminology in linguistics for its constituent parts. The terms “theme” and “rheme” seem to be the most acceptable notions among most linguists. Concepts such as a theme and a rheme, their relationship within the context of a sentence are analysed in the article. Moreover, various means (lexical units, particles, logical stress, word order) used to express its components are depicted in this research paper.

Айдан Гулиева

Резюме
Средства выражения актуального членения предложения

Статья посвящена проблеме актуального членения предложения. В лингвистике нет единой терминологии для его составных частей. В частности лингвистический опыт показывает, что «тема» и «рема» являются наиболее приемлемыми понятиями среди большинства исследователей. В статье рассматривается сущность понятий темы и ремы и их связи в предложении. Кроме того, в работе отражены различные средства (лексические единицы, частицы, логическое ударение, порядок слов), используемые для выражения темы и ремы.

Rəyçilər: fil.f.d.N.Mədətova, fil.f.d.G.Bağirova

Leyla Cumayeva
ADU

MƏTNLƏRDƏ MENTAL SAHƏNİN KONSEPTUAL İNTEQRASIYASI

Açar sözlər: *mental sahə, blend, integrasiya, konnektor, koqnitiv.*

Key words: *mental space, blend, integration, connector, cognitive.*

Ключевые слова: *ментальное пространство, бленд, интеграция, коннектор, познавательный.*

Mental məkanlar analiyşını linqvistikaya Jil Fokonye gətirmişdir. J. Fokonyenin məlum nəşrlərinin [1; 2] koqnitiv linqvistikanın təşəkkülündə həlledici rolu vardır.

C.Lakofa, J.Fokonyeyə və R.Lanqakerə istinad edən K.M.Maxteld koqnitivist perspektivdə mövcudolmanı konseptual məkanda pozisiya kimi interpretasiya edirdi. Bu ideya professor T.Huumo tərəfindən daha da inkişaf etdirilmişdir. Mental məkan konstruktörələri (construc-teurs d'espace), yaxud məkan yaradıcıları (introduceurs) kimi fəaliyyət göstərən linqvistik ifadələr vasitəsilə təqdim olunan məlumatlara uyğun olaraq nitq prosesində yaradılır. İntruduktörələr isə öz növbəsində yeni bir məkan təsis edən, yaxud artıq diskursda təqdim edilmiş məkana aid ifadələr şəklində təzahür edir [5, 56].

J.Fokonyenin konsepsiyasında dilə tək cə – gerçək, yaxud ehtimal olunan dünyaya, kontekstə, situasiyaya və s. münasibətdə – interpretasiya obyektini kimi deyil, həmçinin mental məkanları yaradan, onları elementlərlə “məskunlaşdırən”, elementlərlə məkanlar arasında münasibətləri təşkil edən konstruktiv başlanğıc kimi baxılır. İnsan ünsiyyətinin uğuru həmsöhbətlər tərəfindən yaradılmış məkan konfigurasiyalarının oxşarlığı dərəcəsiindən asılıdır. Bu oxşarlıq dərketmənin tək cə linqvistik aspekti ilə müəyyənleşmiş, çünki mental məkanların qurulmasına, dil ifadələrindən savayı, çoxsaylı ekstralingvistik faktorlar (fon bilikləri, mümkün sxemlər, praqmatik informasiyalar, gözləmələr və s.) da təsir edir.

J.Fokonyeyə görə, dillə dünya arasında əlaqə həmişə insan təfəkkürü ilə əlaqələndirilmişdir, çünki bizim “gerçəklik” adlandırmağa vərmiş etdiyimiz şey, əslində, gerçəklik haqqında danışanın xəyali təsəvvürüdür [2, 15]. Burada Yu.K.Lekomsevin mülahizəsinə istinad edərək göstərmək olar ki, söyləmin məzmununun analizində real situasiya ilə onun şüurda inikasını fərqləndirməyin zəruriliyi dayanır. Müəllif “situasiya” terminini psixi mə-

kanda və psixi zamanda yerləşmiş psixi situasiyaya münasibətdə işlətmişdir. O, real situasiyadan danışdıqda “protosituasiya” termininin işlədilməsini məqbul sayır [7, 446].

Kommunikasiya prosesində dinləyici dildən dünyaya “hərəkət edərək” dil strukturlarının səviyyəsindən və eynilə dünya modellərindən fərqlənən hansısa bir koqnitiv səviyyədə fikrin qurulmasında iştirak edir. Bu konstruksiyanın məhsulu olan mental məkanlar nə dil mənasının təsviri, nə də gerçəkliyin inikasıdır. Mental məkanlar – yaradılan, dəqiqləşdirilən və kommunikasiya prosesində daimi dəyişikliklərə məruz qalan diskursiv modellərdir. Onlara yüksək elastiklik xasdır. Bu zaman mental məkanların daxili müntəzəmliyi və bir-birinə uyğunluğu yenidən pozula bilər ki, bu da bütövlükdə insan ünsiyyətinin spesifikasına uyğundur. Beləliklə, mental məkanlar koqnitiv cəhətdən nitq qavrayışının adekvat modelini tələb edir [4, 152-153].

J.Fokonye R.Cekendofun [9] əsərinə istinad edərək danışanın bir sıra qeyri-müəyyən strategiyalar vasitəsilə obyektlərə referans edə biləcəyi yolları axtarır. Məsələn, dostumuzun şəklinə baxaraq deyə bilər: Qraham, doğrudan da, cavan görünür. Burada Qraham həqiqətdə cavan olmayan Qrahamın şəklinə istinad edir. J.Fokonye burada səbəb (trigger) və məqsəd (target) terminlərindən istifadə edir: real Qrahamın adı səbəbdir, məqsəd (təsvir etmək istədiyim şey) isə məqsəddir. Fotoqrafiyalar və onlarda əks olunmuş insanlar müşahidəçinin oxşarlığı tanıması ilə əlaqədardır. Oxşar strategiyalar geniş yayılmışdır [8, 366].

J.Fokonyenin mülahizəsinə görə, mental məkanlar arasındakı əlaqələrin meydana çıxması şərti hansısa intuitiv aşkar münasibətlərin mövcudluğu ilə səciyyələnir. Onu müvafiq məkanların obyektlərini əlaqələndirən “konnektor” (connector) adlandırırlar. Konnektor “identifikasiya prinsipinə” (identification principle) müvafiq olaraq başqasının vasitəsilə bu obyektlərdən birinə referensiyanı həyata keçirməyə imkan verir: “Əgər a və b obyektləri öz aralarında $F(b) = F(a)$ praqmatik funksiyası ilə bağlıdırsa, onda a, Da obyektinin deskripsiyası b obyektinin identifikasiyası üçün istifadə oluna bilər” [2, 3]. Gerçək qızı onun şəkildəki təsviri ilə əlaqələndirən münasibət konnektorun nümunəsi kimi göstərilə bilər. Konnektorların digər növü – müəllif və onun əsərləri arasındakı metonimik əlaqədir. Bu əlaqə Platon is on the top shelf (‘Platon yuxarı rəfəddir’) tipli sözləmi gerçəkləşdirməyə imkan verir, Platon adı altında isə onun əsərlərinin məcmusu nəzərdə tutulur.

J.Fokonyenin qeyd etdiyi kimi, bütövlükdə konnektorlar sosial-mədəni və psixoloji faktorlarla şərtlənmişdir, ona görə də müxtəlif sosial qruplarda, müxtəlif insanlarda və müxtəlif kontekstlərdə onlar fərqlənə bilər. Praqmatik funksiya, konnektor (onun konkret realizasiyası) və identifikasiya prinsipləri

Nunberqin [10] referensiya və polisemiya problemlərinə həsr olunmuş dərin və məzmunlu əsərində öz əksini tapmışdır. J.Fokonye bu anlayışları koqnitiv tədqiqatlar işığında yenidən mənalandıraraq belə bir fərziyyə irəli sürür ki, konnektorlar C.Lakofun əsərində təsvir olunan idealizə edilmiş koqnitiv modellərin bir hissəsini təşkil edir [6, 170-171].

J.Fokonyeyə görə, kommunikasiya prosesi koqnitiv səviyyədə daimi layihələşdirmə tələb edir. Artıq mövcud olan məkana yeni mental məkanların və yeni elementlərin əlavə edilməsi, onların daxili quruluşu, elementlər və məkanlar arasında əlaqələrin təmin olunması və s. Hər yeni söyləm əvvəl gələn diskursun və pragmatik kontekstin əsasında qurulmuş konfigurasiyaya əsaslanır və öz növbəsində, o, ona (konfigurasiyaya) əlavə olunması tələb edilən dəyişikliklər haqqında informasiya verir.

Müxtəlif dil vasitələri mental layihələşdirməyə aid müxtəlif tipli informasiyaları, o cümlədən aşağıdakıları [2, xxiii] əhatə edir:

– yeni məkanların yaradılması haqqında informasiya. Qeyd edək ki, bu, adətən, “məkan konstruktorları” (space builders) ilə ifadə olunur;

– hazırda hansı məkan diqqət mərkəzində yerləşir, fonla necə əlaqədardır və nə qədər əlçatandır. Bu, adətən, qrammatik zaman və feil formaları ilə ifadə olunur;

– məkanlara yeni elementlər (onların analoqları da ola bilər) daxil edən təsvirlər;

– mövcud olan elementləri (ehtimal ki, onların analoqlarını) müəyyən-ləşdirən təsvirlər, anafirik sözlər və adlar;

– ümumi sxemləri və freymləri yaradan sintaktik informasiya;

– mental məkan elementlərini fon biliklərinə aid freymlərlə və koqnitiv modellərlə əlaqələndirən leksik informasiya; bu informasiya mövcud strukturlaşmış fon sxemlərindən yararlanaraq məkanları daxilən sistemləşdirir. Əvvəlcədən strukturlaşmış belə sxemlər mövcud konstruksiyalar çərçivəsində dəyişə, yaxud konkretləşdirilə bilər.

– bəzi strukturların məkan konfigurasiyası vasitəsilə dərhal yayılmasına imkan verən presüppozisional (əvvəlcədən müəyyən olunmuş) işarələr;

– pragmatik və ritorik informasiya (even (‘hətta’), but (‘lakin’), already (‘artıq’) kimi sözlərlə verilərək mühakimə və arqumentləşdirmə üçün müəyyən oriyentirlər təqdim edir.

J.Fokonye yeni məkan törədən, yaxud əvvəlki diskursun gedişində yaranmış köhnəyə istinadı ehtiva edən ifadələri məkan konstruktorlarına aid edir. Bu, zərflər, ara sözlər (mümkün qədər, nəzəri cəhətdən, həqiqətən, doğrudan da və s.) sözönülü zərflik konstruksiyaları (1929-cu ildə, Lenin şəklində, Conun ağlında, nöqtəyi-nəzərdən, Azərbaycan idmanında və s.),

bağlayıcılar (əgər..., yaxud...), mübtədə və xəbərin birləşməsidir (məsələn, Maks düşünür ki..., Mariya ümid edir ki...). Məkanların yaradılmasına aid ümumi qayda belə xülasə olunur: SBm məkanının konstrukturu tərəfindən yaradılan M məkanı artıq mövcud olan M məkanına daxil olmalıdır – bu məkan mənbə-məkan (parent space) adlanır: mənbə və törəmə məkanlarda səbəb və məqsədləri əlaqələndirə bilən konnektor (əlaqələndirici) olmalıdır. Məsələn, Max believes that in the picture, the flowers are yellow ('Maks inanır ki, şəkildəki güllər sarıdır') cümləsində mənbə-məkan "Maks inanır" ifadəsidir. Onda şəkildəki zərflik konstruksiyası ilə daxil edilən başqa məkan yerləşdirilir. Ümumi halda mənbə-məkan haqqında informasiya söyləmədən əvvəl gələn diskursun tərkibindədir [2, 17]. J. Fokonye believe ('inanmaq, zənn etmək, hesab etmək') feilini yeni mental məkanlar yaratmağa qabil feillərə aid edir; buraya o, paint ('şəkil çəkmək'), prevent ('xəbərdarlıq etmək'), look for ('axtarmaq'), wish ('arzu etmək') və digər feilləri daxil edir. Ümumilikdə onların sayı çox deyildir. Feillərin əksəriyyəti məkanlar daxilində əlaqələrin qurulmasına xidmət edir. Çox maraqlıdır ki, be ('olmaq') feili hər iki funksiyada işlədilə bilər. Məsələn:

1. Məkanlar arasındakı əlaqələr üçün: In that movie, Cleopatra is Liz Taylor (hərf. 'Bu filmdə Kleopatra Liz Teylordur'). Life is love ('Həyat sevgidir'). Our future is science ('Gələcəyimiz elmdir')

2. Məkandaxili əlqələr üçün (funksiya və məna arasındakı əlaqə): Max is my brother ('Maks mənim qardaşımdır'). The winner is John Doe ('Qalib gələn Con Dou oldu') [2, 143–146; 6, 173].

Lakin diskursun dinamik inkişaf etdirilməsində feilin rolu yuxarıda deyilənlərlə məhdudlaşmır. J.Dinsmora [11] istinad edən J.Fokonye göstərir ki, feilin qrammatik forması (yəni feilin zaman və şəkil göstəriciləri) mühüm informasiya daşıyır: onlardan hansı məkan diqqət mərkəzində yerləşir, hansı fon rolunu icra edir və söhbətin gedişində necə dəyişir. Bu minvalla feili sözforması – məkan konstrukturları, anaforik sözlər və ifadələrin bəzi digər tipləri ilə yanaşı – diskursun hazırkı anını nəzərdən qaçırmayaraq yaradılmış məkanların və onlar arasındakı əlaqələrin məcmusunu izləməkdə həmsöhbətlərə kömək edir.

Feilin qrammatik forması da – feil zamanlarını baş və budaq cümlələrdə uzlaşması hesabına – müvəqqəti təhkiyə planının qurulmasına xidmət edir [2, 33]. J.Fokonye məkana yeni elementlərin daxil edilməsi mexanizmi haqqında məsələyə toxunaraq qeyd edir ki, onların ən sadəsi qeyri-müəyyən artikldir [2, 19]. Mental məkanların yaradılmasında müəyyən artiklin rolu o qədər də birmənalı deyildir və bu, çoxmənalı cümlələrin aşağıdakı nümunələri ilə aydınlaşdırılır: The president changes every 7 years ('Prezident hər 7

ildən bir dəyişir’) The food here is worse and worse (‘Qida burada, olduqca, pisdir’) Bu cümlələrdəki ad qruplu the president (‘prezident’) və the food (‘qida’) gah eyni obyektə, gah da eyni funksiyaya aid olaraq izah edilə bilər (Obyektlər kimi bu funksiyada da onlar mental məkan elementləri olur) [6, 174].

Anlaşılmazlıqdan qaçmaq üçün J.Fokonye öz əsərlərində dəfələrlə vurğulayırdı ki, mental məkanlar gerçəkliyin, yaxud mümkün dünyalardan hansınınsa inikası deyildir. Mental məkanlar bu və ya digər şeylər haqqında danışdığımızın obrazını özündə təcəssüm etdirir, ancaq bu zaman həmin şeylər haqqında hansısa informasiyanı ehtiva etmir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Fauconnier G. *Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Languages*. Cambridge, MA: MIT Press, 1985.
2. Fauconnier G. *Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Languages*. 2nd ed. Cambridge, MA: MIT Press, 1994
3. Lakoff G. *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: University of Chicago Press, 1987.
4. Fauconnier G. *Domains and connections // Cognitive Linguistics*. 1990, Vol. 1. No. 1.
5. Machteld C. M. *Les localisateurs dans les constructions existentielles: Approche comparée en espagnol, en français et en italien*. Walter de Gruyter, 2013.
6. Скребцова Т. Г. *Когнитивная лингвистика: Курс лекций*. — СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2011.
7. Лекомцев Ю. К. *Психическая ситуация предложения и признак // Труды по знаковым системам*. Т. 6. Тарту, 1973.
8. Saeed J. *Semantics*. Blackwell Publishing LTD, second ed. 2003.
9. Jackendoff R. *On belief contexts*. *Linguistic Inquiry*. 6.1:53-59, 1975.
10. Nunberg G. *The non-uniqueness of semantic solutions: Polysemy // Linguistics and Philosophy*. 1979. Vol. 3. No. 2.
11. Dinsmore J. *Partitioned Representations*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1991.

Leyla Jumayeva

Summary

Conceptual Integration Of Mental Area In Texts

This article deals with the problems of mental space, the blending in language and communication, emergent structure in the mental web, the unity of conceptual integration and cognition etc. Mental spaces are cognitive representations, moderately structured, which are enriched in the improvement of discourse. The article is also an attempt to use these two theories (Mental Spaces and Conceptual Integration) as the primary means in building a broad and complex area of linguistic usage.

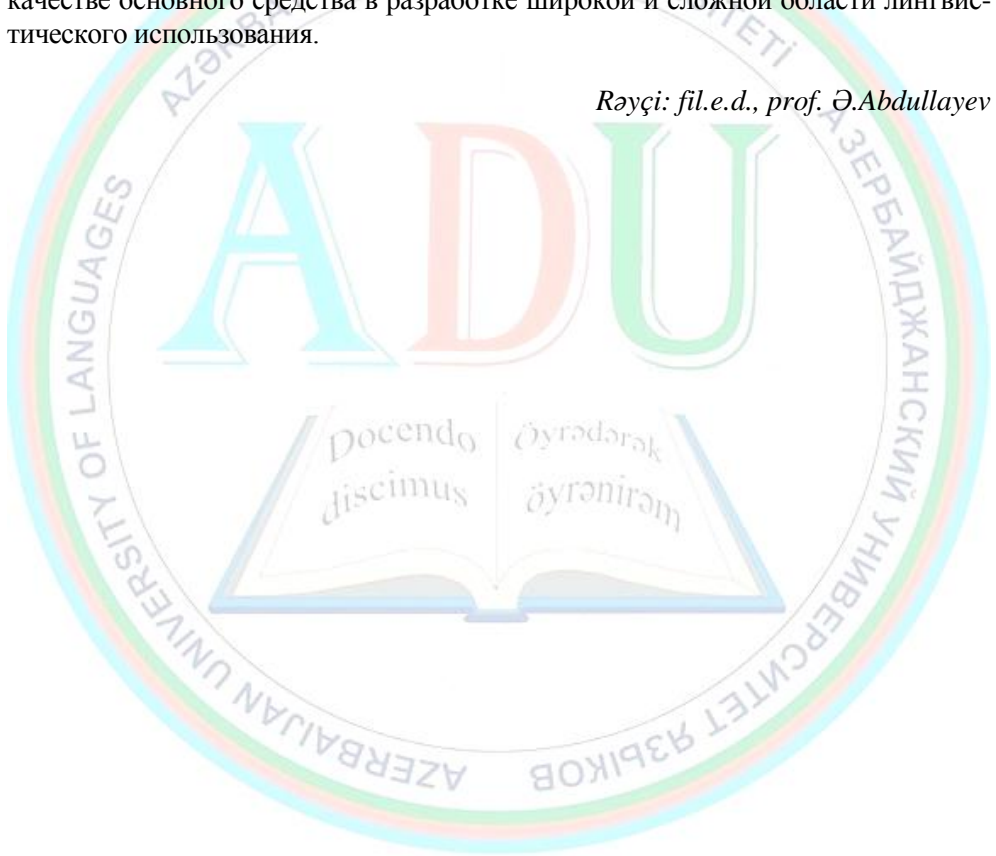
Лейла Джумаева

Резюме

Концептуальная интеграция ментального пространства в текстах

В настоящей статье рассматриваются проблемы ментального пространства, смещение в языке и общении эмергентной структуры в ментальной сети, единство концептуальной интеграции и познания и т.д. Ментальные пространства – это когнитивные представления, умеренно структурированные, которые обогащаются улучшением дискурса. Статья также является попыткой использовать эти две теории (ментальные пространства и концептуальную интеграцию) в качестве основного средства в разработке широкой и сложной области лингвистического использования.

Rəyçi: fil.e.d., prof. Ə.Abdullayev

Aynur Əliyeva
ADU

İNGİLİS DİLİNİN HƏRBİ ABBREVIATURLARININ AZƏRBAYCAN DİLİ EKVIVALENTLƏRİ

Açar sözlər: *termin, leksik qat, hərbi abbreviatura, faktor.*

Key words: *term, lexical layer, military abbreviation, factor.*

Ключевые слова: *термин, лексический уровень, военное сокращение, фактор.*

Dilin lüğət tərkibinin xüsusi hissəsini təşkil edən hərbi leksika müntəzəm olaraq dəyişir və yenilənir. Hərbi özünümüdafiə və hücum vasitələri və bu vasitələrdən istifadə yolları kəmiyyətə artdığı kimi, onları dildə ifadə edən vahidlərin də sayı çoxalır və hərbi vasitələrin özü kimi onların nominativliyi də mürəkkəbləşir. İ.Qasimovun “Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları” adlı kitabında müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin leksikasının zənginləşməsinin mənbə və üsulları geniş şəkildə tədqiq olunur. İ.Qasimov yazır ki, Azərbaycan dilinin hərbi terminologiyası fasiləsiz olaraq inkişaf edir və bu sahədə olan irəliləyişi əks edərən lüğətlərin tərtib olunması və yayılması vacibdir [5, 8].

Müasir ingilis dilində hərbi terminlərin geniş işlədilməsi müşahidə edilir. İngilis dilində hazırlanmış bir çox lüğətlərdə hərbi terminlər tam və qısaldılmış formada əks olunur [4, 90]. Məsələn:

Hərbi termin	Hərbi abbreviatura	İngilis dilində izahı	Azərbaycan dilində tərcüməsi
Poltroon	PLN	A coward; a dastard; one who has no courage with an offer of three possible etymologies	Qorxaq. Mənşəyi: Qədimdə bu söz hərbi döyüş zamanı döyüş meydanını qoyub qaçanları adlandırmaq üçün işlədilirdi.
Harsegaye	HGY	A kind of weapon used during the war. It was introduced about 1114. It is considered to be ancient.	Döyüş zamanı işlədilən silah növüdür. 1114-ci ildə istehsal olunmuşdur. Bu termin hazırda arxaik hesab edilir.

Pibroch	PBH	It is considered to be a kind of music played on the bagpipe. It is said to have a great power in exciting the martial instincts and hilarity of the Highlanders.	Döyüş zamanı ruhlandırma məqsədilə çalınan musiqi alətidir.
----------------	-----	---	---

Hazırda ingilis dilinin Oksford lüğətində işlədilən sözlərin bir qisminin mənşəyi hərbi sözlərdən yaranmışdır [6]. Məsələn:

Nümunə 1: İkinci Dünya müharibəsində *GMS* (*ginormous*) hərbi termini geniş istifadə edilirdi. Terminin Azərbaycan dilində ekvivalenti kimi “hərbi işçilərin, məsələn, general və s. rütbəli şəxslərin istifadə etdikləri portfel” mənasını verir. Bu söz hazırda ingilis dilində *extremely large* ‘olduqca böyük’ mənasında işlədilir [3, 90].

Nümunə 2: *Picket* sözü ingilis dilinin lüğət tərkibinə 1600-cu illərdə daxil olmuşdur. Bu söz əsasən hərbcilər tərəfindən işlədilmişdir [3, s.90]. “Döyüş qaydalarını pozan şəxsə cəza vermək” mənasını verir. Nümunəyə baxaq:

He was not allowed to take part in the military meeting. He was picketed for having left the front and hid. (Ona hərbi iclasda iştirak etməyə icazə verilmədi. O, cəbhəni qoyub qaçdığına, gizləndiyinə və döyüş qaydalarını pozduğuna görə cəzalandırılmışdı).

Növbəti hərbi termin kimi *raunchy* sözünü nümunə verə bilərik [4, s.93]. Bu hərbi termin *Rchy* kimi qısaldılır. Onun etimologiyası 1930-cu illərə təsadüf edir. Termin ABŞ ordusunda qısaldılmış şəkildə daha çox slənq kimi işlədilmişdir. Azərbaycan dilində ekvivalenti “sarsılmaz, döyüşkən olan əsgərlər” mənasını verir. Slənq kimi isə mənası *raunch* ‘ferma’ sözünü əks etdirir, yəni ‘ferma heyvanlarının çirkli olması’ ilə döyüşkən olmayan əsgərlər eyniləşdirilir və belə adlandırılır. İngilis dilində *raunchy* hərbi termini 1940-ci ildən bu yana *smut* ‘zibil’ mənasında işlənir. İnternet saytından bir nümunəyə baxaq: *This Rocky Horror Picture show (the raunchy) still manages to shock and titillate after all these years.* ‘Roki Horror şou nümayişi (zibil) hələ də bu qədər ildən sonra insanları həyəcanlandırma və təşfişə sala bilir’.

Britaniya ingilis dilində *skedaddle* hərbi termini işlədilirdi [3, 113]. Termin ‘müharibədən qaçan’ anlamını verir. Bu hərbi terminin qısaldılması *SDD* kimidir. Bu termin ilk dəfə Amerika Vətəndaş müharibəsi zamanı orduada işlədilmişdi. *Batterfield* döyüşündən sonra termin adı ingilis dilində də

işlədilməyə başlamışdı. Terminin Azərbaycan dilində ekvivalenti *any hasty leaving or departing* ‘istənilən sürətli qaçış, yaxud ayrılma, yola düşmə’ mənasını verir [1, 100]. Məsələn:

Folks occasionally make a mistake and overdraft a checking account. ... But there is a shameless segment that will deliberately write bad checks, hand them to skedaddle. ‘İnsanlar bəzən bir səhv edir və sonra onu düzəldərkən daha çox səhvlərə yol açır. Lakin bilərəkdən səhv hesabları yazan bir utanmaz hiss var ki, o, onları tez aradan çıxanlara çatdırır’.

Skosh hərbi termini etimologiyasını yapon dilindən götürülmüşdür. İngilis dilində tam forması *skoh shee* kimidir [3, 92]. Azərbaycan dilinə ‘çox az miqdarda’ kimi tərcümə edilir. İkinci Dünya müharibəsindən sonra bu termini ABŞ hərbiçiləri qısaltmış və Koreya müharibəsində işlətmişdilər [6]. Termin orduda “kiçik boylu” əsgərləri adlandırmaq üçün işlədilir. Hazırda bu hərbi termin ingilis dilində *very small amount* ‘olduqca az miqdar’ mənasında işlədilir. Məsələn:

Johnny Morris, who spent many years converting a less-celebrated historic canyon that spans the border into emerald acres akin to the Garden of Eden. I might exaggerate a skosh, but not much. ‘Coni Moris, Arkanzas-Missuri sərhədini əhatə edən və çox az tanınan tarixi yarıqanın Eden bağı ilə oxşar olması və qiymətli əraziyə çevrilməsi üçün illərini sərf etmişdir. Mən bu balaca adamı haqqında yazdıqlarımı şişirdə bilərəm, lakin çox da deyil’.

Britaniya hərbi hava qüvvələrinin təyarəçiləri 1940-ci illərdə ‘güc, qüvvə, güclü, qüvvətli olan kimisə, nəyisə’ adlandırmaq üçün *clobber* terminini işlətməyə başladılar. Məsələn, əgər təyyarə atəşə məruz qalırdısa, onlar *clobbered* ‘güclə vurulmuşdur’ kimi ifadə edirdilər. Bu termin yazıda çox zaman qısaldılmış şəkildə *CBB* kimi yazılırdı [2, 122]. Bu termin hazırda ‘tənqid edilən yazılar’ üçün işlədilir. Məsələn:

In 1999, tiny Napster clobbered greedy record workers before getting shut down for copyright infringement. ‘1999-cü ildə, kiçik Napster şirkəti müəllif hüquqları səbəbindən bağlanmamışdan əvvəl tamahkar protokol işçilərini tənqid etdi’.

Jamoke hərbi termini 1890-cı illərdən işlədilməyə başlanmışdır [3, 113]. Bu termin *Java* və *Mocha* qısaldılmasından yaranmışdır. Azərbaycan dilində ekvivalenti ‘ağılsız əsgər’ mənasını verir. Hərbiçilər hərbi fəndləri işlədə bilməyən döyüşçüləri belə adlandırırdılar. Bu termin əsasən İkinci Dünya müharibəsi zamanı işlədilmişdir.

Məsələn:

When it comes he mumbles a word of thanks [and] downs the strong, black jamoke in three gulps. ‘O, gələndə, o, bir neçə təşəkkür sözü donquldanır və güclü, qara jamokanı üç qurtumda udur’.

Java və *Mocha* qəhvə yetişdirilən yer adlarıdır. Termin kontekstdən asılı olaraq bir qədər yumor mənası da daşıyır. Rast gəlinən hərbi mətnlərdə ‘qəhvə kimi dəyərsizsən’ mənasında işlədilmişdir [6]. Burada kultural fərqlilik nəzərdən qaçırılmamalıdır. Əgər *Java* və *Mocha* insanları üçün qəhvə dəyərsiz anlamını verirsə, oslanlı türkləri üçün bunu demək olmaz. Anadolu türkləri üçün ‘bir bardaq qəhvənin qırx il xətri var’.

Müasir dünya dillərinin leksikologiyasında hərbi sözlər üstünlük təşkil edir. Bu sözlər dillərin qarşılıqlı şəkildə zənginləşməsində böyük rola malikdir. Bu cür sözlər müxtəlif sistemli dillərin bir-birinə qarşılıqlı yaxınlaşmasına şərait yaradır. Dünya dillərinin leksik fondunda da hərbi sözlər mühüm yer tutur [2, 20].

Müasir ingilis dilində hərbi terminlərin yaradılması dilin daxili imkanları hesabına baş verir [5, 111]. Elm və texnikanın sürətli inkişafı yeni məfhum və konseptlərin yaranmasına səbəb olur ki, bu da yeni dil vahidlərinin meydana gəlməsinə şərait yaradır. Buna görə də yeni yaranan anlayışların ifadə olunması üçün dilin hazır materiallarından istifadə etmək lazım gəlir. Bu hal dil vahidlərinin təkmənalılıqdan omonimliyə doğru inkişafı nəticəsində baş verir. Dildə sözlərin yeni mənalar kəsb etməsi və omonimlik hesabına dil vahidlərinin çoxalması prosesi özünü göstərir.

Məlum olduğu kimi, istənilən mətnin akademik yazı standartlarına uyğun gəlməsi üçün yazıda durğu işarələrinin düzgün qoyulması ilə yanaşı, mətn daxilində sözlərin, hərflərin abreviaturlarla yazılmasının da əhəmiyyəti vardır. Hərbi terminlərin mətnlərdə, qəzet materiallarında böyük hərflə və abreviatur şəklində yazılması müşahidə olunur.

Müasir ingilis dilində hərbi sahə, hərbi iş, hərbi texnika inkişaf etdikcə yeni sözlər yaranır və bu sözlər dilin daxili imkanları hesabına artır. Xüsusilə semantik üsulla söz yaradıcılığı aktuallığı və fəallığı ilə seçilir. Müasir ingilis dili yeni yaranmış hərbi terminləri ifadə etmək üçün uzun tarixi yol keçən fəal leksik qatda işlədilən söz və ifadələrin yeni mənə çaları verməsilə, təzə yaranmış terminləri ifadə etmək üçün istifadə olunur. Yuxarıdakı nümunələrdə yazılmış fərqli hərbi terminlər semantik cəhətdən yeni mənə qazanmış terminlər hesab edilir.

Müasir ingilis dilində hərbi terminlərin abreviaturlarının yazılmasının özünəməxsus qaydaları vardır. Hərbi yazılarda lazım olan sözün, hərfin, böyük hərflə yazılması qaydasına düzgün əməl edilməzsə, o halda həmin sö-

zün mətn daxilindəki mənası yanlış alınar. Ümumiyyətlə, yazıda bu qaydalara düzgün əməl etməklə, hər hansı bir vəziyyətdə fikir aydın, məntiqli şəkilə oxucuya çatdırılır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild, Bakı: Azər nəşr, 1966.
2. Bowyer R. A Dictionary of Military Terms. England: Taylor and Francis, 1999.
3. Crystal D. English as a global language. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
4. Farror E. A Dictionary of Military Terms. England: Taylor and Francis, London: Thomas Y. Crowell Company, 1918.
5. Qasımov İ. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları. Bakı: Nurlan, 2000.
6. www.oxforddictionary.com

Aynur Aliyeva

Summary

The Azerbaijan equivalents of military abbreviations of the English language

The article deals with the Azerbaijan equivalents of military abbreviations of the English language. The lexic layer of each language is considered to be the most complex and changeable field. The factors that influence the language is mostly observed in its lexic layer. The article states that the lexical layer of a language is investigated less, and it is considered to be complex according to its structure. The article especially underlines the importance of military abbreviations in the lexic layer of a language. It is easy to observe how language rules can be replaced by each other while giving the translations of the military abbreviations in the mentioned languages.

Айнур Алиева

Резюме

Азербайджанские эквиваленты военных аббревиатур английского языка

Данная статья посвящена азербайджанским эквивалентам военных аббревиатур английского языка. Лексический уровень каждого языка считается самой сложной и изменяемой областью. Факторы, которые влияют на язык, больше всего наблюдаются на его лексическом уровне. Статья показывает, что лексический уровень языка изучается меньше и считается сложным согласно структуре. В статье особенно подчеркивается важность военных сокращений на лексическом уровне языка. Легко наблюдать, как правила языка могут заменять друг друга, когда даем перевод военных сокращений в упомянутых языках.

Rəyçilər: fil.e.d., prof. A.Məmmədov, fil.f.d.A.Yusifova

Zülfüyyə Əlibəyova
ADU

M.F.AXUNDOVUN DRAMATURGIYASINDA ONOMASTİK VAHİDLƏR

Açar sözlər: *onomastika, antroponim, üslub.*

Key words: *onomastics, antroponim, style.*

Ключевые слова: *ономастика, антропоним, стиль.*

Peşəkar milli teatr sənətinin, realist bədii nəsrin, demokratik fəlsəfi və estetik fikrin, ilk əlifba inqilabının, bütövlükdə mənəvi mədəniyyətimizin bütün sahələrində “yeni dövrün” banisi olan böyük ədib, alim və filosof Mirzə Fətəli Axundovun zəngin və çoxcəhətli yaradıcılığı ümumsərq və ümumbəşəri bir tarixi mənə və əhəmiyyət kəsb edir.

Milli ədəbiyyatın taleyinə və tarixinə təsir baxımından məhz bir maarifçi olaraq onun gördüyü işin hüdudları 12-ci əsrdə Nizami, 16-cı əsrdə Füzuli dühasının miqyasları ilə müqayisə oluna bilər. Publisist Süleyman bəy Əbdürəhmanov “Nicat” qəzetində dərc olunmuş “M.F.Axundov” məqaləsini isə bu sözlərlə başlayır: “Hər millətin arasında elə şəxslər zühur edir ki, istiqlal-millət və zərurəti zəmanı fəhm və dərk edib millətə ruhi-nicat göstərir və bu təriq ilə millətə tərəqqi və təaliyə sövq edir. Millət belə yeganəyi - əsrin əfkari-alıyəsini düşünüb də, onun göstərdiyi yol ilə gedir və şəni – millətə ucaldır” [9].

Əli bəy Hüseynzadə də Axundovun fəaliyyətini qiymətləndirərək deyib: “Qafqaz Türklərinin Molyeri bulunan müdhikənəvəsi-Şehr Mirzə Fətəli Axundovun adının başında “Mirzə” var, yaxud axırında “ov” var deyər. Əcəm, Əcəmləmiş, Ruslaşmış nəzəriylə baxıb tanımamaq, təkrir etməmək, türk olduğunu, türkcə yazdığını, türklərə xidmətdə bulunduğunu bilməmək... İştə tayib olunacaq hallar [6, 135]. M.F.Axundzadənin realizmində insan psixologiyası, mənəviyyəti, onun inikası əsas cəhətlərdən biridir. Mü-təffəkirin yaradıcılığı haqqında hələ öz sağlığında xarici ölkələrdə dəyərli yazılar çap olunmuş, onun komediyaları rus, fars, ingilis, fransız, alman dillərinə tərcümə olunaraq, ona dünya şöhrəti qazandırmışdı. O dövrdə Azərbaycan yazıçılarından Rusiyada və Qərbi Avropada ən çox tanınan, məşhur olan, sevilən məhz Mirzə Fətəli Axundzadə olmuşdur. Axundovun çar idarələrində işləməsi onun ruslara xidmət etdiyini bildirmir. Axundov millətini düşünən, siyasi səbəblər üzündən ikiye parçalanmış Azərbaycanın o tayının da, bu tayının da problemlərini düşünən bir şəxsiyyət idi. Mirzə Fətəli

Axundov təkcə ədəbiyyatda deyil, dilçiliklə də bağlı işlərini qiymətləndirməmək yalnız olardı. İlk öncə Axundovun yazı və orfoqrafiya sahəsində geniş fəaliyyətindən qeyd etmək lazımdır. Axundov dilimizin fonetik sisteminə uyğun gəlməyən ərəb əlifbasını yeni əlifba ilə əvəzləndirməyə çalışmışdır. Leksikologiya sahəsində də xidmətləri böyükdür. Böyük mütəfəkkir əcnəbi dildən yalnız zərurət olduqda sözləri almaq lazım olduğunu qeyd etmişdir. Mirzə Fətəli Axundov komediyalarının dilində isə Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili normalarının üstünlüyünü görürük. O, özündən əvvəlki ədəbi dilin də canlı, həyatı normalarından, xüsusən Vaqif məktəbinin qabaqcıl təcrübəsindən istifadə edərək, ədəbi dil ilə xalq-danışıq dili arasında çox böyük yaxınlıq yaratmış oldu və Azərbaycan ədəbi dilini geniş demokratik əsaslar üzərində inkişaf yoluna çıxardı (Sadıq Murtuzayev "Axundov komediyalarının frazeologiyası").

Dilçilikdə "onomastika" sözünün iki mənası izah olunur: 1) Dildə mövcud olan xüsusi adların hamısı;

2) Dilçiliyin xüsusi adları öyrənmə bəhsi.

A.Qurbanov isə dildəki xüsusi adların məcmusunun – onomastika, ondan bəhs edən dilçilik sahəsinin isə onomastika adlandırılmasını daha məqsədyönlü hesab etmişdir. Tofiq.I.Hacıyev və Kamil.N.Vəliyevin "Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi" monoqrafiyasında onomastikanın xalqın tarixini əks etdirən faktorlardan biri olduğunu əsaslandıraraq yazmışlar: "insan adlarının yaratdığı təbəqələr xalqın tarixi inkişafının mərhələlərinə uyğundur" [5, 64].

Elmi ədəbiyyatda "onomastika bütün xüsusi adların təcəssümü, toponimlər coğrafi adlar, antroponimlər insan adları, etnonimlər tayfa və millət adları, hidronimlər dəniz, çay, göl adları, kosmonimlər kosmik obyekt adları, teonimlər səcdəgah adları, zoonimlər heyvanlara verilən xüsusi adlar, ktematonimlər müəssisələrə və digər əşyalara verilən xüsusi adlar" kimi izah olunur.

Axundovun dramaturgiyasına onomastik cəhətdən baxdıqda burada antroponim, toponim, hidronim, kosmonim, zoonimlər və s. olduğunu görürük. Antroponimlər bədii ədəbiyyatda müxtəlif vəzifələr daşıyır:

1. Antroponimlər vasitəsi ilə personajlar fərdiləşdirilir.
2. Antroponimlər əsərə millilik gətirir.
3. Obrazların mənəvi keyfiyyətləri çox zaman adlarla səciyələndirilir.
4. Sənətkar əsərin ideyasının təsirli çıxması üçün antroponimlərdən istifadə edir.
5. Düzgün ad seçimi oxucunun marağını artırır.
6. Personajların antroponimləri onların yaşadıkları dövr haqqında məlumat verir.

Sənətkar çox zaman ad seçimində obraza çox ehtiyatla yanaşır, obrazın xarakterinin hərtərəfli açılmasında antroponimdən bir üsul kimi istifadə edir, obrazları adlandırarkən şəxs adlarının leksik mənalına diqqət yetirir [7, 17]. Məsələn, Hacı Nuru M.F.Axundovun “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil Kimyagər” komediyasında iştirak edən müsbət obrazdır. “Nuru” şəxs adı ərəbcə “nur” sözündən olub, “ışq”, “aydınlıq”, “parıltı” anlamlarını bildirir. Lakin “nur” ərəb mənşəli söz olsa da, bu söz Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi ilə o dərəcədə qaynayıbqarışıb ki, onun leksik mənasını izah edərkən “ərəb və fars sözləri lüğəti” nə baxmağa ehtiyac olmur. Şair Hacı Nuru gözuacıq, zəkali və cürətli bir obrazdır, ətrafındakıların qüsurlarını görür və onları açıqdan-açığa tənqid edir. Lakin bu işığın, nurun şöləsi zəif olduğu üçün “qaranlığa, zülmətə” aydınlıq gətirə bilmir, bu aydınlığı yalnız zaman, vaxt gətirir. Teymur ağa (“Sərgüzəşti-vəziri-xani-Lənkəran”) Xanın qardaşı oğlu, keçmiş xanın isə oğludur. Xanlıq-üsuli-idarəsinə uyğun olaraq Teymur ağa xan olmalı idi, lakin Xan Teymur ağanın azyaşlı olmasından istifadə edərək hakimiyyəti ələ keçirmişdir. Belə bir obraza “Teymur” şəxs adının verilməsi, yəqin ki, təsadüfi deyildir. Üsyankar ruhda olan, həm də cəsəətli, qoçaq, cəsur bir obraz əsərin sonunda hakimiyyətə gəlir, xanlıq üsuli idarəsinə sahib olur, dövləti idarə edir. “Teymur” qədim türk mənşəli adlardır. Qədim türk dilində bunun “temir”, “temur” biçimləri də işlənibdir. Yerdən çıxarılan metalın bir növü, təbiətdə çox yayılmış kimyəvi elementdir. Məcəzi mənada isə “məhkəm, sərt, davamlı” anlamlarını bildirir.

Beləliklə müəllif obrazına ad seçərkən onların həm daxili, həm xarici cəhətlərini, habelə leksik və semantik uslubi xususyyətlərini nəzərə almışdır.

M.F.Axundovun qadın tiplərində daha çox müsbət keyfiyyətlər görür. Bayramı böyük məhəbbətlə sevən, bu məhəbbət uğrunda ölümə də getməyə hazır olan Pərzad ağıllıdır, yaşadığı cəmiyyətin nöqsanlarını görür, anlayır: “Əmim istərmə ki, məni özgəyə versin, atamdan qalan sürünü, ilxını özgəyə tapşırınsın? Əmim dövlətli, zorlu kişidir. “Pərzad” fars mənşəli söz olub “pəridən doğulmuş, pəri kimi gözəl, kicik pəri” anlamlarını bildirir [3]. Göründüyü kimi, obrazın xarici və daxili, mənəvi və fiziki keyfiyyətləri ilə antroponim arasında vəhdət vardır.

Bədii üslubda antroponimlərdən sonra toponimlər ən işlək olan onomastik vahiddir. Juçkeviç toponimlərin öyrənilməsi işində dilçi alimlərin rolunu xüsusilə qiymətləndirərək yazır: Toponimikanın öyrənilməsində dilçilərin böyük zəhməti vardır. Onların əldə etdiyi nəticələr əsasında bir sıra xalqların tarixi taleyi, ayrı-ayrı etnik qrupların keçmişdəki miqراسiyaları və s. haqqında inandırıcı fikirlər söylənmişdir [10, 11].

Bədii əsərdə toponimlərin işlənməsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Yəni onlar müxtəlif məqamlarda çıxış edərək az və ya çox dərəcədə məcazlaşmış olur, bədii ifadə vasitəsinə çevrilir, müəllifin məqsədlərinə xidmət edir. M.F.Axundovun **“Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi nəbatat və dərviş Məstəli şah cadukünü-məşhur”** komediyasında işlənən toponimlərdən biri Şamaxı toponimidir. İsrəğagün aşnası zərdablı Qurban bəyə kağız yazırdı ki, Şamaxı cəngilərinin vədəsini alsın, toya göndərsin. A.Axundov isə “Şamaxı” adının “şahlar diyarı” sözündən olması fikrini irəli sürür [1, 102].

Şairlər məclisi kimi tanınan Şamaxı şəhərinin adı Şamaka tayfasının adı ilə bağlıdır. Şəhərin adını da ilk dəfə yunan alimi Klavdi Ptolomeyin (II əsr) “Coğrafi təlimnamə” əsərində samexiya və ya Kamexeya formasında işlənməşdir. A.Bakıxanov “Gülüstani-İrəm” əsərində yazır: “Şamaxı şəhəri Kamaxı və ya Ksamaxı olmuşdur” [4, 21].

Komediyalarda hidronimlər də diqqəti cəlb edir.

Məsələn: Komediyaında Araz hidroniminə rast gelirik. Hatəm xan ağa, Rüsəğət verməsəm, atılar minər atına, hoppanar Arazın o tayına, sonra mən onu haradan tapım? Sən onu tanımırsan məgər ki, necə höccətdir? [2, 28]

Araz sözünün etimologiyası ilə bağlı maraqlı fikirlər mövcuddur. Məlumdur ki, keçmişdə insanlar çaya “su” demişlər. Kür, Don, Dunay və s. müxtəlif dillərdə su deməkdir. Bu baxımdan Rass, Arass, Aras, Eraks sözlərinin İran mənşəli dillərdə su mənası verdiyi ehtimal olunur. İran torpağında Araks adlı ikinci ikinci bir çayın olması da bu fikrin doğru olduğunu isbat edir.

Son olaraq demək istəyirəm ki, Axundovun yaradıcılığı demək olar ki, humanitar elmlərin hamısı üçün mənbə ola bilər. Belə ki, təkcə ədəbiyyatşünaslıq və dilçilikdə deyil, tarix, etnoqrafiya fəlsəfə, hüquq, estetika, pedaqogika, psixologiya və s. elmlər üçün geniş baza yaratmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundov A.A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı:, Gənclik, 1983.
2. Axundov M.F. “Komedyalar” Bakı, 1962. “Nicat” qəzeti, 1911, 3 dekabr, N56.
3. Aydın Abi Aydın. Şəxs adları lüğəti. Bakı:, Çıraq, 2002.
4. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm. Bakı:, Az.SSR EA nəşri, 1951.
5. Hacıyev T.İ., Vəliyev K.N Azərbaycan dili tarixi .Bakı.Maarif, 1983, səh. 64
6. Hüseynzadə Əli bəy. Məktubi-məxsus. Prof.Dr.Əli Heydər Bayat,"Əli bəy Hüseynzadə Və Türkiyədə yayınladığı əsərləri"İstanbul 1992, s.135
7. Mikayılova Ə. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları, Bakı 2008 səh.17
8. Murtuzayev S. "Axundov komediyalarının frazeologiyası" Bakı, 1993.
9. Жучкевич В. «Общая топонимика» Минск:, 1968.

Zulfiyya Alibeyova

Summary

Onomastic units in M.F.Akhundov's dramaturgy

Article is devoted to national existence, history, geography, traditions, customs, moral condition parameters of ancient onomastic units in the language of Azerbaijan people. Onomastic units also enriches Azerbaijan literary language in art style, serves content, ideas, a plot line of works. The author indicates different sides of onomastic units having urgency in M.F.Akhundov's dramaturgy. M.F.Akhundov's creative work and talent level gets to his works and he uses any onomastic unit not only for the sake of a name, but also in the heart of a work, on the right moment, in the character of an image.

Зулфия Алибейова

Резюме

Ономастические единицы в драматургии М.Ф.Ахундова

Статья посвящена национальному существованию, истории, географии, традициям, обычаям, моральному состоянию показателей древних ономастических единиц в языке азербайджанского народа. Ономастические единицы также обогащают азербайджанский литературный язык, служат содержанию, идее, линии сюжета произведений. Автор подчеркивает разные стороны ономастических единиц, имеющих актуальность в драматургии М.Ф.Ахундова. Творчество и уровень таланта М.Ф.Ахундова неразрывно связаны с его произведениями, и он использует любую ономастическую единицу не только ради имени, а в душе произведения, в подходящий момент, в характере образа.

Rəyçi: fil.e.d., prof. A.Babayev

Nigar Məhərrəmovə
ADU

ORTA ƏSR İNGİLİS DİLİNİN FORMALAŞMASINDA ÜÇ MƏDƏNİYYƏTİN ROLUNA DAİR

Açar sözlər: *multikulturalizm, alınma sözlər, ekstralingvistik, dil, orta əsrlər, ədəbiyyat, müxtəliflik.*

Key words: *multiculturalism, borrowings, extralinguistic, language, medieval, literature, diversity.*

Ключевые слова: *мультикультурализм, заимствованные слова, экстралингвистический, язык, средние века, литература, разнообразие.*

Dil tarixi dil yaranan gündən baş verən bütün tarixi dəyişiklikləri özündə ehtiva edir. Dildə baş verən dəyişikliklər birbaşa dilin öz daxili amilləri ilə əlaqədar olanda lingvistik, cəmiyyətin ümumi inkişafı, xalqın tarixi ilə əlaqədar olduqda isə ekstarlingvistik amillər adlanır. Dilin sözə alınmasına təkan verən və mane olan bir sıra səbəblər mövcuddur. Alınma sözə müraciət etmək intralingvistik və ekstralingvistik səbəblər kompleksindən bəhrələnir. Ekstralingvistik səbəblərə siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni sahələrdəki dil əlaqələri daxildir.

Əvvəl məlum olmayan predmet və hadisələrin adlandırılması zərurəti başqa dildən sözə alınmanın səbəbinə çevrilir.

Belə səbəblər isə az deyildir. Ekstralingvistik amillər cərgəsində psixoloji, estetik, evfemistik ifadəyə canatma olduğu kimi, sözə alınma prosesində əhəmiyyətli rol oynayan tarixi şərait, dini mənsubluq, ölkənin siyasi vəziyyəti kimi şərtlər də az deyildir.

Dil və mədəniyyət bir-birilə sıx əlaqədə olub, daima bir birini zənginləşməsində və inkişafında əvəz edilməz rol oynamışdır. Məhz bu cür əlaqəni, dilin və mədəniyyətin bir birinə təsir etmə səbəbləri, üsullarını və inkişaf tarixini müşahidə etməyin ən gözəl yolu ədəbiyyat nümunələridir.

Məhz orta əsr Britaniya ədəbiyyatlarına nəzər saldıqda Britaniyanın necə multikultural ölkə olduğunu daha aydın görmək olur. Buna misal olaraq orta əsr yazıçısı Uilyam Nyuberq "Green Children of Woolpit" əsəri diqqəti cəlb edir. XII əsrə aid olan bu gözəl əsər İngiltərənin orta əsr mədəni zənginliyini çox gözəl əks etdirir [2, 75]. Bu əsərdə yaşıl rəngdə olan bacı qardaşın həyat tərzləri, rəngləri və fərqli dildə danışmasından bəhs edilir. Zamanla başqa şəhərdən gələn bu iki uşaq düşükləri yeni mədəni həyata

uyğunlaşdılar. Əsərdə müəyyən müddətdən sonra qardaşın həyatını itirdiyini öyrənirik. Bacı isə yeni dili öyrənir, yeni mədəniyyəti qəbul edir, rəngi zamanla dəyişir və artıq yaşıl olmur, lakin yeni həyata nə qədər uyğunlaşmağa çalışsa belə, müəyyən yaşdan sonra onun yenə də digər sakinlərdən fərqlənməsi əhəlinin gözündən qaçmır. Bu əsərdə orta əsr krallığının müxtəlif mədəniyyətlərə xas olan xalqların birləşməsini əks olunmasını da daha aydın sezmək olur. Müəllif XII əsr Britaniya əhalisinin mədəni müxtəlifliyini əks etdirmişdir. Burada ölən qardaş yeni cəmiyyətə, mədəniyyətə və dilə uyğunlaşmayan hər bir yeni vahidin və elementin mövcud cəmiyyətdən, mədəniyyətdən və dildən öz varlığını qoruyub saxlaya bilməyərək, xaric olmasını ifadə edir. Yeni yaşam tərzinə uyğunlaşan bacının təmsalında isə dilə daxil olan hər bir yeni vahidin və leksik vahidlə yeni mədəniyyət ünsürlərinin daxil olduğu dilin qayda və qanunları altında nə qədər dəyişsə də məxsus olduğu dilə aid xüsusiyyətləri daima qoruyub saxlamasını təcəssüm edir.

Qeyd etmək istərdik ki, orta əsr Britaniya mədəniyyəti və dili üç mədəniyyətin təsiri altında zənginləşmiş və inkişaf etmişdir.

XIII əsrdə yaşamış tarixçi və keşiş Breyklondunlu Coselin "Chronicle of the Abbey of Bury St. Edmunds" əsərinə nəzər yetirsək orta əsr insanın özünüdə üç mədəniyyəti əxz etdiyini görə bilərik. Coselin latın dilində yazdığı əsərinin qəhrəmanı olan Abbot Sampton haqqında bunları deyir:

Homo erat eloquens, Gallice et Latine, magis rationi dicendorum quam ornatui uerborum innitens. Scripturam Anglice scriptam legere nouit elegantissime, et Anglaice sermocinare solebat populo, et secundum linguam Norfolchie, ubi natus et nutritus erat, unde et pulpitum iussit fieri in ecclesia et ad utilitatem audiencium et ad decorem ecclesie [3, 157].

Əsərdən verilən bu qısa icmalda bizə aydın olur ki, əsərin qəhrəmanı üç dil bilir. Britaniyanın yerli sakinləri ilə ünsiyyətdə olan zaman o ana dili olan ingilis dilindən istifadə edir. Eyni zamanda XII əsrin sonlarda və XIII əsrin əvvəllərində ana dili üzərində üstün mövqe tutan fransız və latın dilini bilməsi, din xadimləri ilə ünsiyyətdə olan zaman latın dilində sərbəst ünsiyyətə girməsi və eyni zamanda hakimiyət nümayəndələri ilə ünsiyyətdə olan zaman sərbəst fransız dilində danışa bilməsi onu dövrünün ən mədəni və savadlı insanı edirdi.

Bütün bu deyilənlər orta əsr Britaniyanın dilinin və mədəniyyətinin zənginliyini bizə göstərir. XII əsrdə Britaniyanı əsasən üç mədəniyyətin təsiri altında olduğunu görürük. Bu üç mədəniyyət arasında fransız dilinin və mədəniyyətinin üstün mövqə tutduğu aydın sezilir.

Qeyd etmək istərdik ki, yalnız on üçüncü əsrdə fransız dilindən ingilis dilinə on min söz keçmişdir və onların 70% isimlərdir. Bəzən ingilis dilinə

keçən sözün dildə ekvivalenti olurdu. Bu zaman ya yeni söz mövcud olan sözü tamamən əvəz edirdi, bəzi hallarda isə onlar hər ikisi müəyyən dərəcədə semantik dəyişikliyə məruz qalaraq dilin leksikasında qalırdı. Məsələn, *beautiful* sözü *wlitig*, *place* sözü isə *stow* sözünü əvəz etmişdir. İkinci halda misal olaraq isə *house* (dildə artıq mövcud olan) və *mansion* (fransız), *heartly* (dildə artıq mövcud olan) və *mansion* (fransız) sözlərini göstərmək olar ki, hər ikisi ingilis leksikasında öz mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilmişdir.

O zamanlar ingilis leksikasının fransız dilindən gələn sözlərə ehtiyacı var idi. Məhz fransız dilindən alınan sözlər ingilis leksikasını zənginləşdirmişdir. İlk zamanlar fransız dili adi xalq tərəfindən geniş istifadə olunsa da, XIII əsrdən etibarən artıq norman ünsürləri olan adi fransız dialekti deyil, məhz siyasi elitanın danışdığı mərkəzi Paris fransız ingilis leksikası tərəfindən mənimsənilmişdir.

Uzun dövrlər ərzində Britaniya multikultural leksikasında davam edən bu proses millətlərarası əlaqələrin, ünsiyyət vasitələrinin artması nəticəsində daha da sürətlənmişdir. Məhz buna görə də, dünyada elmə məlum olan elə bir dil tapmaq çətindir ki, başqa dillərlə qarşılıqlı əlaqədə və ünsiyyətdə olmasın. Britaniya multikulturalizminin leksik inkişafında da bu cür olmuşdur. Dillərin qarşılıqlı əlaqə və təsvirindən danışdıqda mühacir dalgasının yaratdığı linqvistik müxtəlifliklər və yeniliklər nəzərdə tutulur və, təbii ki, ilk növbədə sözləmə, yaxud sözləmə prosesi nəzərdə tutulur. Dillərin uzunmüddətli qarşılıqlı təsirinin nəticəsində bir dildən digərinə keçən sözlər dil tarixini öyrənmək üçün böyük maraq kəsb edir.

Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, məhz “England” sözü anqlosakson mənşəli sözdür. Araşdırmalar zamanı məlum olur ki, anqlosaksonların Britaniyaya hücumu və məskunlaşması zamanı onların yaşadıkları yeri “Angle-race” adlandırırdılar. Daha sonralar anqların məskunlaşdıkları yeri göstərmək istəyən zaman “Englaland” sözündən istifadə edirdilər. Zaman keçdikcə dilə alınan və ya müəyyən bir ehtiyac nəticəsində yaranan bir sıra sözlər kimi “Englaland” sözündə müəyyən dəyişikliklər baş vermiş və hazırkı “England” kimi formalaşmışdır [8].

Eyni zamanda unutmamaq olmur ki, məhz bu üç mədəniyyətin vasitəçiliyi ilə Britaniya bir sıra digər mədəniyyətlərlə də əlaqədə olmuşdur. İspan-ərəb cəmiyyətinin orta əsrlər boyu mədəni və iqtisadi əhəmiyyəti latın və fransız dili vasitəsilə Avropa ölkələrinin, xüsusən də Britaniyanın dil və mədəni həyatına təsir etmişdir. Aparılan araşdırmalar zamanı məlum olmuşdur ki, Britaniya leksikası xaç yürüşləri və tacirlərin Şərqdə və Qərbdə olan ticarəti sayəsində fransız dili vasitəsilə ərəb mədəniyyətinindən də bəhrələnmişdir. Bu təsirə baxmayaraq, orta əsr ingilis və ispan dilləri arasında leksik əla-

qə kifayət qədər araşdırılmamışdır. Bu da, öz növbəsində, onların birbaşa deyil, məhz digər dillər vasitəsilə bir birinə təsir etməsi və orta əsr kontekstində alınma sözlərin araşdırılması ilə bağlı yaranan problemlərlə əlaqədardır.

Fransız dilindən keçən bir sıra hərbi sözlər məhz ərəb mənşəli sözlərdir. Orta əsrlərdə fransızlarla ingilislər arasında əlaqə daha güclü idi və fransız dili yüksək təbəqənin dili olduğundan məhz fransız dili vasitəsilə bir sıra ərəb sözləri alınmış və ingilis dili o sözləri mənimsəmişdir. Məsələn, *barbican* sözü 1300-cü illərdə Britaniya leksikasına qəd. fr. sözü olan *barbican* şəklində gəlmişdir. Əslində isə bu söz ərəb və ya fars mənşəli olan *barbakh/barbar* + *khanah* sözüdür (şəhəri və ya sarayı müdafiə etmək üçün mövcud olan bir cüt qala).

Eyni ilə ticarətlə əlaqəli olan *average* sözü də orta əsr Britaniya leksikasına təxminən 1200-cü illərdə qəd. fr. sözü *avarie* şəklində keçmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, təhlil zamanı isə bu sözün əslində ərəb mənşəli *awāriyah* sözü olduğu müəyyən olur. İlk öncə bu söz italyan leksikasına *avarria* şəklində keçmiş, daha sonra fransız dilinə və sonda ingilis dilinə gəlmişdir. Bildiyimiz kimi, hər bir söz keçdiyi dilin leksik və semantik qanunlarına tabe olur və bu zaman onun mənasında müəyyən daralmalar və genişlənmələr baş verir. Bu prosesi *average* sözündə daha aydın müşahidə edə bilərik. *Average* sözünün ilkin mənası *gəmidə daşınılan zədələnmiş mal* kimi anlaşılırdısa daha sonra mənası müəyyən qədər dəyişmiş *daşınılan mallardan tutulmuş vergi* mənasında anlaşılmış və hal-hazırda isə *ortalama* mənasını ifadə edir.

Alchemy sözü ingilis leksikasına ərəb dilindən keçmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, *alchemy* ər. *al-kīmiyā'* sözündən alınmışdır və, demək olarki, dəyişikliyə məruz qalmamışdır. Eyni zamanda ingilis leksikasına *alkali* və *almanac* sözləri də daxil olmuşdur. Semantik təhlil zamanı sözlərdəki *al-* hecasının *al-* ərəb müəyyənlik artıqlından alındığını müşahidə edirik. *Alkali* sözü *al-qili* (qələvi salyana bitkilərinin külləri) ərəb sözündən alınmışdır. *Almanac* sözü isə ər. *al-manāḳ'* 'iqlim' anlamına gələn və astronomiya elmində istifadə edilən *al-mankh* sözündən alınmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində olan ərəb mənşəli sözlər əsasən isim və sifətlərdir.

Cefri Çoser ərəb dilindən alınan iyirmi dörd söz istifadə edən ilk yazıçı olmuşdur. Bu isə onun orta əsr elm və fəlsəfəsinə olan marağından irəli gəlmişdir. O, ərəb sözlərindən öz ədəbi işlərində və eyni zamanda 1391-ci ildə yazdığı "Treatise on the Astrolabe" əsərində istifadə etmişdir.

Coserin əsərlərində istifadə etdiyi ilk ərəb sözləri:

- *Almagest, almanac, almucantar, almury, Alnath, nadir* (astronomiya sahəsi)

- *alkali, azimuth, borax, tartar, amalgam* (feil kimi – kimya sahəsi)

- *satin, gipon* (geyimlə bağlı)

- *lancegay, jupon* (hərb sahəsi)

- *fers, checkmate* (oyun ilə bağlı)

- *Damask, Sarsenish, fen, Arabic, ribibe, carrack, dulcarnon* (müxtəlif) [9].

“The Book of the Duchess” poemasında Cefri Çoser şahmat oyunundan danışmış və ilk dəfə burada *fers* sözündən istifadə etmişdir:

At the ches with me she gan to pleye;

With hir false draughtes dyvers

She stal on me and tok my fers

And whan I sawgh my fers awaye

Allas, I kouthe no lenger playe [9].

Qeyd etdiyimiz kimi, Çoser əsərlərində poetikliyi gücləndirmək məqsədilə ərəb mənşəli sözlərdən istifadə etmişdir. Yuxarıda göstərdiyimiz nümunədə də şahmat oyunu məhz poetiklik məqsədilə işlənmişdir. *Checkmate* sözü ərəb və fars mənşəli olan *şahmat* sözündən gəlmişdir, *kral öldü* anlamında işlənmişdir. *Fers* sözü ərəb mənşəli *firzan* (ağıllı insan) sözündən alınmışdır.

Beləliklə, Çoserin *chessmate* və *fers* kimi sözləri işlətməsi orta əsrlərdə tədricən ərəb mədəniyyətinin Britaniya leksikası və mədəniyyətinə təsir etməsinin ən bariz nümunəsidir.

Məhz ərəb dilindən keçən şahmat oyunu ilə bağlı olan sözlər Britaniyaya şahmat oyun mədəniyyəti gətirmişdir. Bu kimi digər dillərdən alınan sözlər hər biri özləri ilə ifadə etdikləri mədəniyyət nümunələrini Britaniyaya gətirərək Britaniya multikulturalizminin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Bütün deyilənlərdən bizə aydın olur ki, məhz linqvistik müxtəliflik Britaniya multikulturalizminin formalaşmasında danılmaz rol oynamışdır. Britaniya coğrafi ərazisində yaşayan, zamanla yerli xalqla qaynayıb qarışan xalq, qeyri-ixtiyari olaraq özləri ilə gətirdikləri mədəniyyət nümunələri zamanla linqvistik vahidlər vasitəsilə yerli xalqın mədəni həyatında silinməz izlər buraxmışdır. Son nəticədə Britaniya multikulturalizmi formalaşmış və öz zənginliyi ilə dünya xalqlarının həyatına təsir edərək, bir sıra mədəniyyətlərin formalaşmasında əvəz edilməz rol oynamışdır.

Orta əsrlərin əvvəllərində Avropada mədəniyyət donmuş vəziyyətdə idi. Məhz belə bir zamanda Avropanın əksinə Şərqdə elm və mədəniyyət sü-

rətlə inkişaf edirdi. Orta əsrlərdə ərəblər riyaziyyat, astronomiya və tibb sahəsində mühüm nailiyyətlər əldə etmişdilər.

Dirçəlişin başlanması ilə Avropada Şərq mədəniyyətinə və elminə olan maraq artmış, universitetlərdə ərəb dilinin tədrisinə nail olunur. Ərəblərin elm və mədəniyyət sahəsində əldə etdikləri nailiyyətlərlə bağlı ədəbiyyatlar tərcümə olunurdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, latın dili ilə yanaşı ərəb dili də orta əsrlərin son dövründə elm və mədəniyyət dili hesab olunurdu. Məhz latın dili vasitəsilə ərəb dili ingilis dilinə təsir edirdi. Eyni zamanda ərəb dili vasitəsilə ingilis dili fars və hind dillərində təsirinə məruz qalır. Bu təsir çox cüzi şəkildə olsada ingilis leksikasında öz izlərini buraxır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu sözlər XVII əsrdən etibarən daha geniş təsir sahəsinə malik olur. Biz tədqiqatımıza yalnız V-XV əsrlərdə ingilis leksikasına keçən ərəb sözlərini cəlb etmişik.

Bəzi ərəb sözləri Şərq həyat tərzini əks etdirir. Belə sözlərə aşağıdakıları misal gətirmək olar:

fr. *emir, bedouin, fakir* - ər. *faqur* 'kasıb adam'; *gazelle, girafe* sp. *jirafa* - ər. *zarafah* 'zürafə'; *harem* - ər. *haram* 'hərəm, hərəmxana'; *houri* - fars. *huri* 'pəri'; *lute* qəd. fr. *leut* - ər. *al-üüd* 'rübab'; *sheikh* - ər. *Shaikh* 'qoca'.

Ərəb sözləri vasitəsilə Şərq həyat tərzinə olan maraq artmış, Şərq mədəniyyəti Britaniya həyatına daxil olmağa başlamışdır.

Deyənlərdən belə nəticəyə gəlirik ki, orta əsr Britaniya multikulturalizmi birbaşa əlaqədə olduğu mədəniyyət və dillərlə yanaşı, onlar vasitəsilə ikinci və üçüncü dillərin və mədəniyyətlərin təsirindən də bəhrələnmişdir. Bu bir daha orta əsr Britaniya mədəniyyəti və dilinin nə qədər zəngin olduğunu göstərir.

Beləliklə, dil tarixi hadisə olaraq, həmin dili yaratmış olan və o dildə danışan xalqın inkişaf tarixi ilə ayrılmaz bir şəkildə bağlıdır. Müasir dillər və onların minlərcə sözləri əhatə edən bugünkü zəngin leksikası bu xalqların ilk təşəkkülləri və inkişafı ilə əlaqədar inkişaf etmişdir.

Multikulturalizmin ifadəsində istifadə olunan leksik vahidlərin semantik təhlili zamanı ingilis dilinin digər dillərlə əlaqəsi nəticəsində ingilis leksikasında bir sıra gözə çarpan dəyişikliklər baş verdiyini müşahidə edirik:

1. İngilis dilində bir sıra yunan (yunan mənşəli sözlər latın dili vasitəsilə ingilis dilinə keçmişdir), latın və fransız dilindən alınma sözlər var. Məhz yunan və latın köklü multikultural leksik vahidlərin semantik təhlili onların düzgün istifadə edilməsi və tələffüz edilməsi baxımdan olduqca vacibdir (lat. *Scribere* → *scriba* → *scribe, scriptum* 'yazmaq, yazılmış' *describe, subscribe, scriptwriter, inscription*).

2. İngilis dilində bir sıra xarici sözdüzəldici elementlər meydana gəldi. Bildiyimiz kimi, affikslər heç bir zaman tək şəkildə dilə daxil olmur. Onlar daxil olduqları sözlərdən ayrılaraq dilin öz sözüənə əlavə edilərək yeni sözlər yaradılır. İngilis dilində bir sıra latın və fransız mənşəli affikslər vardır: *anti-*, *re-*, *pro-*, *counter-*, *-sim*, *-age-*, *-able-*, *-ous* və digərlərini buna misal gətirmək olar.

3. Multikultural təsir nəticəsində bir sıra əsl ingilis sözləri leksikadan ya çıxmış ya da mənasını dəyişmişdir. Misal olaraq: *çay*, *döyüş*, *ordu*, *astronomiya*, *riyaziyyat*, *poeziya* anlayışlarını ifadə edən bir sıra qədim ingilis sözləri əvəzinə fransız və ya fransız dili vasitəsilə keçən latın və yunan *river*, *battle*, *army*, *astronomy*, *arithmetic*, *poetry* sözləri yarandı. Skandinav əvəzlilikləri *they*, *them* qədim ingilis əvəzliliklərini dilinleksikasından çıxarmış; skandinav mənşəli *sky* və *anger* sözlərinin təsiri altında qədim ingilis isimləri olan *heaven* və *wraths* sözlərində semantik cəhətdən məna daralması baş vermişdir.

4. Bir sıra roman mənşəli müxtəlif üslublu sinonimlər meydana gəldi.

5. Bir sıra etimoloji dubletlər yarandı. Etimoloji dublet dedikdə etimoloji cəhətdən eyni əsasdan yaranan, lakin müxtəlif cür yazılıb, müxtəlif cür tələffüz edilib və müxtəlif mənalar ifadə edən sözləri nəzərdə tuturuq. Misal olaraq: *catch* və *chase*, *goal* və *jail*, *channel* və *canal*.

Bildiyimiz kimi, etimoloji dubletlərin yaranmasının əsas səbəbi isə eyni bir sözün müxtəlif zamanlarda və ya müxtəlif mənbələrdən alınması ilə bağlıdır. Məsələn, latın mənşəli *canalis* ‘kanal’ ingilis dilinə mərkəzi Fransa dialekti vasitəsilə *channel* formasında keçmişdir və Şimalı Fransa dialekti vasitəsilə isə *canal* formasında keçmişdir. Latın mənşəli *quies*, *quietus* ‘sakit, səssiz, rahat’ bir başa ingilis dilinə keçmiş söz *quiet* formasında işlənir, fransız dilindən keçdikdə isə artıq *quite* formasında, ‘tamam, olduğca, lap’ mənasında işlədilir. Latın mənşəli *corpus* ‘bədən’ isiminin fransız dili vasitəsilə müxtəlif zamanlarda ingilis dilinə keçməsi nəticəsində etimoloji dubletlər olan *corps* ‘korporus’ və *corpse* ‘cəsəd, meyit, nəş’ yaranmışdır.

Hal-hazırda mövcud olan etimoloji dubletlər əsasən roman mənşəlidir. Yalnız qeyd etmək lazımdır ki, anqlo-skandinav (*disk* və *disc*, *shirt* və *skirt*) və əsl ingilis mənşəli (*shade* və *shadow*, *scale* və *shell*) dubletlər də mövcuddur. Bu cür sözləri ilk baxışda müəyyən etmək olmur. Yalnız semantik təhlil zamanı multikultural əsaslı sözlərin necə, hansı formada, hansı zamanda və hansı üsullarla dilə daxil olub onu dəyişdirməsini müəyyən etmək olur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, hal-hazırda bir çox etimoloji dubletlərin oxşarlığı hiss olunmaya bilər. Zaman keçdikcə dubletlər forma və məna cəhətdən bir birlərində bu və ya digər dərəcədə fərqlənmiş və uzaqlaşmışdır,

yalnız dili tarixi baxımdan tədqiq edən zaman onları müqayisə edərək ümumi cəhətlərini görmək olur. Hal-hazırda bu cür dubletlərin istifadəsi zamanı demək olar ki heç bir çətinlik meydana çıxmır. Bu dubletlər müasir zamanda həm semantik cəhətdən həm də struktur cəhətdən fərqlənirlər. Misal olaraq, *host* və *guest*, *hotel* və *hostel*, *ounce* və *inch*, *prune* və *plum* sözlərini göstərmək olar. Hətta bəzi dubletlər tamamilə əks mənə almışlar. Misal olaraq, *ward* 'qəyyumluqda olan şəxs' və *guard* 'mühafizəçi, mühafizə edən' sözlərini göstərmək olar.

6. Alınma sözlər nəticəsində ingilis leksikası beynəlmiləl sözlərlə zənginləşdi. Beynəlmiləl söz dedikdə bir neçə dildə mövcud olan lakin hər dilin fonetik qayda qanunlarına uyğun olaraq müxtəlif cür tələffüz olunan, semantik cəhətdən eyni olan sözlər nəzərdə tutulur.

Beynəlmiləl sözlər bir çox hallarda yunan və latın mənşəli sözlərdən yaranan etimoloji dubletlərdi.

7. İngilis leksikasında ingilis dilinin orfoqrafik və orfoepik qaydalarına uymayan bir sıra sözlər meydana gəldi. Bu cür sözlərin onlara xas qrammatik xüsusiyyətləri yaranır. Apardığımız təhlil zamanı aşağıdakı hallarla rastlaşdıq:

- a. Orta əsrlərdə fransız dilindən alınan sözlərdə *g* hərfi daha sonralar */j/* kimi oxunur;
 - b. *ch* hərf birləşməsi */ʃ/* kimi oxunur;
 - c. bəzi sözlərin sonunda samit hərf oxunmur.
 - d. Yunan dilində keçən sözlərdə */k/* səsi yazıda *ch* hərf birləşməsi şəklində yazılır: *Christ*, *character*;
 - e. *p* hərfi *s* hərfindən əvvəl gəldikdə oxunmur: *psychology*;
 - f. */f/* səsi *ph* hərf birləşməsi şəklində yazılır: *alphabet*, *emphasis*;
 - g. sözlərin ortasında *i* hərfi əvəzinə *y* hərfi yazılır: *sympathy*, *physics*.
- Beləliklə, orta əsr ingilis dilinin formalaşmasında orta əsr üç mədəniyyətin (Qədim Roma, anqlosakson və fransız) rolu danılmazdır. Bu fonda semantik təhlillər daha geniş tədqiqat üföqləri açır.

İxtisarlar

- ər. – ərəb dili
- fars. – fars dili
- fr. – fransız dili
- isp. – ispan dili
- qəd. fr. – qədim fransız dili
- lat. – latın dili

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abbasova B. Sözləmə hadisəsinin əsasları. Bakı: Azərənşir, 1995
2. Cohen J. Cultural Diversity in the British Middle Ages//The New Middle Ages.US: Palgrave Macmillan. 2008.
3. Hall A., Timofeeva O., Kiricsi A. and Fox B. Interfaces between Language and Culture in Medieval England. BRILL, 2010.
4. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. М.: Индрик, 2005.
5. Есперсен О. Философия грамматики. М., Изд. Иностранной литературы, 1958.
6. Ефремов Л.П. Сущность лексического заимствования//Вестник АН.Казахской ССР, 1959, №5 (170), с.19–20.
7. Серебrenников Б.А. Общее языкознание. Внутренняя структура языка. М., 1972.
8. <https://www.urbandictionary.com/define.php?term=England>
9. <http://www.sacred-texts.com/neu/eng/mect/mect49.htm>

Nigar Maharramova

Summary

The Role of Three Cultures in the Formation of Medieval English Language

The article deals with the role of three cultures in the formation of medieval English language. While analyzing great attention was given to the facts taken from the medieval literature. It is noted that this gives us more power to understand the historical process clearly and use the language more competently. The analysis shows that Ancient Roman, Anglo-Saxon and French cultures closely influence the formation of medieval English language.

Нигяр Магєррамова

Резюме

К вопросу о роли трех культур в формировании средневекового английского языка

Статья посвящена роли трех культур в формировании средневекового английского языка. При анализе большое внимание было уделено фактам, взятым из средневековой литературы. Отмечается, что это дает нам больше возможностей яснее понимать исторический процесс и более грамотно использовать этот язык. Анализ показывает, что древнеримская, англосаксонская и французская культуры оказывали тесное влияние на формирование средневекового английского языка.

Rəyçi: fil.f.d., dos.N.Süleymanova, fil.f.f.R.Ağayeva

ƏDƏBİYYAT

Türkan Əliyeva
BMU

MARQARET ETVUDUN “DAMAZLIQ QIZIN HEKAYƏTİ” ƏSƏRİNDƏ QADIN İSTİSMARININ TƏSVİRİ

Açar sözlər: *distopik baxış, totalitar cəmiyyət, cinsi ayrıseçkilik, qadın istismarı.*

Key words: *dystopian vision, totalitarian society, sexual indiscrimination, female exploitation.*

Ключевые слова: *дистопированный вид, тоталитарное общество, женская дискриминация, эксплуатация женщин.*

Kanadanın dünya şöhrətli yazarı, ədəbi tənqidçisi olan Marqaret Etvud hər zaman əsərlərində qadın haqqlarını müdafiə etməsi ilə diqqəti cəlb etmişdi. Onun bu qəbildən olan əsərlərindən biri də “Damazlıq qızın hekayəsidir” (“Handmaid’s Tale”). Əsərdə Marqaret Etvud qadınların kişilər tərəfindən idarə oluna və dominantlıq edilə bilən əşya kimi qəbul edildiyi distopik cəmiyyəti təsvir edir. Əsərində təsvir etdiyi cəmiyyət Etvudun kişilərin dominant olduğu cəmiyyət haqqında baxışlarının əksidir. “Damazlıq qızın hekayəti” əsərində hadisələr Gilead Respublikasında cərəyan edir və əsas insani hüquqlardan məhrum olunmuş qadınların cəmiyyətdən təcrid edilməsi haqqındadır. Əsər tamamilə qadına qarşı olan futuristik, soyuq, totalitar, qorxulu və qəddar patriarxal cəmiyyəti təsvir edir. Totalitar cəmiyyət olan Gilead Respublikasında qadın tamamilə patriarxal cəmiyyətin kişi nümayəndələrinin nəzarəti altındadır. Qadınların müxtəlif yollarla istismar olunduğu aydın şəkildə görünür. Christine Gomez yazır:

“The Handmaid’s Tale is set in the future, in the Republic of Gilead, which occupies part of the territory of what was once the U.S.A. This is a dystopia which carries existing patriarchal tyranny and the victimization of women to an extreme. According to Atwood, everything in the book is true and has been already accomplished in some form in some society” [3, 85].
“Damazlıq qızın hekayəti” əsərindəki hadisələr gələcəkdə və bir zamanlar ABŞ-ın olmuş ərazidə cərəyan edir. Bu mövcud patriarxal cəmiyyəti və hər

yolla alçaldılan qadınları təsvir edən distopik əsərdir. Etvuda görə, kitabdakı hər şey həqiqətdir və bəzi cəmiyyətlərdə artıq gerçəkləşib’.

Rigney yazır: “əsər güc və onun universal formaları – diktatura, fironluq, işgəncə və vəhşilik ilə qarşıdurmanı əks etdirir” [6, 104].

Gilead patriarxal cəmiyyəti qadınların kişilərdən asılılığını gücləndirir və hər iki cins arasında balanslaşdırılmamış əlaqələri dərinləşdirir. Mackinnon yazır: “qadınları məhdudlaşdıran, haqqlarına müdaxilə edən yolların hamısı qadınlara qarşı cinsi ayrıseçkiliyin nəticəsidir” [5, 6]. Gilead Respublikası ciddi patriarxal krallıqdır. Bu əsər yavaş-yavaş qadınların kişilərin dominant olduğu cəmiyyət tərəfindən necə tabe edildiyini və istismar edildiyini üzə çıxarır. Qadınlar hətta təhsil, iş, mülkiyyət, dəbdəbəli geyimlər və makiyajdan məhrum ediləblər. Bu cəmiyyətdə qadınların öz adları deyilmir və yalnız şərti adları yazılmış niqab vasitəsi ilə bir-birindən seçilirlər. Onlara yalnız sonsuz qadınlar üçün uşaq dünyaya gətirə biləcək bir cismani varlıq kimi yanaşıldığından özlərinə qulluq vasitələri, kremlər verilmir. Gilead cəmiyyətində qadınların yaşaması üçün heç bir səbəb yoxdur. Onlar yalnız onlara hakimiyyət edən və alçaldan patriarxal quruluşun qeyri-insani qanunlarını dəstəkləyən bir sistemin quludurlar.

Gilead Respublikası fundamental Xristian teokratiyası tərəfindən idarə olunur. Ətraf aləmdə sifilis və zəhərli maddələrin yayılması nəticəsində əksər qadınlar və kişilər sonsuz olurlar və bunun nəticəsində Gileadda “Aids” adlanan elit təbəqə arasında demoqrafik böhran yaşanır. “Offspring”lər isə “uşağı olmayan” adlandırılırdı. İdarəçi təbəqə arasında doğum səviyyəsi çox aşağı idi. Elit təbəqə arasındakı bu problemin qarşısını almaq üçün hakimiyyət tərəfindən “handmaid”lər təyin olunur. “Handmaid” cəmiyyət üçün uşaq dünyaya gətirməkdə məsul olan və bu vəzifəyə təyin edilmiş qadınlardır. “Damazlıq qızın hekayəti” əsərinin baş qəhrəmanı Offred belə qadınlardan biri idi.

Əgər “handmaid”lər uşaq dünyaya gətirə bilmirlərsə, onlar xəstə, yaşlı və üsyançıların göndərildiyi koloniyalara göndərilərək cəmiyyətdən təcrid olunurlar. Christine Gomez yazır: “Handmaid’s Tale əsərində qadınların uşaq dünyaya gətirə bilmək qabiliyyəti onların xilasolmasının əsas səbəbidir” [3, 90].

Qadınların hüquqlarının olmadığı bir cəmiyyətdə “handmaid”lərin hətta bir-biri ilə danışmasına icazə verilmir. Onlar özlərinin passiv mövcudluqlarını qəbul edir və bir fərd kimi inkişaf etməyə çalışmırlar. Bu cəmiyyətdə təyin olunduqları vəzifəyə görə fərqləndirilməkləri üçün qadınlar müxtəlif rəngdə geyinirdilər. “Ailəli xanımlar (komandirlərin həyat yoldaşları) mavi, sakit və itəatkar olan qızlar ağ, “martha” – orta yaşlı xidmətçilər yaşıl rəng, “aunt” (Gilead cəmiyyətinə xidmət edən rahibələr) qəhvəyi və “handmaid”lər isə uşaq dünyaya gətirə bilmək qabiliyyətini göstərən qırmızı rəngdə geyinir. Hər

kəs onların bu mövqelərini qəbul edirdi" [3, 86]. "Handmaidlər"i digər təbəqənin qadınlarından fərqləndirmək üçün həm də möhürləyirdilər. Topuqlarına döyülmüş göz onların daima nəzarət altında olduqlarına işarədir. Offred – əsərin baş qəhrəmanı qul əlaməti olaraq topuqlarına vurulan döyməni xatırlayaraq deyir: *"I can't avoid seeing now, the small tattoo on my ankle. Four digits and an eye, a passport in reverse. It's supposed to guarantee that I will never be able to face, finally into another landscape. I am too important, too scarce for that. I am a national resource"* [1, 96]. 'Mənim topuğumdakı döyməni görməmək mümkün deyil. Dörd rəqəm və göz – bunlar bizim pasportumuzdu. Bu mənim heç bir zaman başqa bir yerə getməyəcəyimi qarantiyasıdır. Mən çox vacibəm, təbii sərvətəm'.

Din Gileaddə qadınların idarə və istismar olunmasının arxasında duran əsas səbəblərdən biridir. Bibliya kitabının hakim olduğu totalitar cəmiyyət olan Gilead Respublikasında teokratiya hökm sürür və bu kitab qadınların istismar və idarə edilməsi üçün kişilər tərəfindən özlərinə uyğun formada istifadə olunur. Çoxarvadlılığa icazə verən köhnə nəşr onlara "handmaid"lərin təyin edilməsinə kömək edir. Beləliklə, din qadınları idarə etməyin ən asan yolu kimi qəbul edilir. Gileadin patriarxal cəmiyyəti tamamilə gender ayrışikliyi üzərində qurulub və "handmaid"lərə onların yalnız uşaq dünyaya gətirmək üçün olduqları aşılındı. Uşaq dünyaya gələndən dərhal sonra "handmaid" onu komandirə və onun sonsuz olan həyat yoldaşına təslim edir və bundan sonra o artıq əvəzedici (surrogate) ana olmur.

Əsərin baş qəhrəmanı Offred və digər handmaidlər Gileaddə təhsildən məhrum edilmişdilər. Offredə görə təhsil yalnız onlar üçün qadağan edilmişdi, çünki hakim qüvvələr təhsilin onları əsirlikdən azad edə biləcək bir vasitə olduğunu düşünürdülər. *Klarer writes, "women from all classes of society . . . are excluded from any kind of written discourse. These measures aim at giving the male leadership all the advantages of a highly developed text-processing culture and of using these advantages purposefully against the women who are condemned to orality"* [4, 131]. Klare yazır: 'cəmiyyətin bütün təbəqələrindən olan qadınlar . . . yazılı nitqin (ünsiyyətin) hər hansı bir formasından təcrid olunub. Bu qanun kişilərin yüksək inkişaf etmiş yazı mədəniyyətinin üstünlüklərinə sahib olmasına və bu üstünlükləri şifahi nitqə məhkum edilmiş qadınlara qarşı məqsədli şəkildə istifadə etməsinə yönəlib'.

Digər tərəfdən Gileaddə qadınların təhsilli olmaq bacarıqlarını əllərindən alırdılar. Offred əlində qələmi tutarkən qələmin onu barmaqları arasında həssas sanki canlı olduğunu hiss edir. "Mən onun qüvvəsini, onun yazdığı sözlərin qüvvəsini hiss edə bilirdim. Aunt Lydia qələmin təhlükəli olduğunu və bu kimi əşyalardan uzaq durmalı olduğumuzu deyirdi. Və onlar haqlı idi-

lər, o təhlükəli idi, yalnız onu tutmaq belə təhlükə yarada bilərdi” [1, 241]. Belə ki, oxumaq və yazmağın Offred və başqa “handmaid”lərə qadağan edilməsi onların əziyyət çəkdiqləri qurban olmanın digər bir növü idi.

“Handmaid”lərə İncildən yalnız onların itaətkarlıqlarını gücləndirəcək cümlələr əzbərlətdirilirdi. Burada militarist kahinlər (aunt) handmaidləri onların yeni rollarına, Gilead cəmiyyətində yalnız uşaq dünyaya gətirmək üçün olduqlarına inandıraraq beyinlərini yuyurdular. Onlara yalnız bu vəzifələri xatırladılır və bu yolda uğurlu olmaqları üçün dua etməli olduqları söylənilirdi. Offred deyir: “biz yalnız hamilə qalmağımız üçün dua etməli idik” [1, 251].

Gilead cəmiyyətinin heç bir təbəqəsinə digərləri ilə ünsiyyət qurmağa icazə verilmirdi. Əsərin baş qəhrəmanı daxil olmaqla heç kimin tam söz hüququ yox idi. “Handmaid”lər danışmaq istəyəndə onların nitqi natamam olmalı idi ki, heç kim onları başa düşməsin. Offred bir-biri ilə necə ünsiyyət saxladıqlarını belə izah edir: “Biz səssiz şəkildə bir-birimiz ilə danışmağı öyrənmişdik. Alatoranlıqda biz bir-birimizə toxunur, dodaqlarımızın tərpənişindən bir-birimizi başa düşürdük” [1, 14].

Offredin bu cəmiyyətdə əziyyət çəkdiyi digər məsələ damazlıq biri kimi qəbul edildiyindən öz həqiqi məhəndən məhrum edilməsi idi. Gilead iyerarxiyası Offred və onun kimi digər “handmaid”lərə aşağı təbəqənin insanı kimi baxırdı. Onlar hər şeylərindən – ailələrindən, geyimlərindən, ən əsası isə adlarından məhrum edilmişdilər. Gilead cəmiyyəti onların həqiqi kimliklərini məhv etmək üçün əsl adlarından istifadə etməyə icazə vermir və onları aid olduqları komandirlərinin (komandır-elit təbəqəni təmsil edən kişi) adları ilə adlandırır. Onlara “of” sözü şəkilçisi və təyin edildikləri komandirin adından ibarət ad verilir. Məsələn, Offred (Of-fred) göstərir ki, o Fred adlı komandirin “handmaid”idir. Jessie Givner yazır: “Gileaddə insanları adlarından məhrum etdikləri kimi simalarından da məhrum etmək istəyirlər. İdarəçilər onları həqiqi kimliklərini məhv etmək üçün simalarını görməməkləri üçün güzgülərin istifadəsinə icazə verilmirdi” [2, 58]. Ad bir insanın kimliyini, mənliliyini göstərən əsasdır. Bir insanı adından məhrum etmək, onu kimliyindən, məhəndən məhrum etmək deməkdir. Əsərin baş qəhrəmanı müəyyən müddət cəmiyyətin qurbanı olma faktını səssizcə qəbul etsə də, baş verənləri təhlil etdikcə mübarizə aparmalı olduğunu anlayırdı. O öz kimliyini, mənliliyini yenidən qazanmaq üçün mübarizəyə başlayır.

Gilead cəmiyyəti qadınları qadınların əli ilə qurban verən mənfur bir cəmiyyət idi. Aunt Lidiya, Helena və Elizabet “handmaid”ləri idarə etmək üçün polad kabeldən istifadə edən zülmkar qadınlardır.” İlk təhqir olaraq onlar bizim ayaqlarımızdan başlayırdılar. Onlara bizə necə əziyyət verdikləri və əllərimizi-ayaqlarımızı necə incitdikləri təsir etmədi. Aunt Lidiya hə-

mişə deyirdi – Unutmayın bizim məqsədimiz üçün sizin əl və ayaqlarınız vacib deyil" [1,127].

Qadınları da zalım təsvir etməklə Marqaret Etvud istismarçı, imperialist və insanlığın yox olduğu cəmiyyətin qurulmasının səbəbkarının yalnız kişilər deyil, həmçinin buna görə qadınların da məsuliyyət daşdığını göstərir. Marqaret Etvudun əksər əsərlərində qadınların istismar olunduğunu göstərməsinə baxmayaraq, bu əsərdə bəzi qadınlar kişilər kimi istismar edən olurlar.

Nəhayət, Offredin xilas olmasının ən əhəmiyyətli yolu öz hekayəsini başqalarına nəql etməsi idi. Offredə görə, şifahi nitq onun ümidinə, xilas olma vasitəsinə çevrilir. Öz hekayəsini nəql etməklə baş qəhrəman Gilead rejiminin yaratmış olduğu sakitliyi pozur və öz mübarizəsini nümayiş etdirir. Bütün bu çətinliklərə, Gilead cəmiyyətinin onun şəxsiyyətini alçaltmasına baxmayaraq əsərin baş qəhrəmanı mübarizə aparıb xilas olmağı bacarır. Nəhayət, o cəmiyyətin onun üzərində olan məhvedici təsirini anlayır və yeni kimlik qazanmaq uğrunda mübarizəyə başlayır. Offred yazıçı kimi yeni kimlik qazanır, öz həyatını, yaşadıklarını kitab şəklində nəşr etdirir. Bu yolla o Gilead cəmiyyətini qadın hüquqlarını məhdudlaşdıran, oxumağı – yazmağı qadağa edən bir cəmiyyət kimi təsvir edir. Offred, nəhayət, özünü totalitar rejimin zəncirlərindən azad edə bilir. O Gilead Respublikasının qaçmasına mane olmaq üçün yaratdığı psixoloji və fiziki maneələri aşır və, nəhayət, öz azadlığına qovuşur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Atwood, Margaret. *The Handmaid's Tale*. Toronto: McClelland and Stewart, 1985
2. Givner, Jessie. Names, Faces and Signatures in Margaret Atwood's *Cat's Eye* and *The Handmaid's Tale*// *Canadian Literature* 133, 1992
3. Gomez, Christine. From Being an Unaware Victim to Becoming a Creative Non-Victim: A Study of Two Novels of Margaret Atwood. in *Perspectives on Canadian Fiction*, 1994.
4. Klarer, Mario. Orality and Literacy as Gender-Supporting Structures in Margaret Atwood's *The Handmaid's Tale*. *Mosaic: Media Matters Technologies of Literary Production*, 1995
5. MacKinnon, Catharine. *Sex Equality*. University Casebook Series. New York: Foundation Press, 2001
6. Rigney, Barbara Hill. *Margaret Atwood (Women Writers)*. Palgrave, 1987

Turkan Alieva

Summary

**The Description of Women's Exploitation in Margaret Atwood's
"Handmaid's Tale"**

One of the novels depicting that women identity is not accepted by the society is Handmaid's Tale written in 1985. This novel demonstrates Margaret Atwood's dystopic views of reality. The events happened in Gilead Republic and the novel is about exploitation of women from the society. In this Republic, women do not have any human rights. The novel thoroughly shows futuristic, totalitar, frightening and cruel attitude of patriarchal society to women.

Тюркан Алиева

Резюме

**Проблема эксплуатации женщин в произведении Маргарет Этвуд
"Рассказ Служанки"**

Одним из произведений, отражающих неприятие обществом женской идентичности, является «Рассказ Служанки» ("Handmaid's Tale"). Это произведение в нарочито гиперболической, даже гротескной форме отражает дистопические взгляды общества на проблему гендерного равноправия. В произведении "Рассказ Служанки" события происходят в Республике Гилеад и касаются изоляции женщин, лишенных основных прав человека. В статье рассматривается описание в произведении Этвуд жестокого, патриархального общества, которое полностью ограничивает права женщин.

Rəyçilər: fil.f.d., prof.A.Sabitova, fil.f.d, dos. Z.Hüseynova

PEDAQOGİKA VƏ METODİKA

Лейла Абдуллаева
АУЯ

РОЛЬ УСТНОЙ РЕЧИ В ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Ключевые слова: *устная речь, языковые аспекты, образовательный процесс, речевые навыки, письменная речь, диалогическая речь.*

Açar sözlər: *şifahi nitq, dil aspektəri, tədris prosesi, nitq bacarıqları, yazılı nitq, dialoji nitq.*

Key words: *oral speech, language aspects, teaching process, speech skills, written speech, dialogue.*

С целью расширения и укрепления международных связей Азербайджана с другими странами, неопровержима роль устной речи, а именно развитие устной речи студентов. Для претворения в жизнь этих целей необходимо проводить экспериментальные работы, находить и применять новые методы.

Для того, чтобы студенты могли свободно владеть устной речью, нужно обеспечить их владение определенными языковыми материалами. Для передачи своей мысли слушателям студенты должны знать как минимум такие временные формы как, “The Present Indefinite Tense form”, “The Past Indefinite Tense Form”, “The Future Indefinite Tense Form”.

Одной из основных задач в развитии устной речи является формирование правильных форм произношения. Развитие устной речи студентов – очень сложный психологический и физиологический процесс.

При воспроизведении устной речи необходимо учитывать изменения, происходящие в их мозге, вопросы использования различных сигналов (импульсов). Во время устной речи необходимо создать определенную экстралингвистическую среду, чтобы студент мог говорить, выражать свои мысли [2].

Для свободного владения устной речью недостаточно только знание конкретных слов, студенты должны уметь составлять предложе-

ния, используя эти слова, а также, создавать смысловую зависимость этих слов в предложении. В большинстве случаев, несмотря на то, что студенты владеют большим запасом слов по иностранному языку, они не могут свободно выражать свои мысли, иными словами неправильно произносят слова и не могут составлять из них предложения.

Именно поэтому на первичной стадии изучения иностранного языка с целью усвоения студентами устной речи, надо их ознакомить с такими разделами языка, как фонетика, лексика и грамматика, а затем уже полученные из этих разделов знания должны превращаться в навыки устной речи. Каждый преподаватель может достичь этой цели, как в пределах, так и вне аудитории [6].

Невозможно говорить на иностранном языке, не сформировав правильных навыков артикуляции. Без этого навыка студент не только не сможет владеть устной речью, но и даже не будет понимать прочитанное [5].

Это неопровержимый факт, что произношение играет огромную роль при передаче определенной информации. На начальной стадии сперва мы слышим слово, затем это слово переходит на письмо. Поэтому устная речь должна начинаться сперва с аудирования. Проведенные эксперименты доказали, что при переходе с чтения на устную речь могут возникнуть серьезные препятствия в процессе интенсивного обучения.

Н.И.Гез, методист, на протяжении долгих лет занимавшаяся вопросами развития устной речи, пришла к такому заключению, что если учитель хочет, чтобы обучаемый свободно владел устной речью, необходимо проводить с ними специальные упражнения, подготавливать диалоги и требовать от студентов их заучивание и воспроизведение. Такого рода упражнения и диалоги способствуют развитию активной устной речи [3].

Одной из главных проблем, стоящих перед учителями иностранного языка, является привитие устной речи через аудирование. Для выполнения этой задачи на должном уровне учитель должен читать студентам различные интересные истории, а затем спрашивать у них устное содержание этих историй. В таком случае студенты внимательно слушают материал, зачитанный преподавателем и стремятся устно выражать свои мысли.

Для развития устной речи студентов преподаватель должен заранее подготовить план. При составлении этого плана, учителю необходимо учитывать все этапы образовательного процесса, то есть знать на какие этапы необходимо обращать больше внимания при развитии устной речи.

Привитие навыков устной речи не является одной единственной целью преподавания иностранного языка, этот предмет имеет и другие цели. Именно эти цели должны быть достигнуты в период образовательного процесса [1].

В состав материалов устной речи включены лексические, грамматические и фонетические материалы. Нельзя пользоваться этими материалами изолированно друг от друга. Если эти материалы не будут взаимно дополнять друг друга, о развитии устной речи не может идти и речи. Материалы для устной речи могут преподноситься в виде определенного комплекса упражнений. Необходимо составлять эти упражнения таким образом, чтобы они охватывали все аспекты языка [7].

С целью правильного развития устной речи преподаватель рассказывает студентам интересные истории и пользуется различными переводами.

Когда студенты слышат иностранный язык от своего преподавателя, они еще больше интересуются народом, историей, культурой этого языка.

Однако это факт, что для правильной устной речи недостаточно знание только лексического материала, для этого необходимо хорошее усвоение и грамматического материала. При формировании первых навыков устной речи у студентов необходимо научить их правильному порядку слов в предложении. Порядок слов в современном английском языке имеет большую значимость. О.Мусаев пишет о правильном порядке слов: «Как и в любом другом языке, так и в современном английском тоже есть такой порядок слов, который в итоге формирует синтаксическую структуру языка».

Главное отличительное свойство порядка слов современного английского языка заключается в том, что по сравнению с азербайджанским и русским языками, порядок слов здесь более устойчивый. Если студенты хорошо выучат порядок слов, они смогут свободно выразить свои мысли.

Студенты внезапно не усваивают устную речь. Необходимо подготовить их к этому процессу. Для этого учителю необходимо использовать в процессе обучения различного рода упражнения. Такие упражнения являются подготавливающей ступенью на пути к усвоению устной речи. Эти упражнения делают урок более интересным и активным.

В процессе преподавания иностранного языка пользуются двумя видами устной речи: монолог и диалог. Оба вида речи занимают своеобразное место в преподавании иностранного языка. Монолог, как и

видно из названия, это речь одного человека. В переводе с латинского «монос» означает один, единый. Методист Уэст построил свой метод изучения иностранного языка именно на основе монолога. Он называл речь последней стадией проводимой работы. Устная речь тогда считается успешной, когда студент полностью понимает то, что он читает.

Свободное высказывание мыслей студентами на основе текстов означает развитие их речевых навыков и способностей. Поэтому чтение и изложение текста в методике воспринимается как развитие речи в форме монолога.

Роль изложения в развитии устной речи очень велика. Изложение является основным средством в укреплении знаний и развитии устной речи.

Широкое распространение в преподавании иностранного языка получило изложение различных текстовых материалов. А это в свою очередь понимается как развитие речи в форме монолога.

Студенты пишут доклад о прочитанном произведении и читают его своим товарищам. Такой монолог оказывает положительное влияние на изучение английского языка. Они привыкают свободно выражать свои мысли и подготавливают письменный монолог. Устный монолог с психологической точки зрения близок к письменной речи. Это определяется способом выражения мысли. Студент думает об одной определенной теме и приходит к финальному решению данной проблемы. Также возможно перевести эти мысли на письмо. В данном случае анализ ситуаций может проводиться как в устной, так и в письменной форме. Свойства монолога показывают, что для привития студентам устной речи в форме монолога необходимо проводить специальные работы. Необходимо научить студентов свободно и в полной мере выражать свои мысли. Для этого преподавателю следует подумать о формах и методах, которыми он пользуется в этом процессе. Поэтому на учителя должна возлагаться большая ответственность. Для каждой группы ему следует находить своеобразный метод работы.

Диалогическая речь – это речь между двумя людьми. Эта форма речи считается наиболее эффективной для общения. Студент обладает богатым словарным запасом, грамматическим материалом и хорошим произношением. Развитие устной речи студентов посредством диалогов не имеет границ. Можно задавать неопределенное количество вопросов и способствовать развитию устной речи. Известный методист Палмер долгое время пользовался именно этим видом устной речи. Он считал процесс вопрос-ответ лучшим методом в процессе автоматизи-

рования речи. Автоматизирование речи требует правильной подборки языковых материалов. Для того, чтобы педагогический процесс приобрел интенсивный характер, Палмер поставил вопрос в такой форме, чтобы соблюдался порядок слов в предложении. Диалог может быть в нескольких вариантах. Он состоит из реплик и характеризуется полной идеей. Диалог - средство усвоения устной речи посредством реплик и обмен различными идеями.

Реплики в диалоге имеют двойной смысл. Они обладают свойством отвечать говорящему и реагировать на его разговор. Студенты отвечают на слова говорящего по поводу определенной ситуации, одновременно оживляя в своей памяти все пройденные слова и правила. Реакция студента должна быть настолько острой, чтобы он моментально смог отреагировать и отвечать на речь того, кто говорит. Студент должен быть готов моментально ответить на реплику репликой, а для этого он должен обладать богатым словарным запасом. Для того, чтобы быть готовым к диалогической речи, студенту следует владеть также и фразеологическими оборотами. Чтобы уметь быстро отвечать на услышанное у студента должна быть острая память. А острота памяти зависит от хорошего знания студентом пройденного языкового материала.

Для диалогической речи необходимо создать специальный акт речи. Этот акт должен требовать от говорящего определенную информацию, обмен идеями.

В методической литературе развитие диалогической речи происходит в трех стадиях. Первая стадия – проведение синтетической работы, т.е. заучивание наизусть данного диалога. Вторая стадия – аналитическая; студенты полностью учат весь заданный языковой материал, но пока не могут использовать его в устной речи. А третья стадия – это синтез, студент проводит заранее продуманную беседу и приобретает способности и навыки в сфере выражения своих мыслей.

Главным критерием, свойственным хорошему педагогу английского языка является устная речь его студентов и их понимание говорящего на иностранном языке. Именно поэтому при привитии студентам навыков устной речи, фундамент знания языка должен быть настолько сильным, чтобы речь студентов была правильной и внятной.

Использованная литература

На русском

1. Бим И.Л. Моделирование устной речи в методических целях / «Иностранные языки в школе». Москва, 2007. №3, стр. 99-104.

2. Вайсбурд М.Л. Использование учебно-речевых ситуаций при обучении устной речи на иностранном языке. Москва: Издательство «Титул», 2001.
 3. Гез Н.И. Некоторые вопросы теории урока иностранного языка /
 4. «Иностранные языки в школе». Москва, 2008. №1, стр. 146-151.
 5. Салистра И.Д. Методика обучения немецкому языку. Москва: Учпедгиз, 1958
 6. Соколов А.Н. Внутренняя речь при изучении иностранных языков. Москва, 1960.
- На азербайджанском**
7. Seyidov F.Ə. Şagirdlərin şifahi nitqinin inkişaf etdirmə yolları. Bakı, 1967.
 8. Tahirov A.Q., Salayeva Ə. Orta məktəbdə ingilis dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 1978.

LeylaAbdullayeva

Xülasə
İngilis dilinin tədrisində şifahi nitqin rolu

Məqalə xarici dildə şifahi nitqin tədrisi məsləsinə həsr edilmişdir. Müəllif tələbələrin şifahi nitqini yaxşılaşdırmaq və tədrisdə onların kommunikativ bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün müxtəlif üsulları araşdırmışdır. Məqalədə şifahi nitqin müxtəlif aspektləri nəzərdən keçirilir və onun komponentləri haqqında məlumat verilir. İngilis dilinin tədrisində şifahi nitqin rolu haqqında məlumatlara toxunulur.

Məqalənin əsas məqsədi şagirdlərin özünü inkişaf yolunda şifahi nitqin əhəmiyyətini nümayiş etdirməkdir.

LeylaAbdullayeva

Summary
Role of oral speech in teaching English

This article deals with the teaching of oral speech in a foreign language. The author researches some ways to improve oral speech and acquire communicative skills in teaching. The article also takes a look at various aspects of oral speech and provides information on its components. It also states the role of oral speech in teaching English.

The main purpose of the article is to demonstrate the importance of oral speech on students' self-development path.

Rəyçi: fil.f.d., dos. Z.Quliyeva

Günəl Xudayarova

ADU

gunel.xudayarova@gmail.com

İNGİLİS DİLİ ÜZRƏ TƏLƏBƏ NAİLİYYƏTLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: *öyrənmə üçün qiymətləndirmə, öyrənmənin qiymətləndirilməsi, yoxlama.*

Keywords: *assessment for learning, assessment of learning, test.*

Ключевые слова: *оценивание обучения, оценка изучения, тестирование.*

İngilis dilinin tədrisi zamanı təlimin keyfiyyətini müəyyənləşdirən əsas göstərici tələbələrin əldə etdikləri dil biliklərini tətbiq etmək bacarığı olduğundan, həmin bacarıqların qiymətləndirilməsi də tədris prosesinin səmərəliliyini üzə çıxaran mühüm vasitə hesab olunur.

Tədris prosesinin inkişaf etdirilməsi üçün tələbə nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Təhsilin keyfiyyətinin artırılması məqsədilə tələbələrin təlim nəticələrini üzə çıxaran qiymətləndirmə mexanizmlərinin hazırlanması və həmin mexanizmlərin qiymətləndirmə növlərinə və formalarına uyğun tətbiq olunması müasir dövrdə bu fəaliyyətə qoyulan əsas tələblərdəndir. Bu səbəbdən təlim vəzifələrinin məqsədyönlü icrası üçün qiymətləndirmə prosesi obyektiv, ədalətli, şəffaf qurulmalı, müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə olunmalıdır.

Tələbələrin dərstdə fəallığının artırılmasında, öyrənilən dil biliklərinin keyfiyyət səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsində, tədris zamanı yaranan çətinliklərin aradan qaldırılmasında qiymətləndirmə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Aydın ki, ingilis dilinin tədrisi zamanı tələbələrin dil biliklərini qiymətləndirmək üçün onların bilik və bacarıqları yoxlanılmalıdır. Yoxlama tapşırıqlarının tərtib olunması zamanı onları real həyatla əlaqələndirmək tələbələrin tənqidi təkəkkürünü inkişaf etdirir və qarşıya qoyulmuş problemi həll etməkdə onlara kömək edir. C.Villis qeyd edir ki, yoxlama tapşırıqları təhsilalanların elmi potensialına uyğun olmazsa, digər müəllimlərlə məsləhətləşdikdən sonra onları dəyişmək mümkündür [8, 143].

Tələbə nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi prosesinin düzgün aparılması təhsilalanların öyrənmə həvəsini aşağı sala bilər. Qiymətləndirmə zamanı vaxtın müəyyənləşdirilməsi, materialların təşkili, tələbələrin təlim nəti-

cələrinin qiymətləndirilməsi üsulları və formaları əvvəlcədən müəyyənləşdirilir.

Metodiki ədəbiyyatda formativ qiymətləndirməni öyrənmə üçün, summativ qiymətləndirməni isə öyrənmənin nəticələrinin qiymətləndirilməsi baxımından şərh edirlər [3; 9].

Xarici dillərin tədrisi zamanı öyrənmənin qiymətləndirilməsinin iki ənənəvi test forması vardır: fərdi və integrativ testlər. Fərdi testlərdə müvafiq linqvistik bilik yoxlanılır. Integrativ testlərdə isə bir neçə dil biliyi əhatəli şəkildə yoxlanılır və qiymətləndirilir [2, 7].

C.Harmer qiymətləndirmə prosesini təhlil edərək göstərir ki, qiymətləndirmə tələbələrə nailiyyət əldə etmələrinə müsbət təsir edir. O, öyrənmə üçün qiymətləndirmə prosesini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir:

- müəllim və tələbələr təlim məqsədlərinə uyğun inkişaf səviyyələrini izləyə biləcəkləri öyrətmə və öyrənmə prosesini səmərəli planlaşdırır;
- tələbələrin maraqlarına uyğun təlim metodu və üsulları seçilir;
- müşahidə etdikləri hadisələri təhlil edə bilməsi;
- tələbələrin motivasiya olunmaları üçün qiymətləndirmənin aparılması üsullarını müəyyənləşdirir;
- qiymətləndirmə meyarı haqqında tələbələr məlumatlandırılır;
- tələbələrdə özünəinam formalaşdırılır;
- tələbələrin özünü qiymətləndirməsinə imkan yaradılır;
- bütün öyrənmələrin nailiyyətləri müəyyənləşdirilir [1, 408].

Tələbələrdə bilik, bacarıq və vərdişlərin, habelə mənəvi keyfiyyətlərin səviyyəsinin yoxlanılması və qiymətləndirilməsi təlim fəaliyyətində təhsilverənlərin diqqət etməli olduqları mühüm məsələlərdəndir. Müəllim tələbənin dil biliyini sadəcə onun əldə etdiyi elmi fikirlərə əsasən deyil, dildən istifadə imkanlarına istiqamətlənərək müxtəlif yollarla yoxlayır [5, 119]. Təhsilin keyfiyyətinin artırılması məqsədilə qiymətləndirmə məqsədəuyğun və meyarlara müvafiq aparılmalıdır. Bu məqsədlə, təhsilalanların bilik, bacarıq və vərdişlərinin, habelə mənəvi keyfiyyətlərinin səviyyəsi müntəzəm olaraq izlənilməlidir.

“Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları)” adlı sənəddə təlim nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi belə xarakterizə olunur:

- təlim fəaliyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi ardıcıl və sistemli xarakter daşıyır, təhsilin keyfiyyətinin dəyərləndirilməsinə və yüksəldilməsinə xidmət edir;
- təhsilin keyfiyyəti və inkişafı haqqında müvafiq məlumatların toplanması və onların təhlili ilə müşayiət olunur;

• məqsədə müvafiqlik, qarşılıqlı dəyərləndirmə və etibarlılıq, inkişaf-yönümlülük, şəffaflıq və qarşılıqlı əməkdaşlıq prinsiplərinə əsaslanır [7].

Qiymətləndirmə müxtəlif məqsədlərlə aparıla bilər. Tələbələrin bilik və bacarıqlarının formalaşması səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün onlarla söhbətlər aparılır, onların zəif və güclü tərəfləri araşdırılır. Öyrənləri müxtəlif fəaliyyət-tərəfə cəlb edərək zəruri materiallar yenidən izah olunur.

Penny Ur ingilis dili üzrə tələbə nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsinin məqsədlərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir:

- tələbələrin dil səviyyəsini yoxlamaq;
- tələbələrin nailiyyətlərini izləmək;
- kurs müddətində təhsilənlərə verilən materialları mənimsəmə səviyyəsini müəyyənləşdirmək;
- tələbələrin akademik cəhətdən zəif və güclü tərəflərini bilmək [6, 167].

Qiymətləndirmə təlim prosesini tamamlayan pillə hesab olunur. O, təlimin keyfiyyətini artırmağa, əks-əlaqəni təmin etməyə, müəllim və tələbələrdə məsuliyyət hissini yüksəltməyə, təlimi stimullaşdırmağa şərait yaradır. Bütün növ qiymətləndirmələrin aparılmasında aşağıdakı prinsiplərə riayət olunur:

- məqsədə uyğunluq;
- toplanmış məlumatların keyfiyyətə müvafiqliyinin və etibarlılığının təmin olunması;
- qiymətləndirmədə şəffaflıq, ədalətlik, qarşılıqlı razılaşma və əməkdaşlıq;
- nailiyyətlərin və təhsil imkanlarının qarşılıqlı dəyərləndirilməsi;
- təlim fəaliyyətində qiymətləndirmə nəticələrinin inkişafetdirici rolunun təmin olunması [3, 106].

Gündəlik qiymətləndirmə tədris prosesinin səmərəliliyini artıran vasitədir. Bu proses müəllimin dərslər inkişafını izləməsinə, müvafiq metod və üsulları seçməsinə və yaranmış çətinliklərin aradan qaldırılması üçün müxtəlif yollar araşdırmasına imkan yaradır. Dərs zamanı tələbələrlə əməkdaşlıq, onların fəaliyyətlərinin müşahidə olunması və fikirlərin dinlənilməsi qiymətləndirmə prosesinin şəffaf aparılması üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Tələbə nailiyyətlərinin əldə olunması keyfiyyətlərinin yoxlanılması üçün davamlı qiymətləndirmə fəaliyyət növlərinə dair təkliflər hazırlayıb onların tətbiq olunmasına nail olmaq məqsədə uyğun hesab olunur.

Qiymətləndirmə prosesini səmərəli təşkil etmək üçün müxtəlif yollar vardır:

- tələbələri qiymətləndirmə prosesinə cəlb etmək - tələbələrin qiymətləndirmə zamanı fəal iştirakının təmin edilməsi onların motivasiya olmasına və müstəqil qərar qəbul etməsinə imkan yaradır;

- tələbələrdə özünəinam və özünü dəyərləndirmə bacarıqlarını formalaşdırılmaq;

- onların akademik cəhətdən zəif tərəflərini deyil, güclü tərəflərini də aydınlaşdırmaq;

- ilkin qiymətləndirmə zamanı onların peşə seçimi və yaxud gündəlik həyatimkanları ilə bağlı maraqlarını nəzərə almaq;

- nəzərdə tutulmuş məqsədlə qiymətləndirmə arasında uzlaşmanı təmin etmək [10].

Qiymətləndirmə tələbənin müəyyən müddətdə icra etdiyi fəaliyyətin nəticəsinə verilən dəyərdir. Tələbənin nailiyyət göstəriciləri onun müəyyən sahədə yerinə yetirdiyi tapşırığın səviyyəsinə görə müəyyənləşdirilir.

İngilis dilini xarici dil kimi öyrənən tələbələr üçün qiymətləndirmə üsulları və vasitələri maraqlı tərtib olunmalı, onların inkişaf etmələrinə müsbət təsir göstərməlidir. Müəllim müxtəlif fəaliyyətlərin icrası zamanı dərslər müddətində tələbələrlə ünsiyyətə girərək onların öyrənmə prosesini müşahidə edir və tələbələrlə müxtəlif müzakirələr apararaq onların inkişaf səviyyələrini müəyyən edir. Bunun nəticəsində, müəllim bilik və bacarıqların formalaşmasında tələbələrin güclü olduqları istiqamətləri və zəif qalan tərəflərini aydınlaşdırır və öyrənmə məqsədinə uyğun vəzifələri müəyyənləşdirir. Bütün qiymətləndirmə fəaliyyətlərinin yerinə yetirilməsi müddətində tələbələrin çevik olmaq və öyrənilən dildə fikrini səlissə ifadə edə bilmək bacarıqlarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi diqqət edilən əsas məsələlərdəndir. Müzakirələr zamanı ingilis dilini xarici dil kimi öyrənən tələbələr birinci dildən çox istifadə etdikləri zaman müəllim onların dil biliklərinin inkişaf etdirilməsi və sərbəst ünsiyyət vərdişlərinin formalaşdırılması üçün növbəti dərslərdə müxtəlif təlim üsullarının tətbiq olunmasını planlaşdırır. Bu proses tələbələrin inkişaf səviyyəsinin izlənilməsi və qiymətləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tələbələrin dil biliklərini təkmilləşdirmək baxımından onların öz nailiyyətlərini qiymətləndirməsi üsullarının tətbiq olunması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, hər bir tələbənin kifayət qədər yaxşı öyrənmə bilmədiyi mövzuları müəyyənləşdirməsi onların nailiyyətlərinin artırılmasına və öyrənmə prosesinin səmərəli olmasına kömək edir. Bu zaman müəllimin rolu aşağıdakı kimi şərh olunur:

- tələbələrin öz nailiyyətlərini izləməsinə təmin edir;

• tələbələrə dəstək olmaqla onların zəif bildikləri mövzuları müəyyən-ləşdirmələrinə kömək edir;

• motivasiyaedici vasitələrlə dilöyrənənlərdə özünəinam hissini forma-laşdırır [4, 20].

Reseptiv və produktiv bacarıqların inkişaf etdirilməsi zamanı tələbələ-rin bilik səviyyələrini aydınlaşdırmaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə olu-nur. Şifahi nitq bacarıqlarını qiymətləndirmə üsullarına sorğu, müzakirə, məlumat boşluğu, müqayisə, təsvir tapşırıqları və rollu oyunları misal gös-tərmək olar. Yazı bacarıqlarının qiymətləndirilməsində inşa, imla və film haqqında rəy yazılmasını nümunə olaraq qeyd etmək olar. Oxu bacarıqları-nın qiymətləndirilməsi üçün çoxşaxəli seçim və cümlələri müvafiq boşluğa yerləşdirmək tapşırıqlarını vermək olar. Eşidib-anlama bacarıqlarının qiy-mətləndirilməsi zamanı təsvir, müəyyənləşdirmə və təlimatlandırma tapşı-rıqlarından istifadə etmək olar.

Beləliklə, qiymətləndirmə tələbələrin qarşıya qoyulan məqsədə uyğun olaraq bilik və bacarıqların inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş fəaliyyətini izlə-mək və bu zaman onların yaranan çətinliklərini aradan qaldırmaq məqsədilə həyata keçirilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Harmer J. The practice of English language teaching. UK:Pearson, 2015.
2. Hewitt B. C., Ryan M. J., Khus M. T. Assessment of student learning in foreign language//The South Carolina Center for Excellence in the Assessment of Student Learning. South Carolina Commission on Higher Education and the College of Education, University of South Carolina, 1993, p.3-18.
3. Hüseynova G. Kurikulum təliminə praktiki baxış. Bakı: Hədəf, 2017.
4. Jones A. C. Assessment for learning// Vocational learning support programme. Learning and skills development agency. England, 2005, p.1-43.
5. Shiraliyev A. Teaching practice handbook. Bakı: Mütərcim, 2012.
6. Ur P. A course in English language teaching. UK: Cambridge university press, 2012.
7. Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları). Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il 3 iyun tarixli 130 nömrəli qərarı.
8. Willis J. A framework for task based learning. England: Pearson, 2001.
9. https://curriculum.gov.mt/en/Assessment/Assessment-of-Learning/Documents/assessment_of_for_as_learning.pdf
10. <http://www.edu.gov.on.ca/extra/eng/ppm/ppm155.pdf>

Gunel Khudayarova

Summary

Assessment of student achievements in English language teaching

The present article is devoted to determining the benefits of assessment in teaching process, based on transparency and objectivity. It attempts to highlight the significant role of teachers of English as a foreign language in conducting language assessment in the process of teaching. The article deals with summative and formative assessment procedures and views of some scientists about assessment. The ways of evaluating a student's effort and progress are reflected in the article as well.

Гюнель Худаярова

Резюме

Оценка достижений студентов по изучению английского языка

Настоящая статья посвящается определению качества оценивания в процессе обучения английскому языку на основе прозрачности и объективности. На первый план выдвигается значимая роль учителей английского языка как иностранного в проведении языковой оценки в процессе обучения. В статье рассматриваются процедуры суммирующей и формирующей оценки, а также мнения некоторых ученых о критериях оценки. Акцентированы цели, принципы, способы и пути оценивания достижений студентов, а также конкретная регулирующая роль преподавателя в процессе обучения самооценки.

Rəyçilər: ped.f.d.Q.Axundova, ped.f.d.N.Əliyeva

Püstəxanım Musayeva
ADU

XARICI DİLİN TƏDRISİNDƏ TƏLƏBƏLƏRDƏ LEKSİK BACARIQLARIN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: *reseptiv lüğət, produktiv lüğət, denotativ məna, konnotativ məna.*

Key words: *reseptive vocabulary, productive vocabulary, denotative meaning, connotative meaning.*

Ключевые слова: *рецептивный словарь, производительный словарь, денотативное значение, коннотативное значение.*

Müasir dövrdə xarici dilin tədrisində əsas məqsəd dil haqqında yeni bilik və məlumatların öyrədilməsi deyil, dilin sistem halında ünsiyyət vasitəsi kimi mənimsənilməsidir. Tədris olunan xarici dildə ünsiyyət bacarıq və vərdişlərinin tələbələrə öyrədilməsinin əhəmiyyəti olduqca vacibdir. Tələbələr dil və nitq vahidlərindən fikir mübadiləsi məqsədilə istifadə edə bilmədikdə, bu zaman linqvistik biliklərin mənimsənməsi nəticəsi olmayan bir prosesə çevrilir. Bu məqsədlə hər bir dilin aspektlərinin (fonetika, leksika, qrammatika) və bunların tətbiq ediləcəyi nitq fəaliyyəti növlərinin (oxu, yazı, danışq, eşidib-anlama) mənimsənilməsi yüksək səviyyədə olmalıdır.

Dilöyrənənlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsində başlıca amil sözün mənasının başa düşülməsidir. Məlumdur ki, nitqin əsas vahidi sözdür. Sözün əsas məzmun xəttinin dilöyrənən tərəfindən mənimsənilməsi lüğətlə işin əsasını təşkil edir. Söz əsas fikrin yaranması və ifadə olunması rolunu oynayır. Dilöyrənən, ilk olaraq sözün forma və tələffüzünü bilməlidir. Sözün mənasının izahı isə məzmun xəttindən asılıdır.

Sözlərin mənasını müəyyənləşdirmək üçün əsas vasitə sözlərin cümlə daxilində izahıdır. Bu vasitə sözün ilk növbədə həqiqi mənasını ortaya qoyur və dilöyrənənləri eşitmə prosesində onun mənasını başa düşməyə hazırladır. Lakin fikrin ifadə edilməsi dilöyrənən üçün kifayət qədər çətindir və bu zaman onların yüksək səviyyədə bilik, bacarıq və vərdişlərini nəzərdə tutur.

Xarici dil dərslərində lüğətin tətbiqi müxtəlif yollarla həyata keçirilə bilər:

- 1) obyektin nümayiş etdirilməsi, hərəkətlər, şəkillər, təsvirlər və s.;
- 2) sözlərin həqiqi mənalının xarici dildə açıqlanması (izah, sinonim və ya antonim, kontekstual məna).

Ana dilindən istifadə edilən metodlar isə aşağıdakılardır:

1) sözlərin, sözbirləşmələrinin, ana dilin müvafiq variantının dəyişdirilməsi;

2) tərcümə.

Əksər dilöyrənənlər dili öyrənməyə lüğətlə başlayır və bu onları öyrənmə prosesi zamanı müşayiət edir. Müəllimin tələbələrin lüğəti səmərəli öyrənmələrinə kömək etməsi olduqca vacib məsələdir. Burada lüğətin tədrisi və öyrənilməsi ilə əlaqədar, ilk növbədə, belə bir sual ortaya çıxır: sözü bilmək nə deməkdir? Aydındır ki, bu sualın düzgün bir şəkildə başa düşülməməsi ilə dilöyrənənlər lüğətin tədrisi və öyrənilməsi ilə bağlı effektiv strategiyaları müəyyən edə bilməz. Vang Qiang bu suala sadə bir cavab vermişdir: sözü bilmək onun tələffüzü və vurğusunu, orfoqrafik və qrammatik xüsusiyyətlərini, mənasını və sözün nəzərdə tutulan mənanı ifadə etmək üçün necə və nə vaxt istifadə edildiyini bilmək deməkdir [9].

Tədris prosesində sözü öyrənmək onun xüsusiyyətlərini öyrənməyi tələb olunur. Söz lüğətdə müəyyənləşdirilmiş birdən çox mənaya malik ola bilər. Belə ki, leksik ifadələri araşdırmaq daha məqsədəuyğun hesab edilir [1]. Sözdüzəltmə baxımından M.McCarthy iddia edirdi ki, “bir söz ən azı bir sərbəst morfemdən ibarətdir”. Məsələn “playing” iki morfemdən “play” və “-ing”-dən ibarətdir. “Do” başqa bir sərbəst morfem kimi, “-ing” isə təklikdə işlənməyən asılı morfemdir. Bununla yanaşı, söz tək morfemdən ibarət ola bilər. Məsələn: “drink, desk, do” və ya birdən çox morfemə də malik ola bilər. Məsələn: “repay” “re-“ ön şəkilçisi ilə, “employer” “-er” şəkilçisi ilə işlənməmişdir. Mürəkkəb sözlər bir mənaya malik olan iki və daha artıq kökdən ibarət ola bilər. Məs: “air-conditioning”. Bundan başqa dildə feili birləşmələr, məsələn “break down”, “take off”, “greenhouse”, “babysitter” kimi mürəkkəb sözlər, idiomlar və metaforalar kimi çoxtərkibli ifadələr də vardır. Bu sözlərin komponentləri və ardıcılığı sabit olduğundan, onlar bir forma kimi qəbul edilməlidir [5].

Bir sözün sadəcə formasını bilmək kifayət etmir. Tələbələr sözlərin formalarını və mürəkkəb sözləri bilirsə, o zaman, həmin sözlərin kontekstdəki mənalərini başa düşürlər. Tələbələrə idiomlardakı bütün sözlərin məlum olmasına baxmayaraq bəzən onların mənasını bilmədikləri müşahidə olunur. T.Hecə görə, leksikanı öyrənmək özündə sözün mənasının iki aspektini təhlil etməyi məcbur hesab edir. Leksikanın ilk aspekti onun həqiqi (denotative) və kontekstual (connotative) mənasını, ikinci aspekt isə sözlər arasındakı semantik əlaqələri ehtiva edir [3].

Həqiqi məna (denotative meaning) - sözün real ünsiyyət zamanı istifadə edilən denotativ mənası və ya leksik mənası, əşyaya edilən işarə və ya

onun adı kimi özünü göstərir. Sözün denotativ mənası sözün ilkin mənasıdır və öyrənmək üçün o, çox asan anlaşıla bilər.

T.Hecə görə, konnotativ məna sözün şərti mənasıdır [3]. Konnotativ mənaya hissləri göstərən, mənfi və ya müsbət münasibət bildirən sözlərin mənası daxildir. O, eyni zamanda izah edir ki, “konnotativ məna mədəni, siyasi, sosial və tarixi situasiyalarda özünü göstərir”. Metodist Penni Ur qeyd edir ki, “dog” sözünün denotativ (həqiqi) mənası “heyvan” olsa da, konnotativ (kontekstə uyğun) mənaya da malikdir. Həmin söz “dostluğu və sadıqlığı” bildirir. Amma müxtəlif mədəniyyətlərdə bu sözün müxtəlif kontekstual mənası da ola bilər [8].

Bu gün müasir təhsil sisteminin əsas məqsədi tələbələrin hərtərəfli dil bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir. Müəllim tələbələrin xarici dilə yaxşı yiyələnməyin səmərəli yollarını tapmaqda onlara kömək etməli və dilöyrənənlərin leksik bacarıqlarını inkişaf etdirməlidir. Xarici dili öyrənmək dilöyrənənlərə aşağıdakıları əldə etməyə kömək edə bilər:

1) dil sərəştəsini hərtərəfli inkişaf etdirmək və dili real ünsiyyətdə istifadə etmək bacarığı;

2) müəyyən dil biliyinə yiyələnmək;

3) eşidib-anlama, danışmaq, oxu və yazı bacarıqlarına yiyələnmək.

Lüğətin öyrənilməsində əsas məqsəd sözü tanımaq deyil, onu mənimsəməkdir. Bu səbəbdən dilöyrənən xarici dildə daha çox söz ehtiyatına malik olmalıdır ki, situasiyadan asılı olaraq danışmaq zamanı hansı sözlərdən istifadə etməyi bilsin.

Xarici dilin tədrisində tələbələrdə lüğətin möhkəmləndirilməsi zamanı müəllim krosvord (bilməce), söz birləşmələri, cümlə qurmaq, cümlədə sözü və izahını seçmək, boş buraxılmış hərfləri yerinə qoymaq və s. kimi müxtəlif tapşırıq və çalışmalardan istifadə edir.

Lüğətin inkişaf etdirilməsi yeni sözlər üzərində işin son mərhələsidir. Tələbələrdə lüğəti inkişaf etdirməyin əsas üsulu tədris prosesində dialoq, rollu oyun, yazı və layihələr kimi müxtəlif üsullardan istifadə etməkdir.

Xarici dilin mənimsənilməsi zamanı lüğəti öyrənmək və öyrətmək çox vacibdir. Metodist C.Harmer qeyd edir ki, sözlər olmadan dilin qrammatik quruluşunu müəyyən etməyin mənası yoxdur [2]. Məşhur ingilis linqvisti C.Vilkins isə qeyd edir, “qrammatika ümumi nümunələri təşkil edir və lüğət isə nümunələrdə istifadə oluna bilən materialdır. Qrammatika olmadan dilöyrənənlərə çox az bir şey çatdırıla bilər, lüğətsiz isə heç nə çatdırıla bilməz” [10, 111].

İngilis dili lüğətini zənginləşdirmək sadəcə öyrənmək, sözləri və onların mənalərini xatırlamaq demək deyil. Onun özünəməxsus prinsipləri var.

İngilis dili lüğətini öyrənmək dili mənimsəmə prosesində əsas baza hesab edilir. Tədris prosesində tələbələr kifayət qədər lüğət ehtiyatını mənimsədiyi zaman, onlar dörd əsas bacarıqları əldə etmiş olur: eşidib-anlama, danışmaq, oxu və yazı.

Birləşmələr (ifadələr) vasitəsilə ingilis dili lüğətinin zənginləşdirilməsi, müəyyən situasiyalarda sözlərin diqqətlə seçilib işlədilməsi vacib hesab edilir [2]. Sözlər müxtəlif ifadələrin tərkib hissələrində ola bilər, ingilis dili öyrənməyə öz lüğətlərini yalnız sözlərin mənalari ilə deyil, eyni zamanda onların tərkib hissələri ilə zənginləşdirməlidir. Məsələn, tələbələrə “take” sözünü izah edən zaman onlara həmin sözü ifadələrin tərkib hissəsində işlədərək “take off, take up, take away” və s. öyrətmək daha asan olar. Belə ki, sözlərin mənalari bil-məklə və bu ifadələri (birləşmələri) danışmada istifadə etməklə tələbələr sözlərin çox hissəsini öyrənmiş olurlar. Bu səbəbdən, ingilis dilini öyrənməyə söz ehtiyatını sözlər və ifadələr vasitəsi ilə zənginləşdirməlidirlər.

Kontekstə uyğun məna ilə ingilis dili lüğətinin zənginləşdirilməsi, yəni bu zaman sözöyrənmə prosesində dilöyrənməyə sözün mənasının bütün situasiyalarda tətbiq edilmədiyini dərk edirlər. Sözün mənası ifadələrə (birləşmələrə) və frazalara görə dəyişir.

Xarici dildə lüğətin tətbiqi zamanı müəllim müxtəlif üsullar tətbiq edə bilər. Bu zaman müəllim lüğətlə işləmək metodunu seçərkən aşağıdakılara diqqət yetirməlidir:

- sözün xüsusiyyətinə;
- dilöyrənmələrin bilik səviyyəsinə;
- təlim mərhələsinə.

Lüğətin tədrisi və öyrənilməsi zamanı lüğət və produktiv lüğət arasında fərqin olması fikri müəllim və tələbələr üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Reseptiv lüğət, dilöyrənmələrin oxuduğu və ya dinlədiyi materialları başa düşə bildiyini, lakin şifahi və ya yazılı şəkildə avtomatik olaraq istifadə edə bilmədiyi sözləri ifadə edir. Produktiv lüğət isə öyrənmələrin oxu və ya dinləmə materiallarında dərk edə biləcəyi və anlaya biləcəyi, eyni zamanda şifahi və yazılı şəkildə avtomatik olaraq istifadə edə biləcəyi sözləri ifadə edir. Başlanğıc səviyyəsində dilöyrənmələr tərəfindən öyrənilən yeni sözlərin dərhal praktik istifadəsi mümkün ola bilər. Buna görə də həmin sözlər tez bir zamanda onların aktual lüğətinə daxil olur. Lakin dilöyrənmələr bəzi sözləri danışmaq və yazıda tanıya və istifadə edə, bəzi sözləri isə oxu zamanı asanlıqla öyrənə bilər. Beləliklə, T.Hedc təklif edir ki, dilöyrənmələr sözün tanınmasından tutmuş onun avtomatik istifadə edilməsinə qədər, sözün daha geniş ifadə etdiyi məna mərhələləri və onun müxtəlif kontekstlərdə istifadə

edilməsi haqqında lüğəvi biliklərə malik olmalıdırlar [3]. O, həmçinin qeyd edirdi ki, bəzi sözlərin mənası şkalanın bəzən tanınma mərhələsində qalır və dilöyrənənin produktiv lüğətinə heç vaxt daxil ola bilmir. Belə ki, müəllim lüğətin tədrisi zamanı hansı sözlərin tələbənin produktiv və ya aktiv lüğətinə daxil olmağını özlüyündə aydınlaşdırmalı və onların şifahi və yazılı nitqdə bu sözlərdən avtomatik istifadəsinə kömək etməsi üçün xüsusi sinif işi təşkil etməlidir.

P.Neyşn qeydlərində reseptiv və produktiv lüğəti ətraflı tədqiq edərək reseptiv biliyə əsəidib-anlama zamanı sözün tanınması, sözün kontekstdə uyğun mənə verməsi, müxtəlif kontekstlərdə anlaşılmasına imkan verəcək konsepsiyanın müəyyən edilməsi, sözün cümlədə düzgün işlədilməsi və onun cümlədəki rolunu, produktiv mənada isə vurğu və sözün düzgün tələffüz edilməsi, müxtəlif kontekstlərdə ifadə edilən mənaları çatdırmaq üçün söz yaradılması, sinonimlər və onların qarşılığının verilməsini daxil etmişdir [6].

Beləliklə, ingilis dilində tələbələrdə leksik bacarıqların yaradılması üçün dilin özü müxtəlif söz birləşmələrindən ibarət sistem kimi nəzərdən keçirilərək öyrənilməlidir. Leksik yanaşmanı tətbiq etməklə dilöyrənənlərə tədqiqat aparmağa, sərbəst ünsiyyət qurmağa, bilikdən çox bacarıq nümayiş etdirməyə istiqamətləndirmək xarici dilinin öyrənilməsi prosesini daha səmərəli edə bilər. Leksik materialın təqdimatı və öyrənilməsi bir neçə yeni yanaşmaların, üsulların və metodik iş sisteminin tədris prosesinə daxil edilməsi sayəsində uğurlu nəticələr verə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Coady J. Second language vocabulary acquisition through extensive reading. In J.Coady & T.Huckin (eds). Second Language vocabulary Acquisition Cambridge University Press., 1997.
2. Harmer J. The Practice of English Language Learning. 4 th edition, Pearson Education Limited, 2007, 448 p.
3. Hedge T. Teaching and Learning in the Language Classroom. Oxford: Oxford University Press, 2000.
4. Larsen-Freeman D. and Long M.H., An Introduction to Second Language Acquisition Research. 1991.
5. McCarthy M., Vocabulary. Oxford: Oxford University Press., 1990.
6. Nation P. Learning Vocabulary in Another Language. Cambridge University Press, 2001, 477 p.
7. Stevick E.W. Teaching Languages: a Way and Ways. Rowley, M.A.: Newbury House, 1980.
8. Ur P. A Course in Language teaching: Practice and Theory. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

9. Wang Q. A Course in English Language Teaching, Beijing: High Education Press, 2000.
10. Wilkins D. A. Linguistics in Language Teaching. Edward Arnold. 1978.

Pustakhanim Musayeva

Summary

Development of students' lexical skills in teaching foreign languages

The article devotes to the importance of developing students' lexical skills in the teaching of foreign language. In order to develop students' lexical skills, it is important for them to have a high level of language aspects. Formation of students' lexical skills has a positive effect on the enrichment of vocabulary. For this reason, the development of students' lexical skills in the teaching of foreign language should be preferred. Methodical recommendations regarding the problem under consideration, including ways to use various relevant dictionaries are also studied here.

Пустаханим Мусаева

Резюме

Развитие лексических навыков студентов в обучении иностранным языкам

В статье рассматривается важность развития у студентов лексических навыков в обучении иностранному языку. Для того, чтобы развить лексические навыки студентов, им важно привить высокий уровень необходимых языковых аспектов. Формирование лексических навыков положительно сказывается на обогащении словарного запаса. По этой причине формирование лексических навыков в процессе обучения иностранному языку должно быть предпочтительным. Здесь также рассмотрены методические рекомендации относительно рассматриваемой проблемы, в том числе способы использования различных соответствующих словарей.

Rəyçi: ped.f.d.J.Mehrəliyeva

ELMİ DİSPUT

Reseptiv tənqid

Prof. Dr. Jale Garibova
Azerbaycan Diller Üniversitesi

TOPLUMSAL ÇÖKÜŞÜN VAR ETTİĞİ YOK: HOMO NIHILUS - BİR KİMLİK PARADİGMASI (NAİM DİLMENER'İN “OBSESYON” ROMANININ İŞİĞİNDE)

“Yok olmadan var olmanın yolu yok” (Neyzen Teyfik¹)

Karşımızda bir koleksiyoncu oturmuş. Bize aldırmadan kirli paslı dükkanda yeni gelen ürünlerden kendi koleksiyonu için plaklar seçmekle meşgul. Yaşamın anlamını, zevkini, mantığını topladığı plaklara taşımış Selami. Aslında diğer koleksiyonculardan bir o kadar da farkı yok: diğerleri gibi o da koleksiyonunu sanki bir ibadet yerine dönüştürmüş, her şeyin ve her kesin fevki-ne yükseltmiştir. “Koleksiyonum olmazsa nefesim kesilir” gibi davranan bir insandır Selami. Koleksiyonu sadece ona, o da sadece koleksiyonuna aittir.

Naim Dilmener, “Obsesyon”² romanında yeni olmasa da yaşadığımız ortamda bugüne kadar çok fazla dikkatimizi çekmeyen bir sosyal tip ortaya çıkarmıştır: **Homo Nihilus**. Günümüzün en yaygın tiplerinden biri haline gelmekte olan; itirazı, reddi, imtinayı sosyal kimlik biçimine dönüştüren nihilist insan. Geleneklerin baskın olduğu tutucu, iyerarşik ve dolayısıyla sembolik olan toplumların görse bile var saymadığı bu sosyal tip, bu toplumlarda – yok sayanı yok sayan, nihilisti imha eden ortamlarda gelişmiş yazarların da bir o kadar ilgi odağı olmamıştır. Yazarlarımız, bizleri çoğu zaman ilkeleri, düşünceleri ve duyguları uğruna ölüme bile giden cesur, düşünceli ve bir o kadar romantik kahramanlarla çevrelemişler. Bu açıdan, Dil-

¹ Kabacalı, Alpay (2003). *Çeşitli Yönleriyle Neyzen Teyfik*. İstanbul, Özgür Yayınları, s. 258

² Naim Dilmener. *Obsesyon*. İstanbul, Doğan Kitap. 2018

mener'in yarattığı **Homo Nihilus** – Selami hakkında belki de “yeni” diyebiliriz. Ayrıca, Selami ne Raskolnikov'un³, ne Oblomov'un⁴, ne Bazarov'un⁵, ne de Kefli İskender'in⁶ tekrarı değildir – bunların her birine her ne kadar benzese de. Asketik veya mistik birisi de değildir. O, kendi ortamının yetiştirdiği (ve sonradan imha ettiği); kendi “ben”ini, nihilizmin evrensel felsefi ilkeleri ile değil de içinde bulunduğu ortamın kendisine kazandırdığı sosyal ve psikolojik özelliklerden kaynaklanarak şekillendirmiş bir nihilisttir. Yazar, Selami'nin bir yıl boyunca hafta hafta içinden geçtiği çöküş sürecinin bağlamında, nihilleşme dinamiğini çarpıcı bir şekilde gözlerimiz önüne seri-yor.

Obsesif birisi nihilist olabilir mi? Egoist birisi nihilist olabilir mi? Kalbinde sevginin, inancın ölüm öncesi son kıvılcıklarını hâlâ söndürmemiş birisi nihilist olabilir mi? Nihilizmin bilinen çeşitli yorumlarında bu sorunun bazen olumlu, bazen olumsuz cevaplarına rastlarız; “nihilist” teriminin türlü açıklamalarında onun aktif nihilist, pasif nihilist, egotistik nihilist, egzistansiyalist (varoluşçu) nihilist, seyirci nihilist, anarşist-nihilist, tutkulu ve ya tutkusuz nihilist gibi tezahürleriyle karşılaşırız. Aslında içinde bulunduğumuz mühitin hatta bir kısmını bile yok saydıktan sonra belki de her birimiz birer kısmi nihilist oluyoruz; ve belki var olan da kısmi nihilizmdir. Dilmener'in, romanda bu sorulara cevap verip vermemesi (veya bu soruları cevaplamak isteyip istememesi) bambaşka bir meseledir. Bizim için ana cazibe noktası, yazarın bizi bu sorular etrafında düşündürmesi ve dolayısıyla nihilizm konusunu, kasıtlı veya kasıtsız, yeni dalgalar üzerinde bir kez daha gündeme getirmesidir.

Felsefi bir akın olarak ortaya çıkan nihilizm⁷; insanın, bazen kendisi de dahil her şeyi yok sayması, hiçleştirilmesi, imha etmesi anlamına gelmektedir.

³ Dostoyevski'nin “Suç ve Ceza” romanının baş karakteri

⁴ Goncharov'un “Oblomov” romanının baş kahramanı

⁵ Turgenev'in “Babalar ve Oğullar” romanının baş kahramanı

⁶ Celil Memmedguluzade'nin “Ölümler” dramının baş kahramanı (Azerbaycan Türkçesindeki **Kefli** kelimesi, Türkiye Türkçesinde “sarhoş” anlamına gelmektedir).

⁷ Nihilizm konusunda ayrıntılı bilgi için bkz: Diken, Bülent (2011). *Nihilizm*. Ayrıntı Yayınları; Conor, Cunningham (2002). *Geneology of Nihilism*. London & New York, Routledge; Weller, Shane (2011). *Modernism and Nihilism*. London, Palgrave Macmillan; Rosen, Stanley (1969). *Nihilism: A Philosophical Essay*. New Heaven and London. Yale University Press; Meriç, Cemil (1999). *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*. İstanbul, İletişim Yayınları.

Nihilistin yok saydığı, herhangi bir varlığın ya mevcudiyeti, ya da değeridir. Lakin her şeyi yok saymanın kendisi de bir varoluş, bir mevcudiyettir. Bunu yaratansa nihilistin Ben'i, egosudur. Bu açıdan, nihilizm yaratıcı bir süreçtir.

“Ben boşluk anlamında bir Hiç değilim, Ben yaratıcı bir hiçim ve bir yaratıcı olarak bu Hiçten, her şeyi kendim yaratıyorum”. (Stirner 2013: 17)⁸.

Normları, kuralları, değerleri yoka dönüştüren nihilist, aslında tüm bunları yapacak özelliklere sahip olan Ben'in de yaratıcısıdır. Nihilist, içinde yok ettiği İnsan'ın yerine bir Ben koymuştur.

“Kendini yeniden doğurup var etmişti. Melamet hirkasını giyip Hiç'e varmıştı. Bir Hiç olarak çok şey yapmıştı.”⁹

Nihilist, Hiç'e o kadar derin bir anlam kazandırabilir ki, kendisinin “hiç” adlandırdığını, başkaları bazen “hiç” olarak görmez.

“Nihilistin, 'hiçlik' tutkusu yoktur. O sessizce kendini var olandan uzaklaştırır ve korkmadan, dehşete kapılmadan, kendinin dönüştüğü ve kendinden oluşan bir boşluğun içine doğru yol alır.” (Paterson 1971: 242).

⁸ Bu yazıda sık sık atıfta bulunduğumuz Max Stirner, devleti, insan toplumunu, kiliseyi ve liberalizm de dahil herhangi devletçilik ideolojisini kökünden, bir fenomen olarak kabul etmiyor ve tüm bunları, bireyin doğasına aykırı olmalarından dolayı yok sayıyor. Dilmener'in Homo Nihilusu ise, kendi çevresinde somut şekilde gördüğü, temas ettiği, mahiyetini algıladığı olgulara – ister devlet, ister din, isterse de toplum – itiraz etmekte ve bu olguları içine alan kavramları işte bu nedenlerden dolayı yok saymaktadır. Stirnerin anarşist nihilizmine, Dilmener'in Homo Nihilus'unun somut olgulara yönelik nihilizmi için genel ve soyut bir arka fon oluşturulması amacıyla referanslar yapılmaktadır. (Stirner'in felsefi görüşleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Tosun, Cengiz Mesut & Çakır, Elif Can (2017). Biricik ve Mülkiyeti'nde Ben (Ego) Kavramı ve Modern İnsan Tanımının Dönüşümü. FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi), sayı 24, s. 57-74; Kırılı, Özlem (2016). Max Stirner'in Liberalizme Yönelik Eleştirileri. *Felsefe Tartışmaları*. 53. Kitap. Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi; Hasanof, Khagan (2002). Az Devletten Devletsizliğe: Max Stirner'in Egoist Bireyciliği. *Düşünen Siyaset*, sayı 11, s. 61-82.

⁹ Bu sözler, Erdal Emre tarafından türk şairi, hiciv ustası, felsefi Hiç'in şiirsel yaratıcısı Neyzen Tefik (1879-1953) hakkında söylenmiştir. Bknz:

http://erdalemre.blogspot.com/2013/02/velilikle-delilik-arasinda-bir-hic_2.html

Nihilistin Ben'i, onun Hiç'e kavuşmasının temelini oluşturur. Dolayısıyla, her şeyi inkâr eden nihilist, egosunu inkâr etmez - inkâr edir gibi görünse veya görünmek istese bile. Çünkü kendisinin, ondaki nihilizmi yaşatan iç Ben'e, Öz'e, egoya ihtiyacı var. Hiç'e anlam veren, Hiç'ten bir var yaratan ve yarattığı bu Hiç'e kavuşan - nihilistin iç Ben'i/Öz'üdür. Nihilistin yarattığı Hiç, işte bu Ben'in bağlamında çevresi tarafından kabul edilir. Dolayısıyla, nihilist, yarattığı Ben'e her gün biraz daha fazla güç, daha fazla anlam verir, ona daha büyük bir iktidar yükler, aynı zamanda Ben'in sembolü olarak gördüğü her şeye giderek daha sıkı sarılır.

“Ben meselemi hiçe bıraktım”. (Goethe 2002:29)

Hiç'in bir nesne oluşturması, bir hedef olması doğal olarak Ben'in, egonun etken gücünü artırır. Ve hatta, eğer nihilist her şeyin ya varoluşunu ya da değerini yok saymasına rağmen yaşamına devam etmeye karar veriyorsa, onun odaklandığı nokta (bu veya başka bir şekilde) kendi egosu olacaktır. Çevreden kopma içe kapılmaysa, egonun dış cizgisi daha net görünmeye başlar. Dolayısıyla, aslında nihilizm ve egoizm tüm bir sosyal ve psikolojik sürekliliğin iç içe geçebilecek iki aşaması olarak ortaya çıkar. Eğer nihilizmin (özellikle de varoluşsal nihilizmin) zirvelerini fethetmiş Nietzsche her şeyi, hayatın kendisini bile yok saydıktan sonra Zerdüş'tün diliyle içimizdeki insanı/egoğu yenmemizi, yendikten sonra ona yeni bir güç vererek ondan bir “üst insan” yaratmamızı istemişse (Nietzsche 2007), demek ki ego, nihilizmin temelindedir.

Nishitani'ye göre nihilizm, nihilleştirmenin Öz'ün dışında herhangi başka bir dayacağının olmadığına inanan bir bakış açısıdır. Kierkegaard ise, bireysel mutlak taahhütün nihilizme bir yanıt, bir tepki olabileceğini düşünmüştür. (Dreyfus 1993: 291). Nishitani aynı zamanda nihilizmin, çevreye kayıtsızlığı ve çevreden imtinayı yansımasıyla birlikte, Öz'ün yaşamasını sağlayan her şeyi mühim görmesini de vurgulamıştır. (Nishitani 1990: 103).

Egoizm ve nihilizm birbirini tamamlar.

Nishitani böyle bir konunun hem Nietzsche'nin, hem de Stirner'in felsefesine yansıdığını göstermiştir. “Stirner, Nietzsche'nin de daha sonra belirteceği gibi, mevcut değerlerin gittikçe kendi temellerini sarsarak bir

Hiç'in içine yuvarlandığını ve bunun mutlak sonucunun egoizm olarak ortaya çıktığını söyler. Stirner'in egoizmi, onun dinin, felsefenin ve maneviyatın temelinde olan boşlukları keşfetmesinden kaynaklanmıştır." (Nishitani 1990: 104). Nishitanite göre, Nietzsche'nin sonradan nihilizm (veya nihilizme dönüşüm) adlandırdığını, Stirner daha önce egoizm olarak belirlemiştir. (Nishitani 1990: 102).

Nihilizmin; hem 19. yüzyılda bir akın olarak geliştiği ve felsefi bilim dünyasını neredeyse tamamen kuşattığı Avrupa'da ve özellikle de Almanya'da, hem de aynı dönemde Avrupa'nın sınırlarını aşarak yaygınlaştığı ve edebi düşüncüyü belirgin bir şekilde etkilediği Rusya'da, devlet/toplum düzeyinde ahlaki değerlerin kaybına ve manevi çöküşe felsefi-psikolojik bir tepki olarak ortaya çıktığını vurgulamamız gerekir¹⁰. Dolayısıyla nihilizm, *a posteriori* bir durumdur, insan doğasının kaybedilen bir savaştır ve bir kavram olarak insanın *a priori* doğasına aykırıdır; çünkü ait olma insana özgü bir ihtiyaçtır. Aidiyet, insan düşüncelerinin gerçekleşmesini, benzer düşüncelerle iletişime girmesini ve dolayısıyla dinamikleşerek dayanıklı hale gelmesini sağlar. İnsanın düşüncesi ise onun kimliğinin özüdür. George Orwell, "kafatasızlığın içindeki birkaç santimetreküp dışında, hiçbir şey sizin değildi"¹¹ deyişi ile bu görüşü sanki bir daha onaylamış ve en zor anlarda bile düşüncenin seninle kalabileceğini, seni terketmeyeceğini bir daha vurgulamıştır. Evini, mülkünü, arkadaşlarını, aileni, hayatını, canını elinden alabilirler; elinden alamayacakları tek bir şey, düşüncendir. Düşünceni değiştirebilirler; ama asla seni düşünceden mahrum edemezler. Senin olan ve her zaman seninle kalacağına inandığın herhangi bir şeyse senin ahengine ve huzuruna, dolayısıyla mutluluk limanına dönüşür. İşte bu yüzden düşünce, inanç, ilke, insanın kimseye

¹⁰ Bu konu ile ilgili bkz: Gillespie, Michael A. (2015). Nihilism After Nietzsche. *Bollettino Filosofico*, Cilt 30, s. 80-100; Nishitani, Keiji (1990). *The Self-Overcoming of Nihilism*. Albany, State University of New York Press; Paterson, R. W. K. (1971). *The Nihilistic Egoist: Max Stirner*. London, New York, Toronto: Oxford University Press; Tallis, Raymond (2002). *A conversation with Heidegger*. New York, Palgrave; St John Murphy, Sasha (2016). The Debate around Nihilism in 1860s Russian Literature. *Slovo*, Cilt 28, sayı 2, s. 48-68; Ehre, Milton (1973). *The Life and Art of Ivan Goncharov*. Princeton, Princeton University Press; Boele, Otto (2009). *Erotic Nihilism in Late Imperial Russia: The Case of Mikhail Artsybashev's Sanin*. Madison, The University of Wisconsin Press; Lidar, Ali (2016). Hepimiz Birer Oblomov Taslarıyız. *Artfull Living*. 4 Ocak. <http://www.artfulliving.com.tr/edebiyat/hepimiz-birer-oblomov-taslagiyiz-i-4719>

¹¹ George Orwell (2019). 1984. Can Yayınları, s. 51

teslim etmek istemediği “mutluluk tılsımı”dır. Lakin insan bu mutluluğu yalnız yaşamak istemez; onu başkalarıyla paylaşmak ihtiyacı duyar. İnsan kendini, kendisi gibi düşünenlerin arasında görmek ister ve bu onun mutluluğuna mutluluk katar; onun düşüncesine, ilkesine, dolayısıyla kendine olan güvenini artırır. Bu nedenle de insan; kendisine ait düşünceleri, ilkeleri yansıtan (veya yansıttığını düşündüğü) siyasi birliğe, dini akına, toplumsal harekete vs. ait olma ihtiyacı duyar. İşte bu birliklerin, bu akınların, bu hareketlerin içinde insan bireysel kimliğinin üzerine şemsiye gibi açılmış olan grup kimliğini de algılamaya başlar. Algıladıkça da, grup kimliğine daha sıkı sarılır ve totalleşmenin herhangi bir şekilde yer aldığı durumlarda - bazen siyasi teknolojilerin, modern dönemde ise bazen sosyal medya teknolojilerinin de kurduğu tuzağa düşerek - bireysel kimliğini grup kimliği içinde eritip yok eder; kendini, Mecnun misali vahdet-i vücuda teslim eder:

*“Bende olan âşikâr sensin,
Ben hod yokum, ol ki var sensin!” (Füzuli 2005: 484)*

Grup kimliğinin siyasi güç teknolojisine, aidiyetin ise toplumsal tapınağa dönüştüğünü idrak eden üstün zekanın sorunu da buradan başlar.

*“Ger ben ben isem; nesin sen ey yâr.
V’er sen sen isen; neyim men-i zâr?” (Füzuli 2005: 484)*

Çünkü ait olmanın, aidiyetin tapınağa çevrilme riski, egonun ezilip ayaklar altına serilmesi ve dolayısıyla yok edilmesi tehlikesi anlamına geliyor. Dasein’in kendini “Herkes”te yitirmesi gibi. (Kocaman 2017: 500-511)

*“Her kes bir başkasıdır ve hiç kimse kendisi değildir.”
(Heidegger 2001: 128)*

Kurumsallaşmış aidiyetin sebep olabileceği ifratı gören ve ifratın ya bilinçli ya da bilinçsiz olarak samimiyetsizliğe, yalana, fırsatçılığa ve sömürüye yol açtığını anlayan biri için ise böyle bir olguyu algılamak ve bu algıyı kabullenmek bir faciadır.

“Nihilizm düşüncenin ürünüdür”. (Wrisley 2016)¹²

Dilmener'in **Homo Nihilus'u** da düşünce, zeka sahibidir: akıllıdır, mantıklıdır, iyiyi kötüden, doğruyu yalandan ayırt edebilir. **Homo Nihilus**, kendi zaafalarını kabullenen, bu zaafalara gülebilen ve bunu normal insan doğasının bir parçası olarak gören serbest düşünce taşıyıcısıdır. Farklıdır; toplumsal beklentiler dışında davranışlar sergiler. İşte bu niteliklerinden dolayı özellikle hiyerarşik toplumlarda küçümsenen bir sosyal karakterdir.

“Ben, Bana ait pek çok sıfat arasında insan olma sıfatına da sahibim, tıpkı canlı bir varlık, bir hayvan türü ya da bir Avrupalı, bir Berlinli olduğum gibi. Ama Beni sadece bir insan ya da bir Berlinli olarak dikkate alan kişi, Bana sadece yüzeysel bir saygı göstermiş olur. Neden mi? Çünkü Beni değil, Benim sıfatlarımdan sadece birini dikkate almış olur da ondan.

Beni olduğum gibi kabul etmek yerine, sadece benim nelere sahip olduğuma, sıfatlarıma bakılmakta ve benim sahip olduklarım (mülkiyetim) hatırına benimle açık bir anlaşma yapılmaktadır. Bu adeta benim şahsıma değil, sahip olduklarıma yapılan bir evlilik gibidir. Hıristiyanlar benim tinime, liberaller ise insanlığıma yönelir.” (Stirner 2013: 216).

Selami, kurumsallaşan aidiyetin, insanların yüzlerine zorla geçirmiş olduğu maskeyi yırtıp atmak, bu maskenin arkasında saklanılan, bazen hafif bir rüzgar esintisi gibi maskeyi aralayıp arkasından boylanan insan doğasını görmek ister. O, insan doğasını, egonun gücünü, hayata sarılma coşkusunu hayranlıkla seyrederek. Hem de sadece kendisinde değil, başkalarında bile. Dükkanda kendisine iç çamaşırı seçirken yapmış olduğu açık-saçık şakalara kimliğine, görünüşüne bağlı olmaksızın herkesin gülmesini zevkle izler:

“..... ‘Kendime Tomi seçeceğim, oram buram hak ediyor böyle bir markayı’ dedim. Bir anda gülüşmeler sardı dükkkanı. Başu açığı da/kapalı da, yanlarında kocaları olmadığında rahat ve huzurluydular. Söylediklerimi

¹² Bu konu ile ilgili daha ayrıntılı inceleme için bkz: Hinman, Lawrence (1977). The Starting Point of Philosophical Reflection: Nihilism and Alienation? *Philosophy Today*, Vol. 21, No. 1/4, s. 90-100

ayıplamak bir yana, komik bulmuş ve hep birden gülmeye başlamışlardı.” (Obsesyon: 141).

Selami, kurumsallaşan aidiyetin; ifratı, fetişizmi ve bunların tesis edilmesi için gerekli olan korkuyu beslediğini anlar. Hatta insanı kendi adından, kendi etnik kimliğinden, dininden vazgeçirecek derecede. Kurumsallaşan aidiyet, fetişleştirilene öyle bir seviyeye yükseltmiştir ki, ona tapınmamak, ibadet etmemek hoş görülüyor; bazı toplumlarda ise günah ve bazen cinayet olarak biliniyor. Sovyet döneminde ideolojiye tapmayanların “halk düşmanı” damgası ile mahvedildiği gibi. İnsanların fetişleştirilene tapınma zorunluluğu/isteği güçlendikçe onların egosu küçülüyor ve bir müddet sonra fetişin baskısı altında mahvoluveriyor. Bunlar tüm çıplaklığı ile Selami'nin çevresinde de yaşıyor. Selami'nin çevresi de kendisi gibi veya farklı şekilde dönüp dolaşan nihilistlerle doludur. Aslen Ermeni ve Hristiyan olan plak sahafçısı Herman'ın, kendi ismini değiştirip Erman yapması, müslüman olmamasına rağmen cuma namazına gitmesi; Ermeni ve Hristiyan olan başka bir plak sahafçısı Antranik'in de adını Kemal olarak değiştirmesi, Selami'yi önce şaşırtıyor. Selami, bunları hatta bir fırsatçılık gibi de değerlendiriyor.

“...Kendisine Erman adını seçip beğenmiş Hermancığım, işi iyice abartmış ve bir zaman sonra cuma nazamları için camiye de gitmeye başlamışsa eğer, bu beni sevindirirdi. Her zaman kırk kilit vurulu kepenklerini indirmeden tuvalete dahi gitmeyen herif, sırf camına “cumadayım-döneceğim” kağıdını asmak için, cuma günleri dükkânı her türlü kötü emele açık bir halde bırakıyor olabilirdi. Mahalleye hava basmak için din işlerine bas-turmuşsa kendini, bana neydi?” (Obsesyon: 105).

Lakin o böyle bir davranışın mega-ideolojinin baskısı altında şekillendiğini ve bunun ulusal, dini vb. azınlıkların kendilerini koruma tepkisi olarak ortaya çıktığını da görüyor:

“...Benim tuzum kuruydu tabii, Türk ve Müslümandım...” (Obsesyon: 20).

Dinin siyasallaştırıldığı ortamda dinle (hem de hakim dinle) ilişkiyi göstermeden geçimini sağlamak, işinde başarılar kazanmak çok zor. Sistem/rejim tabi ki, bir Hristiyanı cuma namazına gitmeye zorlamıyor. Hatta,

yeri geldiğinde, onun kendi dini geleneklerini korumasını takdir bile ediyor. Lakin gizli gündem farklıdır. İslamla ilişkiyi herhangi bir şekilde göster ki, elinde paran olsun, koltuk sahibi olasan, yurtdışında eğitim almak için burs kazanasın. Sovyet döneminin “komünist ol ki, ireli gidebilesin” paradigmasının tekrarı. Bu siyasi şekil kazandırılmış İslam açık kelimelerle değil, işaretle, vücut diliyle, göz-kaşla insanları kendi egolarından ayırarak kurumsallaşan aidiyetin içine çekiyor. Ve böylece, Antranik Kemal'a dönüşüyor, Erman olmuş Herman cuma namazına gitmeye başlıyor, Hamza'nın dükkanı ise El Hamza olarak ortaya çıkıyor. Çünkü iyi geçim de, karyerinde yükselme de, iyi bir eğitim alabilme de insanın doğal isteği, temel hakkıdır.

“Neymiş benim üstlenmem gereken o bir sürü mesele? Öncelikle iyi meseleleri benimsemeliymişim, sonra Tanrı meselesini, insanlık, hakikât, özgürlük, insanîyet, adalet meselelerini, dahası halkımın, hükümdarımın, vatanımın meselelerini, ayrıca tin meselesini ve daha binlerce başka meseleyi... Bir tek Benim meselem benim kendi meselem olmamalıymış! ‘Tüh o egoiste! Yazıklar olsun, yalnızca kendini düşünene!’” (Stirner 2013: 15).

Selami tüm bunları izleye izleye aidiyetin fetişizme, tapınağa çevrilme riskinin büyük olduğu bir toplumda yaşadığını anlıyor ve bu algı sonucu her türlü aidiyeti, mensupluğu reddediyor – gerek sosyal, dini, milli, gerekse de kurumsal. Aile, işyeri, siyasi parti, sosyal ve politik birlik – bunlar hiçbirisi ona göre değil. Herhangi bir işyerine bile bu tür bağlılığa dayanma gücü yok.

“Eskiden efendimiz Tanrı'ydı, şimdi ise efendimiz İnsan'dır.” (Stirner 2013: 229).

Selami'nin inceleme, muhakeme ve tahminleme yeteneği yeteri kadar yüksek olduğu için, üstelik kendisi gibileri ile çevresinde çok az karşılaştığından, kurumsal sorumluluğu da bağlılık olarak algılıyor ve onu reddediyor. O, çalışmaya başlayacağı halde, muhtemel patronunun entelektüel seviyesi ve sosyal iletişim alışkanlıkları ile ilgili *a priori* şüphelere de kapılıyor. İşe alınma sürecinin adaletine ve dürüstlüğüne inanmamasının yanısıra anti-patik ve iç gıcıklandırıcı bir iş ortamına düşmek de kendisini korkutuyor.

“... İTÜ’den mezun inşaat mühendisi arkadaşlarım ya tamamen işsizdi ya da karın tokluğuna çalışıyorlardı. Üstelik her gün, patronun ve ekibinin din iman şeklindeki ağız kokusuna tahammül ederek. Böyle işe iş mi denirdi?” (Obsesyon: 26).

Artık totalleşmeye doğru ilerleyen toplumlarda insanların, özellikle de gençlerin, (mümkün durumlarda) az hakediş, düşük maaş, terfi ayrımcılığı, ağır iş yükü gibi sosyal ve ekonomik konulardan değil de daha ziyade psikolojik rahatsızlıklar yüzünden işden ayrıldıkları ve daha az maaş ile daha huzurlu ve daha profesyonel bir ortamda çalışmayı tercih ettikleri; kendilerini çerçeveye sokan her türlü aidiyeti, mensupluğu söküb attıkları; bu aidiyetin, egoyu ezerek, ayaklar altına alıp hiçleştirerek getirdiği rahatlığı ellerinin tersi ile ittikleri bir dönemi içine alan zaman-mekan kronotopunun yansımasıdır Selami.

“Ben bambaşka işlere bulaşmış, ekmeğimi arşivden/koleksiyondan yemeye başlamıştım...” (Obsesyon: 26).

Selami bir zamanlar hakkı, adaleti var saymış olsa da, zamanla inandığı değerlere güvenini kaybetmiştir. Bunu roman boyu Selami’nin kendi kendisi ile mükalimelerinin nitelik açısından değişmesi de gösteriyor. Romanın (ve Selami’nin gözlemlemiş olduğumuz bir yılının) ortalarına doğru, onun insanların kendi haklarını neden anlamadıklarına, onlara karşı yapılan hak-sızlıkları neden kolayca kabullendiklerine hayret ettiğini görüyoruz. Nihilleşmekte olan bir bireyin, var olan ve henüz tam anlayamadığı toplumsal nihilizme isyanıdır bu sanki.

“..... İnanmayanlar da vardı. Mesele inanmak/inanmamak meselesi değildi ya, böyle bir tavrı normal ve hakkıymış sananlar vardı..... İnsan kollundan tutub, ‘Bana bak!’ demek istiyordu, ‘Neye inanmıyorsun?’ Ya da ‘İnanman için sana daha ne göstermeleri gerekir?’” (Obsesyon: 111).

Lakin bilgisi, sezgisinin gücü her şeyin görüldüğü gibi olmadığını, aslında insanların, bu değerleri ondan çok daha önce yok ettiklerini algılatmış:

“.....bu memleketin/bu insanların bu adama layik olduğu da anlaşıl-
mıştı”(Obsesyon: 111);

... sloganın, sözü emelden bıçak gibi kesip ayırdığı sembolik bir top-
lumda yaşadığı giderek ona daha çok kanıtlamıştır:

“Cümhuriyetçisi de birdi, şeriatçısı da. Milliyetçisi de birdi, mümini
de. Hatta hatta, sağcısı da birdi, solcusu da.” (Obsesyon: 59).

Sözün, düşüncenin ve emelin bir biri ile hiçbir ilişkisi olmayan top-
lumda sözün iktidarını sadece sloganlar, söylemler belirliyor. Söylenenlerin
içi de, altı da çoğu zaman boştur. Ve sözün emele değil, sadece slogana dö-
nüştüğünü gören Selami sözü de imha ediyor:

“..... Duysam da inanmayacaktım....” (Obsesyon: 38).

Giderek değerlere güvenini kaybeden Selami, kendini sosyumdan –
insan toplumundan izole ederek benlik egosu üzerine odaklanmış nihilist bi-
risine dönüşüyor. Bununla o, kurumsallaşan aidiyetin, onun egosunu yok et-
mesine izin vermiyor. O kendisi herhangi bir şekilde (devlet, insan toplumu
vs.) meydana çıkan kurumsallaşan aidiyeti yok ederek yerinde Ben’inden,
egosundan koruyucu bir kale yapıyor.

“Eğer devlet bizim insan oluşumuza güvenmek zorunda kalacaksa,
ahlaklılığımıza, töreye bağlı oluşumuza güvenmek zorunda olduğu da söyle-
nebilir. Birbiri içinde İnsan’ı görmek ve birbirine karşı İnsan olarak davran-
mak ahlaki bir tutum, töreye uygun bir davranış olarak adlandırılmakta-
dır..... Eğer Ben, kendimi İnsan olarak gördüğüm gibi, Sende de İnsan’ı,
yalnız ve yalnız İnsan’ görürsem, Seninle tıpkı kendimle ilgilendiğim gibi il-
gilenirim. Çünkü Biz şu matimatiksel denklemin ifade ettiğinden başka bir
şey değiliz: $A=C$ ve $B=C$, o halde $A=B$. Bu şu demektir: Ben İnsan’dan baş-
ka bir şey değilim, Sen de İnsan’dan başka bir şey değilsin, o halde Ben ve
Sen aynı şeyiz. Ahlaklılık, töreye bağlılık egoizmle bağdaşmaz, çünkü ahlak-

luluk, töreye bağlılık Beni değil, Bendeki İnsan'ı geçerli saymak üzerine kurulmuştur. Devlet, sadece kendini gözeten Ben'lerden ibaert bir birlik değil de İnsan'lardan ibaret bir toplum ise, töreye bağlılık, ahlâklılık olmaksızın varlığını sürdüremez, bu yüzden de ahlâklılık, töreye bağlılık üzerinde ısrar etmek zorundadır.

Sonuç olarak, devlet ve Ben birbirimize düşmanız. Bu İnsan topluluğunun refahı ve mutluluğu bir egoist olarak Beni hiç ilgilendirmiyor, Ben ona hiçbir fedakarlıkta bulunmam, sadece onu kullanırım; ama onu tam anlamıyla kullanabilmek için, onu kendi mülküm, kendi yaratığım haline getirmeye çalışırım; yani onu imha edip yerinde bir Egoistler Birliği kurarım.” (Stirner 2013: 221-222).

Egoistin bu İnsan topluluğunu kullanma isteğini, Selaminin - Homo Nihilus'un düşünceleri de yankılar:

“Neydi bu yahu? Bu kadar çok para, kasa, sayma aletleri.... O-HA deyip duruyorduk ya, kesmiyordu hiçbirimizi. Aslında ne yalan söyleyeyim, bana yaramamış da değildi.” (Obsesyon: 110).

..... Ve Selami toplumsal kimliğin, *ait olmama* üzerine kurulu yeni bir biçiminin taşıyıcısı gibi karşımıza çıkar.

“Tanrı ve İnsanlık, davasını hiçbir şey üzerine kurmaz; yani kendinden başka hiçbir şey üzerine. Keza ben de, tıpkı Tanrı gibi, kendi davamı Kendim üzerine kuruyorum, çünkü Ben diğer herkes için bir hiçim, çünkü Ben kendim için her şeyim.....” (Stirner 2013: 17).

Selami inşa ettiği ve içinde yaşadığı Hiç'i de Ben'i/ Öz'ü ile birlikte yaratmış ve Ben'i/ Öz'ü ile de paylaşmaktadır. Hiç'in karşılığında tapınağa çevirdiği koleksiyonun, hayatını tamamen doldura bilmesi de yarattığı Ben'in/ Öz'ün sayesinde mümkün olmuştur. Bu Ben/ Öz – Selami'nin Canının İçi - onun karşısına bazen öğretmen, bazen danışman, bazen arkadaş, bazen de sadık bir dost sıfatıyla çıkıyor. İdeal olarak. Selami'nin Ben'i/ Öz'ü onun ideallerinden oluşmuş, şekillenmiş bir Ben/ Öz'dür. O, çevresinde gör-

mek istediği, fakat göre bilmediği öğretmenini, arkadaşını, sadık dostunu, sevgilisini, büyüğünü iç dünyasına taşıyarak bunlardan bir Ben/ Öz yaratmıştır. Bir zamanlar Ben'i/ Öz'ü ile bir bütün olarak mevcut olan (hiç değilse yazar, okurun böyle düşünmesine herhangi bir kısıtlama yapmıyor) Selami, giderek Ben'inden/ Öz'ünden uzaklaşıyor: Selami, gerçek dünyaya dönüşüyor; hayali dünyasını ise Ben'ine/ Öz'üne dönüştürüyor. Kabuk *İnsan*, iç *Ben*'den ayrılıyor.

Dolayısıyla Selami, Ben'i/ Öz'ü ile sürekli diyalog içindedir. Ben'in/ Öz'ün sustuğu zaman ortalıkta dolaşan Selami ise çevresinin izdüşümüdür. Lakin bu Ben'i/ Öz'ü “Canımın İçi” adlandıran Selami, okurları varoluşla ilgili bir soruyla karşı karşıya bırakıyor: Selami gerçekten mi Ben'inden/ Öz'ünden ayrı mevcuttur? İç dünyamız bizden mi, bizden ayrı mı? İç dünya diyorsak, demek ki bu dünyayı onun aksi olan başka bir dünyaya karşı koymaktayız. Demek ki ayrı ayrı dünyaları birleştiriyoruz. Ama yine de birleştiriyoruz ve demek ki bir bütünüz.

“Ben gerçekten hem insanım, hem de gayri-insanım; bende ikisi de bir arada mevcut, çünkü Ben insanım, ama aynı zamanda da insandan öte biriyim, yani Ben salt şu sıfatımın Ben'iyim.” (Stirner 2013: 220).

Selami de belki bir bütündür ve işte bu yüzden de gerçek dünyayla Ben'i/ Öz'ü arasında bir denge bulmaya çalışıyor. Ve bu sebepten de, Selami'nin Ben'i/ Öz'ü ile iletişimi de aslında belki bir bütün, kesintisiz, iki tarafın yer almadığı bir monologdur.

“<¹³Gün gelir, fren tutmazsın diye çok korkuyorum. İkimizi birden imha etmenden korkuyorum.

>¹⁴İkimiz, öyle mi? Sen kendini tamamen bağımsız sanmaya mı başladın?....” (Obsesyon: 24).

¹³ Romanın metninde kullanılan “<” işareti ile yazar, söylenenlerin Selaminin Canının İçi'ne ait olduğunu göstermektedir.

¹⁴ Romanın metninde kullanılan “>” işareti ile yazar, söylenenlerin Selami'ye ait olduğunu göstermektedir.

Yazar, bu sorunun cevabını kısmen okurun açıklamasına bırakır ve Selami`yi okurun gözü ile de görmek, okurun kavramı çerçevesinde de anlamak istiyor. Tam olarak da Selami`nin; Ben`ini/ Öz`ünü, öğretmeninin, arkadaşının, danışmanının ve sadık dostunun gözü ile görmek, anlamak istediği gibi. Varoluş felsefesinin de çöze bilmediği bu soruya, tabii ki, bu yazıda cevap aramak amacımız yok. Fakat yazarın böyle bir soruyu gürültüsüz patıltısız karşımıza çıkararak bizi düşündürmesinin zevkinin yerini hiçbir şey alamaz.

“Ben diyorum ki, Sen bir Yahudi`den, bir Hıristiyandan ve benzerlerinden daha fazla birisin, hatta Sen İnsandan da daha fazlasın. Bütün bu saydıklarım birer düşüncedir, oysa Sen bedene sahip birisin. Sen `soyut bir İnsan` haline gelebileceğini mi sanıyorsun?” (Stirner 2013: 159).

Selami ve onun Canının İçi arasındaki etkileşim, George Mead`in ima ettiği *Kurumsallaşmış Ben* (“me”) ve *Öz-Ben* (“I”) arasındaki karşılıklı iletişimin bir yansımasıdır sanki. Mead`e göre, *Kurumsallaşmış Ben*, toplumun onayladığı fikirlerin tecessümü, örgütlenmiş düşüncelerinin mecmuu ve bunlara dayanarak çevrenin sabit ve beklenen yorumlanmasıdır; öte yandan *Öz-Ben*, kurumsallaşmış ve örgütlenmiş toplumsal fikir ve davranışlara beklenmeyen, kurallara uymayan, düzeni bozan ve dolayısıyla bazen şaşırtıcı olan tepkilerin tezahürüdür. (Mead 2015: 192-199). Bunların her ikisi aynı bir bireyde birleşir; ve birey, şartlara bağlı olarak çevreye beklenen ya da beklenmeyen tepkiler verir. (Bazen kendi kendimize şaşırmamızın ve kendimizi tanımamızın nedeni de bu olsa gerek). İşte bu ikiye ayrılma da sosyal ortam, kurumsallaşma, örgütlenme var diye mevcuttur.

Her toplum kendi nihilistini yaratır. Her nihilist onu yaratan toplumun izlerini taşır.

19. yüzyılda gelişerek türlü mekanlarda kendisinin çeşitli biçimlerini oluşturan nihilizmin yan dallarından biri manevi nihilizmdir: ahlaki değerleri, sosyal sorumluluğu ve sosyal normları inkâr eden metaetik tasavvur biçimi.

Manevi nihilistin çevreden dışlanması ve kendine kapanması farklı şekilde ortaya çıkar. O, dış dünyanın varlığını değil, değerini yok sayar. Ve bu

nedenle, onun dış dünyadan tecrit olunması da sadece değerlerden tecrit olunma gibi meydana çıkar. Manevi nihilist, aslında dış dünyanın değerler sisteminden tecrit olunarak onu kendi çıkarı için kullanmaya başlar. Bu ise manevi nihilistin kendine kapanmasını da farklı bir biçimde ortaya çıkarır. Manevi nihilistin kendine kapanması; kendi görüşlerine, kendi düşüncelerine değil de kendi çıkarına kapanma, değersiz kıldığı dış dünyadan elde edebileceği çıkarlara odaklanmadır.

Manevi nihilizm, imperya sonrası yeni toplumlara özgü olan bir sosyal varoluş şeklidir. Bu açıdan manevi nihilizm, Sovyet döneminin fetişizminden post Sovyet döneminin nihilizmine doğrudan atlamış (veya yuvarlanmış) *Homo Post-Sovietikus*'un da çoğu durumda ortaya çıkardığı sosyal kimlik biçimidir. Öyle ki, Sovyet sistemi (diğer benzer sistemler gibi), manevi nihilizmi ve onun çeşitli biçimlerini meşru kılan ve devamlılığını bir kaç kuşak boyunca temin edecek bir sistem olmuştur.

Roman boyu Selami'nin içinden geçtiği nihilleştirme ve Ben yaratma süreçlerini izlerken *Homo Sovietikus*'un varisi olan *Homo Post-Sovietikus*'un benzer özellikleri ani kıvılcımlar gibi parlamaya başlar. Sovyetler Birliği'nin yıkılması sonrası bağımsızlık kazanmış devletlerde milli yapılanma çok zor bir süreçti: özellikle ilk yıllarda malum ekonomik sıkıntılar, siyasi deneyimin olmaması, ateşlenen toprak çatışmaları ve tabii ki, kağıt üzerinde kalan yasalar. Tüm bunlar, yeni devlet inşasını kargaşalarla, ağırlarla dolu bir döneme çevirmişti. Ancak Sovyet döneminin yankısı olarak bağımsızlık dönemine uzanan bu sarsıcı mâniler, yeni yaşam yapılanmasını engelleyen tek faktörler değildi. Sovyet dönemi, kendi ağırlı çöküşünün ardından hem de nihilist bir insan mirası bırakıp gitmişti: malum felsefi akınların belirlemiş olduğu eksplisit (açık) nihilist değil, sosyal değerlerin sözde taşıyıcısı olan ve kendini bazen aşık eden, bazense gizli tutan implisit (kapalı) manevi nihilist. Sovyet rejiminin otoriterliğinden, sözde insan refahının teminatı gibi algılandırılan normlara tabi olma kısıkaçından kurtulmuş, geçmişin değersizliğini anlamış, yeni dönemdeyse neye inanacağını, neye değer vereceğini henüz idrak etmemiş manevi nihilist, Sovyet sonrası dönemin kalkınmaya ve modernleşmeye engel yaratan en zor giderilecek belalarından olmuştur. Çünkü Sovyet dönemine geldiği anda artık ne dürüstlüğü, ne yaratıcılığı, ne sosyal sorumluluk duygusu, ne de iyimserliği kalmıştı. Dürüstlük gibi anladığı dürüstlük, yaratıcılık gibi anladığı yaratıcılık, sorumluluk gibi anladığı sorumluluk, iyimserlik gibi anladığı ise iyimserlik değildi - her zaman olmasa da, çoğu zaman bunların sadece taklidi idi. Manevi nihilistin bir çırpımda ıslah edilmesi, yok edilmesi, değiştirilmesi, yenilmesi mümkün değildi. Çünkü manevi nihilistin arkasında toplumsal düşüncenin topluca çöküşü duruyordu.

Her bir nihilistin kendine özgü “ego besleme” usulü var.

Sovyet sonrası dönemin “bana değmeyen yılan bin yaşasın” mantığını karşısında kalkan gibi taşıyan manevi nihilisti, kendinden, bazen kendi akrabalarından, kendi evinden, kendi mülkünden başka hiçbir şey ilgilendirmez. Evinin içi temiz, zengin, şaşaalı olsun da, kapısının önü çöp yuvası olsa da farketmez. Dairesinin bir odasını genişlete bilsin de, apartmanın dışına çıkarmış olduğu cam balkon, binanın yapı güvenliğini riske alsada ne farkeder? Numarası özel rakam kombinasyonlu büyük, pahalı, “imrenenlerin gözüne giren” bir lüks arabaya sahip olsun da, bu araba şehrin sokaklarında kaldırımlara park edilerek insanların hareket yolunu kesse de dünyanın sonu mu gelecek? Zengin bir iş adamı olarak ortaya çıkıp yüksek tabakaya damgasını vuranlardan olsun da, inşa ettiği apartmanlar şehrin tarihini söküp atsa da ne olacak ki? Bakh`dan, Bethoven`den, Lermontov`dan bilgi sahibi olsun da, çocuğunu üniversite sınavlarından tanıdıkları aracılığıyla geçirse de bilginliğinden bir şey mi eksik olacak? Atasözünü, değerli değerleri ezberle bilsin de, klasik şairlerden post-modern yazarlara kadar dilediğin birinden alıntı yapsın da, çevresinde her gün gördüğü adaletsizliğe karşı çıkmaya da dehasına kimse şüphe mi edecek? Büyüklere saygılı olsun da, her sokak başında kornayı çaldırıp ihtiyar, hasta, çocuk bilmeden insanları rahatsız etse de ahlakı mı sorgulanacak? Dünyayı o mu kurtaracak? Dünyaya düzen getirmek ona mı kalmış? Eski pazara yeni kanun mu çıkaracak?

Nasıl kazanmıştı bu özellikleri Sovyet sonrası nihilist? Sovyet döneminde ne kapısının ağzında çöp olurdu, ne arabasını yaya yolunda park edebilirdi, ne de oturduğu apartmanın duvarına izinsiz bir çivi çakabilirdi. Akkrabasının çocuğunu tanıdık aracılığıyla veya rüşvetle belki sınavlardan geçire veya işe aldırabilirdi, ama bunları *Homo Post-Sovietikus* gibi aşikâre, hiç kimseye aldırmadan değil de gizli, korkusu gözlerinden aşarak yapardı. Çünkü bağlı olduğu, bağlı olmadıkta ise cezalanmasına neden olacak sert yasalar vardı; şikayetlerin yapılabileceği ve yapıldıkta inceleneceği kurumlar vardı; haksızlığa uğrayan insanların haklarını kendilerine iade edecek makamlar vardı. Lakin o, işte bu “kuralların”, bu “yasaların” ve bu “adaletin” içinde nihilizme yol almaya başlamıştı; çünkü Sovyet döneminde bağlı olduğu tüm yasaların, aslında siyasi düzenin devamlılığını koruyan sahte bir adalet kavramına hizmet ettiğini görmeye, anlamaya başlamıştı. Swader’in, Inkeles ve Bauer’e (1959) de dayanarak belirttiği gibi, Sovyet döneminin aile modeli bile totaliter rejimin

istek ve ihtiyaçları üzerinde kurgulanmış ve Sovyet ailesi zaten rejim tarafından içerisinden ele geçirilmişti¹⁵. (Swader 2010: 67).

“Stirner, Bruno Bauer’in, ‘halkın iktidarı’nın sonucu olarak gelişen ve daima ‘halkın iradesi’ne tabi olan demokratik devlet kavramını reddeder. Stirner’e göre, Devlet asla halkın denetimi altına alınamaz. Onun her zaman kendine ait bir mantığı, insafsızca icra ettiği kendine ait bir gündemi vardır ve kısa zamanda, temsil etmeye niyetlendiği halkın iradesine karşı hale gelir.” (Newman 2001: 148)¹⁶

İnsanların hakkına girilemezdi, ama insan gerçek hakkının ne olduğunu unutmuş veya Sovyet ideologlarının istedikleri gibi algılamaya mahkum edilmişti. Her şeyin sahibi milletti; lakin bireyin sahiplenebileceği hiçbir şey yoktu. Kimse diğerini rahatsız ede, aşağılaya, sözlü saldırıya maruz koyamazdı; lakin rejimi aşağılayanları, hatta yapıcı bir şekilde eleştirenleri hakaret ve tehdit bataklığında boğmak her kesin borcuydu. İnsanlar kaba, ağza alınmayacak kelimeler sarfederek başkalarının haysiyet ve şerefine aşağılayamazlardı; lakin sevmediği komşusu, herhangi bir şekilde anlayamadığı meslektaşı vb. hakkında üst makamlara anonim yazılar yazarak ona “halk düşmanı” damgasını vurdura ve hayatına son koydurabilirlerdi.

Sağlam bir Homosos (Homo Sovietikus – JQ), tam bir enternasyonalisttir ve tüm insanları kendi kardeşleri sanar. Kardeşlerinse nazını çekmesen de olur. (Zinoviev 2006: 356).

Her kes eşitti, lakin bu, yapay bir eşitlikti; bu, mesela, aynı sorumlulukla, aynı vicdanla çalışmayan insanların emeğinin aynı karşılık bulması bağlamında bir eşitlikti:

¹⁵ Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz: Inkeles, A., & Bauer, R. A. (1959). *The Soviet citizen*. Cambridge: Harvard University Press.

¹⁶ Alıntı, metnin Kürşat Kızıltuğ tarafından Türkçe çevirisine dayanmaktadır. Bknz: <http://anarsizm.org/devlete-karsi-savas-stirner-ve-deleuzeun-yaklasimi-2001-saul-newman/>

Eşitlik vurgusu, devletin her bir Ben'i vatandaş olarak görmesi gibi, toplumun da her bir Ben'i vatandaş olarak görmesi anlamına gelir. Bu nedenle de eşitlik fikri Ben'i kısıtlayan bir idealleştirme olarak toplumun yüceltilmesine neden olur. (Tosun & Çakır 2017: 64).

Toplumsal davranış, ahlak kodu üzerine kuruluydu ve ahlak, maneviyat, komünistin önde giden göstergesiydi; ama “yalaka”, “korkak”, “yalancı”, “hain”, “rüşvetçi”, “sözüne dönük”, “ikiyüzlü” de işte bu dönemin ürünleriydi. Hayat olumlu, aydınlık, garantili bir hayattı; ama “aceleci”, “sabırsız”, “ilgisiz”, “söz kesen”, “dinlemeyi bilmeyen”, “bugünüyle yaşayan” da işte bu hayatın ortaya çıkardığı tiplerdi. Eğitim ücretsiz, parasız, herkes için açık, laik bir sistem üzerinden verilmekteydi – hiç kimsenin eğitim hakkı ayaklar altına serilemezdi – lakin dinin eğitime uygulayabileceği yasak ve kısıtlamalar aynı yöntemle ama farklı paradigmalarda komünizm ideyolojisi tarafından laik eğitime de uygulanmaktaydı. Schiller'i Almanlar kadar iyi anlayıp açıklayabilirlerdi – ama bu açıklama, Sovyet ideyolojisine muhalif olmayacaktı; tam tersi, onu destekleyecekti. Chopin'i Polonyalılar kadar iyi duyabilirlerdi; ama bu, Sovyet ideologlarının eğitime verdikleri değer az kala tek isbatına çevrilecekti. Batı'nın tarihini batılılardan daha iyi benimseyebilirlerdi; lakin ezberlenen olgular, propaganda ve Batı karşıtı siyaset için kullanılacaktı. Yığın yığın bilgi, insanların beyinlerine sistemli şekilde yerleştiriliyordu; lakin bu bilgileri uygulamak, gerçekleştirmek için herhangi bir yetenek geliştirilmiyordu. Kitap okuma oranı en yüksek olan ülkeydi Sovyetler Birliği; lakin kritik düşüncenin önünde kesintisiz olarak kırmızı ışık yanmaktaydı. Artı, özellikle periferik bölgelerde, Sovyet rejimi insanı üretici damarından mahrum olmuş bir tüketiciye dönüştürebilmişti; ve tüketime yönelik sosyal motivasyon, insanın ve dolayısıyla toplumun entelektüel krizine de yol açmıştı: ne inisitayiflik, ne düşünme ihtiyacı, ne kararalma yeteneği, ne bilginlik, ne strateji, ne de vizyon kalmıştı. Tüm bunların eşliğinde ise alışkan ve unutkan bir insan – bir *nihilist* şekillenmişti. Ve bu manevi nihilist; yeni döneme kanuna, kurala, hakka, adalete büyük bir güvensizlik duygusu ile girmiş ve bu yeni dönemde bunların tesis edilmesine engel olan mühüm faktöre dönüşmüştü.

“Herif götürmüyor mu sanıyorduk? Yok, neredeyse hepimiz emindik. Ama götürmenin biçimi ve miktarı önce ağızımızı beş-on karış açık bırakmış, ardından da gelecekle ilgili bütün bağlarımızı koparmamıza sebep olmuştu.” (Obsesyon: 110).

Sovyet sonrası döneminin nihilisti, Sovyet döneminin fetişistinden yaranmıştı. Sovyet döneminin çöküşü ile fetişist, ansızın nihiliste çevrilmişti. Çünkü Sovyet döneminin sütunlarını oluşturan tüm fetişler, Sovyet dönemi ile birlikte yok olup gitmişti.

Sovyet dönemi – tabii ki, muhalifler dışında - dört tip nihilist mayalandırmıştı: a. utanç duygusunu kaybetmiş ve ahlaksızlık üzerinde yeni “ahlak” inşa ederek onu meşru kılmış tip (*azgın tip*); b. kritik düşünce, inceleme, sezgi özelliklerini yitirmiş ve sonununda “beyninin mantık tabakasından hasar görmüş” kaygılardan bağımsız tip (“*mankurt*”laşmış memnun tip); c. Totalleşmenin, tüm cesaretini elinden aldığı ve canını kurtarmak için tüm değerleri imha etmeği, hatta kendini bile kökünden değiştirmeyi göze almış tip (*bitkin tip*); d. düşünebilirliğini, duyabilirliğini ve kısmen de olsa adaletini yitirmemiş, lakin bunların hiçbir işe yaramadığını anlamış ve bu anlayışını içine kapanarak manyakal-depressif veya şizofren tepkilere dönüştürmüş tip (*küskün tip*). Dördünü de birleştiren özellikse onların bu veya diğer nedenlerle (a. toplumsal değerleri çiğnediği veya çiğnemeği başardığı için; b. Toplumsal değeri bir kavram olarak algılaya bilmediği için; c. içindeki korkudan dolayı toplumsal değeri bir anlayış olarak tabulaştırdığı için; d. Toplumsal değerinin önemini anlasa da onun varoluşunu engelleyen faktörlerin çok derin katını gördüğü ve bu nedenle tüm umutlarını ve iyimserliğini kaybettiği için) toplumsal değerleri yok sayması ve onlara güvenmemesidir.

Tabii ki, insanı nihilizme yuvarlatmanın çeşitli yolları var. Ve tabii ki, Sovyet rejiminin seçtiği yol bunlardan yalnızca biriydi: baskılarla, yalanlarla, mehrumiyetlerle insanı kendine tabi kılarak onun beynine gerekli ideolojiyi yerleştirmek. Bu ve benzeri yöntemler, baskı ve korku üzerine kurulu diğer rejimler tarafından da uygulanmış ve hâlâ uygulanmaktadır.

Naim Dilmener, Selami karakteri üzerinden bizi dördüncü tip (*küskün*) nihilistle - toplumsal değerlerin önemini (kısmen de olsa) anlayan, lakin onların gerçekleşmesinin mümkün olmadığını gören ve bu nedenle her türlü adaletten ve iyilikten umudunu kesen obsesif, kendine kapalı sosyal tiple karşılaştırıyor. Obsesiflik, daha çok genetik, biyolojik, psikolojik bir özellik olarak kabul edilse de, yazar obsesifliyin sosyal faktörlerini de katman katman açarak okurların gözleri önüne seriyor. Yaşadığı toplum, düşüdüğü ortam, bulunduğu muhit, insanı öyle bir deli eder, öyle bir şizofrene çevirir,

öyle bir manyaka dönüştürür ki, genetik olan sosyal olanın karşısında güçsüz kalır, diz çöküp beyaz bayrak kaldırır. Roman boyu her makamda satırların altından okura boylanan bir uyarı var: genetiğin bir sonuç olarak yapmış olduğunu sosyal olan da yapabilir – hem de daha keskin. Ve aslında her şeyi/çok şeyi genetiğin omuzlarına yükleyerek sosyal faktörün rolünü, önemini küçümsememliyiz. Aksi halde bu, özel amaçlar için sosyal faktörleri şekillendiren ve yönlendiren siyasal teknoloji uzmanlarının eline kendi niyetlerini maskeleyerek için bir fırsat olarak geçebilir. Yazarın karşımıza çıkardığı *Homo Nihilus* da yaşadığı ortamın şekillendirmiş olduğu bir sosyal tiptir. Nihilizmi bir benlik, bir kendini algılama modeline çevirmiş bu sosyal tipin çıkış noktası ise kurumsallaşmış aidiyet biçiminde ortaya çıkan toplumsal “tapınak”ları sıfırlama, yok sayma makamıdır.

Aslında Türkiye gibi sembollerin neredeyse hayati önem taşıdığı, bazen kutsallaştırıldığı bir ülkede ait olmadan yaşamak kolay mı? Değildir. Sembollerin heyecan, coşku kaynağı olduğu bir toplumda sembollerden uzak durmak, hayati renksiz, coşkusuz, heyecansız yaşamak demektir. Öyle ki, bu toplumda semboller, heyecanın, coşkunun neredeyse tek kaynağı oluvermiştir.

Dilmener, *küskün* nihilisti tüm çıplaklığı ile gözümüzün önünde canlandırmanın yanısıra, Selami'nin çevreyle etkileşimi sürecinde diğer karakterlerin de profilini çiziyor. Antranik'in/Kemal'in ve Herman'ın/Erman'ın örneğinde yazar bizi *bitkin* nihilistlerle karşılatıyor:

“Sırtı dönük olduğu için görememişti beni ve Ermeni olduğunu açığa vuran iğnelemenin kimden geldiğini göremediği için çok korkmuştu.” (Obsesyon: 28);

Aynı zamanda, roman boyunca, rüşveti, yolsuzluğu “miktarında”, hayatlarını bir o kadar etkileyemeyecek derecede normal kabul eden, sadece aşırı seviyeye ulaşıp çevreye ses salmış usulsüzlüğe amip tepkisi veren *memnun* nihilistlerle de yüzleşiyoruz:

“Metrobüsteki muhabbet 17 Aralık’tı tabii. En ağır şeyler söylenilir olmuştu şeriat takıntılı iktidar için. ‘Yuhhh’ çeken çekenydi. ‘Lan götürme demedik be adam’ diyordu abinin biri, ‘ama bu kadar mı, böyle mi insafsız?’”(Obsesyon: 111).

İslamcı belediyelerin imajında ise Dilmener, azgın nihilistlerin profi-
lini çiziyor.

“Tanrı öldü... Onu öldüren biziz.” (Nietzsche 2001: 120)

Selami, İslamcı belediyeler hakkında düşüncelerinde İslamı siyasal ve dolayısıyla ekonomik çıkarlar için kullananların, aslında İslamla, dinle herhangi samimi bağlılığının olmadığı kanaatine varıyor. Ve böylece İslamın, İslamcı nihilistler tarafından yok edilşinin, imha edilşinin bir gerçekliye dönüştüğüne dikkatimizi yöneltiyor.

“Sahil yolunun dörd bir tarafını laleler basmıştı yine. Ortalık dile-
nenden, el avuç açandan geçilmiyordu. Yok, karın doyurmak yerine lale
vardı heriflerin aklında/gündeminde..... Ayıp ha!. O kadar aç, o kadar kuru-
şa mühtac insan varken sen kalk, ne kadar dayanacağı dahi belli olmayan
bu lalelere para akıt. Allah olsaydı çoktan çarpardı ya, yok işte....Onlar
herkesten evvel biliyordu olmadığını. Yoldan tamamıyla çıkmış olmalarının
sebebi de bu zaten.” (Obsesyon: 183).

Selami’nin kendisinde de küskün biçimden azgın biçime geçiş, belirli
bir düzlemde izlenebilir. Aslında küskün karakterin, diğer karakterlerden
farklı olarak, nihilizmi aşma fırsatları daha gerçekçidir. Selami, romanın so-
nuna doğru böyle bir değişime uğrayacağı ile ilgili umut kıvılcımları da yara-
tıyor. Kızının karşılaştığı sorunu anladıktan sonra değişmeyi, doğru yolu bul-
mayı da düşünmemiş değil Selami. Hatta yeni bir evlilik yapma ihtimalini de.

“Deyişecektim. Bunu çok istiyordum. Kızımın anlattıklarından sonra
karar vermiştim buna. Kızımla yaşayacaktım. Hem belli mi olur; bakarsın
hayatıma yeni birisi girerdi ve o da kızıma, kendi kızı gibi sarılırdı.”
(Obsesyon: 249).

Lakin sosyal çöküş eşliğinde bu çok zor ve belki de imkansızdır. Bu açıdan Selami de, nihilizmi aşmak yerine, giderek *azgınlaşıyor* ve “ahlaksızlık” üzerinde yeni ahlak inşa ederek onu meşru kılıyor. Bu, manevi nihilizmin çok belirgin bir yol haritasıdır.

Tabii ki Selami, sadece ait olmama üzerine kurulu kimlik biçiminin tanımlanması için yaratılmış bir karakter değildir. Yazar; Selami'nin düşünceleri, sözleri, hareketleri ve sosyal fesatlara tepkileri aracılığıyla çok sayıda sosyal sorunları ilgi odağı yapıyor.

“..... iş verdiklerinin/işe aldıklarının bir tek onlardan olub olmaması mühimdi, bu yüzden de kadroların tamamı iş bilmezlerden müteşekkildi..... Basit ve son derece gündelik bir esnaf zihniyeti, bütün memleketi nasıl ele geçirmiş olabilirdi?” (Obsesyon: 26)

Dilmenerin *Homo Nihilus*'u, pozitif niteliklerini kaybetmekte olan, değerlerin ayaklar altına serilmesine kolayca izin veren bir toplumun manevi açıdan güçsüzleştirdiği bir tiptir. Bize göre eserin ana konusunu oluşturan fikir de budur. Çöküş yolunda olan toplum, bireyi de arkasınca sürükler, onun tüm gücünü, ışığını, sevincini, ilgisini, inancını, kısacası toplumun gelişimine katkıda bulunacak tüm niteliklerini elinden alır.

“Böyle olmuştu artık. Ne söylerlerse söylesinler, kimse inanmıyordu. ARTIK ONLARA İNANMIYORDUK! Hiçbirimiz hem de.” (Obsesyon: 38).

Homo Nihilus güçsüzdür; lakin onun nihilizmi, değerlerini kaybetmekte olan toplumun varlığına hem de sessizlik içinde bir itirazdır. O, isyankar değil; tanık olduğu çirkinlikleri ıslah etmek için boş yere çaba da sarfetmiyor – çok şeyi, belki de hiçbir şeyi değiştirebilmeyeceğini anlıyor. Bu nedenle de uygun ortamda tüm bu çirkinliklerin içinde yer alabileceğini de düşünüyor. Sovyet insanının çöküş yolu da aynı idi: değerlerin transformasyonu.

“... Bu dünyada zenginden başkasına doğru dürüst hayat hakkı yoktu. En azından yakın bir geleceğe kadar bu böyleydi. Ama bu akan musluklardan benim de payıma bir şeyler düşse ne sesimi çıkarır, ne de başka şey yapardım. Dalgama bakardım. Para iyidir, güzeldir. ...” (Obsesyon: 59).

Yazar; isyanları ile, yüksek sesle haykırılan itirazları ile olumsuz durumlara karşı mücadele eden klasik ve tipik kahramanlardan farklı bir karakter yaratmıştır. **Homo Nihilus**, toplumun çirkinliklerine “hırsızdan hırsıza helaldir” mantığı ile karşı koyuyor. O bu mantıkla yola çıkıyor ve geçimini sağlamak için yöntemler arıyor. Ve buluyor da. Çünkü akıllıdır, zekidir; inceleme yapar; strateji kurar; taktik adımları iyi hesaplar. İyi bir gözlemcidir de – hiçbir şey gözünden kaçmaz. Geçim sağlamak için düşünüp bulmuş olduğu yollar, sosyal ahlak açısından uygun bulunmasa da, hayata tutunup yaşamına devam etmesi için yeterlidir ve büyük cinayetlerle, üst makamlar seviyesinde yapılan yolsuzluklarla, otorite baskılarıyla kıyaslandığında onu cehennemine içine taşıyacak yollar da değildir.... İçine düşdüğü toplum Selami`yi böyle bir mantıkla yaşamaya mahkum bırakmıştır.

“Bir de kendi tebaasına, kullarına şefkatle kol kanat geren şu sultanı gözlemleyin bakalım. İşte o, özgeciliğin¹⁷ ta kendisi değil mi, kendini her an tebaası için feda etmiyor mu? Tabii ya, tebaası için. Hele sen onun kulu olmadığını, kendi kendinin kulu olduğunu göstermeyi bir dene de neler olacağını gör bakalım; onun egoizminin elinden kendini kurtardığın için zindana atılırsın...” (Stirner 2013: 17).

Tabii ki **Homo Nihilus`un** rüşeymleri, Selami`nin doğasında da saklıdır. Selami, bağlılığı sevmiyor, çocuk sahibi olmayı bile aklına getiremiyor:

“... ben kim, çocuk sahibi olmak, büyütme kimdi? Ben hatasıyla sevabıyla, takıntısıyla sapıntısıyla yalnız yaşaması gereken biriydim. Şuraya gidiyorum, buradan dönüyorum gibi hesap vermelerin adamı da değilim.....” (Obsesyon: 51).

¹⁷ Eseri Türkçe’ye çeviren Selma Turkis Noyan’ın açıklamasına göre, **özgecilik**, “hiçbir çıkar gözetmeksizin başkalarına yararlı olmak” anlamına gelmektedir. (Bknz: Stirner 2013: 17).

Öğrencilik yıllarından beri herhangi bir siyasal veya sosyal harekete karışmıyor, kendisini bu tür faaliyetten uzak ve temiz tutuyor. Özal soyuna ait olmasının, kendisini otomatik olarak tüm ideolojilerin dışına attığına inanıyor.

“Hasta ya da fanatik bir Cumhuriyetçi deyildim. Ferâhkarlar tarafında ise hiç değildim. İşin ılımlısına da hiçbir zaman inanmadım, ‘her görüşe ve inanca saygılıyız’ yalanlarına da. Özal kuşağına ait biriydim ve bu beni otomatikman her türlü ideolojinin dışına atıyordu.” (Obsesyon: 59).

Lakin bunun da bir nedeni vardı: Selami “dünyanın başında Amerika gibi bir bela olduğu sürece” herhangi faaliyetin boş, nafil, yersiz olduğunu iyi biliyordu. Bu tarafsızlık, kendi doğasından ileri gelmekle birlikte, konuları kökünden anlamasından da kaynaklanmaktaydı. Zaten tüm figürleri dizgen, değiştiren, yerine geri koyan Amerika’dır (veya Amerika’nın timsalinde başka bir süper güçtür). Peki, parmak bile kıpırdatmaya değer mi?

“‘Ne sağcıdır ne solcu, orta yolçudur Selami’ denirdi arkamdan, hatta bazen yüzüme karşı da. Kırılıp küser miydim? Ne münasebet! Dünyanı ben mi kurtaracaktım? Bu dünyanın başında Amerika gibi bir bela varken, isterse dünyanın bütün geri kalanı bir araya gelsin, yine de baş edemezlerdi.” (Obsesyon: 23).

Dolayısıyla Selami’nin nihilizminin sadece çaresizlikle barışma sendromu değil, hatta oyun bozma stratejisi olduğunu da anlamak mümkündür: her şeyi dizgen, düzenleyen, yöneltten güçlerin, özellikle de dış güçlerin istedikleri de insanların tepki vermesidir. Fakat **Homo Nihilus** kendi tarafsızlığı ile Güçlü Güçlere açık çek vermiyor: “Karışıklık mı istiyorsunuz? Benim bunda payım yok.”

“Devlet, Kilise, halk, toplum ve benzerleri Onların varoluşu sadece benim kendimi hiçe saymam sayesinde geçerlidir.” (Stirner 2013: 351).

Homo Nihilus, değerlerin “altın tepsi”de maskelenmiş, tahrif edilmiş şekilde insanlara sunulmasına karşı itiraz olarak bu değerleri sıfırlıyor ve onların üzerine “null and void”¹⁸ mühürünü basıyor. Büyük ölçüde soygunlara, hükümet mensuplarının yolsuzluklarına karşı küçük hırsızlığı, “kapkaçlığı”, gücü yettiğine göstere bileceği şiddeti, yalancı, ifirayı meşru kılıyor – üstelik, çevresini de kendisi gibileri sarmışken ve çevresindekiler de aslında tüm bunları hak etmişken. **Homo Nihilus**, hırsızlık suçunu/suçsuzluğunu bir ucundan o biri ucuna – bütün bir yol gibi gözler önüne seriyor: bu yolun bir ucu ne ise diğer ucu da o.

Erman`ın/Herman`ın dükkanından kolleksiyonunu zenginleştirecek plak kapağını çalmak bu yolun en son ucunda yer alan bir cinayet değildir Selami`nin görüşüne göre: nasıl olsa, Herman da dürüst birisi değildir; böbürlenmiş, fitsarçı bir tiptir. “Tam bir puşttu, her zaman olduğu gibi.” (*Naim Dilmener. Obsesyon: 107*). Üstelik sık sık söz atıp “karısını, kızını üç-beş plak için sokağa atmış Selami bey” (*Obsesyon: 75*) diyerek, onu aşağılamaya da çalışıyordu. Artı, insanların duygularına hiçbir saygısı da yok idi:

“Vitrinin en manzaralı yerine koymuştu bu kapağı ve aylardır da oradaydı. Ben dahil her kes peşindeydi bu kapağın ama (H)Erman bey, yok, satmam da satmam diye tutturmuştu. Satmıyorsan neden koydun vitrine, niye yalattıyorsun bizleri, değil mi...” (*Obsesyon: 73-74*).

Herman`ın aslında dersini vermek zamanı gelmişti:

“Plağın kapağı Erman dallamasının vitrininden zorla çekilip alınacaktı. Bugüne kadar bastığı hava zaten yeterdi. Dersini vermek iyi olacaktı.” (*Obsesyon: 105*)

Bu satırlar aracılığıyla yazar, okurlarını çok önemli sosyo-psikolojik bir konu ile karşılaştırıyor: değerini, ayarını yitirmiş veya yitirmekte olan toplumda nihilizm pasif değil, aktiftir. “Hırsızdan hırsıza helaldir” mantığı ile yaşayan nihilist, aslında sadece çevreyi seyretmiyor; hırsızlığın veya hırsızlık eylemi ile metaforlaştırılmış olan diğer cinayetlerin failine de dönüşü-

¹⁸ İngilizcedeki *null and void* ifadesi, Türkiye Türkçesinde “geçersiz” anlamına gelmektedir.

yor. Düzenini, adaletini elden veren bir toplumda linç, öç, yalan, iftira, şantaj insanların silahına, kendilerini koruma mekanizmasına ve hatta hayatta kalabilme aracına dönüşüyor.

“Kaç gündür Ferahkârlarla Talepkârların it gibi dalaşmalarını takip ede ede dolmuş kafam bir anda boşalmış, Münevverin herifiyle dolmuştu. Kızımı çimdikliyorum. Çimdikliyor, dedi. Kızım, ne diyeceğini bilmediği için mi böyle demişti? Ne yapıyordu Allahın ayısı? Kızıma ne yapmıştı, ya da ne yapacaktı?.....Ne Münevver, ne de annesi ilgilendiriyordu beni. Hem de HIÇ! Ben kızımı çekip almak istiyordum ellerinden. Belki kızımı kolayca alacaktım ellerinden. Belke Münevver dünden razıydı. Annesi de öyle. Kabul etmez ya da zorluk çıkarırlarsa, şantaj dahil her türlü yolu deneyecektim.” (Obsesyon: 242, 249).

Selami'nin toplu taşıma aracında yapmış olduğu uygunsuz hareket komşuları arasında yayıldığında, kapısına her gün gelip giden, ona sanki sadık bir komşuymuş gibi davranan kapıçı Rıza bu dedi koduları önleyebildiği halde önlemiyor. Çünkü dedikoduyu yapan ve yayan kişi, onun başının üstündeki apartman yönetmenidir. Bunu unutmayan Selami, fırsat bulduğu an Rıza'yı linç edeceğini düşünüyor. Ve bir gün Rıza'nın, kendisine eskimiş ekmek almasını bahane ederek ona karşı şiddet uyguluyor. Ve bu duruma üzülüyor bile. Çünkü Rıza'nın ne samimiyetine güvenmiyor, ne de her fırsatta onu kandırmak amacının olmadığına.

Sosyal çöküşün ortaya çıkardığı fesatlardan biri de insanların sadece üst makamlara değil, bir birine de güvenini kaybetmesi ve bir birinden her türlü iftirayı ve ihaneti beklemesidir. Maalesef; lakin gerçeklik budur. Sovyet rejimi de böyle yapmadı mı? Yalan ve iftira kurbanlarının yanısıra (gerçek veya potansiyel) yalanı, iftirayı kendini koruma aracına dönüştürenleri yetiştirmede mi? Yetiştirdi. Çünkü insan yaşamak istiyor, yaşamak için doğmuştur ve yaşamak onun en temel hakkıdır. Büyük yalanlar, iftiralar üreten bir toplumun, bu büyük yalanlardan, iftiralardan kendini korumak uğruna küçük entrikaları ortaya atan bir bireyi kınama hakkı var mı?

Değerini kaybederek değersizleşen toplum; linçi, iftirayı, yalanı ve intikamı meşru kılan bir toplumdur, “*hırsızdan hırsıza helaldir*” mantığını yaşam ilkelerine dönüştüren bir toplumdur. Bazen aşikar, bazen dolaylı olarak. Ve bu ilkeler meşru oldukça cinayet de meşrulaşmaya başlıyor. Manevi nihilistlerin çoğunluk oluşturduğu bir toplumda cinayet, suç kolayca kendi-

ne yer eder ve gerekçe de bulur. Çünkü manevi nihilist, kendisi gibi nihilistlerle çevrelendiğini biliyor ve hem kendi hem de çevresindekiler için – gerek fail, gerekse de kurban sıfatıyla - cinayeti makbul sanıyor.

Nihilist toplum, sonunda Selami`yi de cinayete sürüklüyor. Hayallerini, rüyalarını terketmeyen bir sanatçının ender bir plağını almak isteyen Selami, elinde olan her şeyden vazgeçmeye hazırdır. Plağı satanı takip edip plağı elde etmeye çalışıyor. Lakin plak için öyle bir fiyat biçiliyor ki, bu parayı ödemeye Selami`nin gücü yetmez. Selami, bunu adaletsizlik olarak görüyor ve plağa sahip olmak için yollar arıyor. Artık hırsızlık aşamasını geride bırakmış Selami, bu defa daha ağır bir cinayeti - plağın satıcısını öldürerek para vermeden plağı eline geçirmeyi mümkün görüyor. Ve bu fikrinde onu Canının İçi de destekliyor. Selami, romanın ve bir yılının sonunda çöküşünün son noktalarına yaklaşmaktadır. Bu noktada o artık katil de olabilir. Üstelik, öldürdüğü kişi adaletsiz, haksız biri ise, bunun için vicdan azabı bile çekmez.... Selami bu cinayeti işliyor..... Ve roman çarpıcı bir bitişle sonlanıyor: aslında cinayetin kurbanı, başka bir cinayetin failidir: kurban gittiği cinayetin failine oldukça pahalı bir fiyata sahte bir plak satmıştır.

“Bilmeyeceğimi, anlamayacağımı düşünmüştü. Fark etmezdi! Parayı ellerine sayıp almış olsaydım dahi, bir şekilde peşine düşüp sonunu getirecektim nasılsa. Fark emeyecekti!..... Her durumda kendini ÖLDÜRTECEKTİ!” (Obsesyon: 254).

Çöküşe doğru giden toplumun oluşturduğu algılaşma. Cinayetin kurbanı cinayeti hak ediyorsa, bu cinayetin işlenmesinde bir sakınca yok.

Dilmener; Selami`nin cinayetlerinin, aslında daha büyük cinayetlere bilinçli veya bilinçsiz bir tepki olduğunu ifade etmek için bu iki cinayet türünün farklı boyutlarına dikkat çekecek şekilde bağlamsal ince bir tezat oluşturuyor: makamsal yolsuzluk ve cinayetler, tüm toplumu veya belirli bir gruba/grupları hedef aldığı halde Selami`nin işlemiş olduğu cinayetlerin hedefi, bireylerdir; Selami, tüm bir gruba veya topluma yönelik herhangi bir cinayet işlemiyor.

Yazar, romanda önemli sosyal konulara yer veriyor. Çoğu zamansa sosyal sorunların alt katmanına inerek onları hafifçe yukarıya doğru, okurlarına taraf itiyor ve olayların transformasyonunu okurunun hayal gücüne bırakıyor. Yazarın vermiş olduğu ipuçları ile okur, temas ettiği sosyal tipin paradigmasını oluşturan faktörlerin derin tabakasını da görebiliyor. Böyle

bir transformasyon sonucunda aslında okur, *Homo Nihilus*'un geçmişini hayallerinde canlandırır da biliyor. *Homo Nihilus*; bir zamanlar adalete, dürüstlüğe inanan ve değer veren, sevmeyi bilen birisi olmuştur. Kızının yaşını hatırlamasa da, onu yangın tehlikesi ile karşı karşıya koyacak derecede dik-katsiz olsa da, kızını seviyor. Annesinden yıllardır ilgisini, sefkatini esirgese bile, sonda ona yapmak istediği iyiliğin içinde kendi menfaatine de yer verse bile, annesine karşı olan merhametinin ve sevgisinin kıvılcımları hâlâ sönmemiştir. Komşusuna, arkadaşına, tanıdığına acıdığı anlar da hâlâ var. Bir zamanlar adalet, dürüstlük uğruna sosyal etkinliklere bile katılmıştır:

“Kaç ay önce, Gezi'ye AVM yapılmak üzereyken kopan fitrına sırasında heyecanlanmadım da değil. Hatta birkaç eski arkadaşla buluşup geldik bile.” (Obsesyon: 23).

Lakin o, zamanla bu niteliklerini kaybetmeye başlamış, kaybettikçe de, kendisinden yeni bir insan yaratmıştır. Bu dünya ile baş edebilecek bir insan. Ve bize göre romanın temel özelliklerinden biri; yazarın, okurlarını sonuç ile değil, süreç ile karşı karşıya bırakmasıdır: okur, *Homo Nililus*'un çöküş sürecinin tam bir yılını izleyebiliyor. Bu süreçte Selami'ye üzüntü veren sadece sistem, rejim, megagüçler değil. Selami bu güçlerin manevi nihiliste dönüştürdüğü büyük bir grup insanla çevrelendiğini de anlıyor. Nihilist gibi gözükmeyen implisit (kapalı) manevi nihilistler (oysaki nihilistin önde gideni de implisit nihilistmiş): her gün karşılaştığı arkadaşı, komşusu, akrabası, yakını. *“Hırsızdan hırsıza helaldir”* ilkesini konfor alanına dönüştürmüş manevi değer “yokçu”ları. Sovyet dönemi insanının farklı bir düzlemde izdüşümü. Selami, bunu anlayarak nihilizmde daha da ısrar ediyor. Uzun zamandır tanıdığı, sık sık muhabbet ettiği plak sahafçısı Kemal'in kalbine dokunduğu için bir anlık pişman oluyor; Canının İçi ile mükalemelerinin birinde Kemal'i anlamaya bile çalışıyor. Fakat çoğu zaman anlayış gösterdiği insanların, kendisine - samimiyetinin ödülü olarak - hile, fırsatçılık ve durumdan yararlanma niyeti ile cevap verdiklerini anında hatırlayarak nihilizm yuvasına geri dönüş ediyor:

*“... ne malumdu bu Hüreyma plağını bizzat onun düzmediği?
<Yapma.*

>Ne yapma, lan, ne yapma! Altta kalan her zaman biz olmadık mı, ben ile sen?

<Yapma, adam kalpten gitmek üzereydi.

Tamam, onu ve benzerlerini her zaman anlamaya çalıştım ama bunlar da ellerine geçen her fırsatta adamı düzmeye çalışırdı.” (Obsesyon: 70-71).

Bu çöküş süreci; Selami'nin, Canının İçi ile olan diyalogunun dinamiğinde - Canının İçi'nin onu önceleri daha cesaretle, gittikçe ise biraz daha kırılğan, biraz daha korkak tarzda uyarmalarında; Selami'nin, Canının İçi'ne karşı giderek daha agresif, daha sert tepki vermesinde (“>Uzadı dilin. Çok uzadı. Hissediyorum, yakında elimi içeri daldırıp söküp atacağım seni.” (Obsesyon: 115)); Canının İçi'nin de sona doğru Selami'ye bir tür destek olmasında ve onu cinayete bile itmesinde (“<...Bir yol daha var. >Neymiş? <Kaldır herifi ortadan.” (Obsesyon: 209)) de izlenebilir.

Nihilizmin insan doğasına aykırı olması açısından, nihilizme yuvarlanmış veya yuvarlatılmış sosyal tipin de aidiyet ihtiyacı yok deyil - bu bir bastırılmış, saklanmış ihtiyaç olsa bile.

Nihilistin ait olma ihtiyacı, fetişizme de neden olabilir. Lakin nihilistin fetişizmi farklıdır. Onun merkezinde insan değil, kendi egosunu simgeleştiren cansız eşyalar var. İnsan merkezli her şeyden (milliyetçilikten, dinden, toplumsal hareketten vs.) elini eteğini çekmiş bir nihilist, egosunu simgeleştiren cansız eşyalara odaklanıyor.

Selami de koleksiyonuna odaklanmış ve yaşadığı sürece koleksiyonunun onunla birlikte olacağına ve onu asla terk etmeyeceğine inanıyor. Sonrası ise önemli değil:

“Nereye kadar? Elbette sonuna kadar, ben pes edeni pek görmedim. ‘Son nefes’e kadar. Sonrası hiçbirimizi pek ilgilendirmiyor.....” (Obsesyon: 256).

Hiç olmazsa seni, sen istemediğin sürece asla terk etmeyecek, seni üzmeyecek, kırmayacak, zor durumda bırakmayacak, karşına beklenmedik iyi veya kötü sürprizlerle çıkmayacak bir muhatapın, bir gönül arkadaşındır koleksiyonun. Çevresindeki insanlardan umudunu kesen, değerlerin ayaklar altına halı gibi serildiğini görerek çevresi ile kendisi arasına kalın bir duvar ören birisinin sığınağı, en sakın limandır koleksiyonu. İşte bu yüzden de Selami, koleksiyonunu her şeyin, her kesin üstünde tutuyor:

“Kızım *la yaşayacaktım. Sarılacaktım. Değişecektim. Düzelecektim. Plağı elde ettikten sonra yapacaktım bütün bunları.*” (Obsesyon: 249).

Aslında koleksiyonculuğa meyil etme hem de bir üzüntü riskinin önlenmesi, bir güvensizlik krizinin hafifletilmesidir. Selami ise her an böyle bir üzüntü ve kriz riski ile karşı karşıyadır.

Selami, romanın sonunda Kurumsallaşan Ben’ini tamamen etkisizleştirmiş, bertaraf etmiştir. Hatta cinayet işleyip kendisine hak kazandıracak dedecede. Kurumsallaşan Ben’inin, her defasında bir sürprizle karşısına çıkması için insanın sosyal sorumluluktan ve sosyal yetkinlikten arınmış doğal, maskesiz halini bu Kurumsallaşan Ben’i karşısında bir kalkan yapmıştır.

Benim, çevrenin bana yaşatacağı çileden korunma mekanizmam, sosyal maskesini söküp atmış bir insan tepkisidir – insanın doğasından gelen bir tepki! Beğenen beğensin, beğenmeyenin yolu açık olsun.

Selami – **Homo Nihilus** - eserin ana kahramanıdır. Lakin yazarın romanda bizlere sunmuş olduğu karakterlerin ekseriyetinin de herbiri bir nihilisttir. Biri *azgın* nihilist, biri *bitkin* nihilist, biri *memnun* nihilist. Bizim dikkatimiz Selami’ye odaklandığı için yazarın bizi aslında içinde çeşitli karakterlerin yer aldığı bir nihilizm arka fonu ile de karşılaştırmış olduğunu anlayabiliriz. Arka fon - kesintisiz bir nihilizm korosudur. Solisti ise Selami’dir.

Sosyal çöküş, toplumu nihilistler topluluğuna dönüştürür ve bununla da kendi sonunun temellerini hazırlar. **Homo Nihilus**, sosyal çöküşün yaratıcısı ve yüzümüze bütün sertliği ve soğukkanlılığı ile insanlığın yenilgisi gibi çarpılan bir toplumsal kimlik paradigmasıdır. Sorumluluğu hepimize ait....

Kaynakça

1. Boele, Otto (2009). *Erotic Nihilism in Late Imperial Russia: The Case of Mikhail Artsybashev’s Sanin*. Madison, The University of Wisconsin Press.
2. Conor, Cunningham (2002). *Geneology of Nihilism*. London & New York, Routledge.
3. Diken, Bülent (2011). *Nihilizm*. Ayrıntı Yayınları.
4. Dilmener, Naim (2018). *Obsesyon*. İstanbul, Doğan Kitap.

5. Dreyfus, H. (1993). Heidegger on the Connection between Nihilism, Art, Technology, and Politics. *The Cambridge Companion to Heidegger* içinde. Ed. C. Guignon. Cambridge: Cambridge University Press, s. 289-316.
6. Ehre, Milton (1973). *The Life and Art of Ivan Goncharov*. Princeton, Princeton University Press.
7. Emre, Erdal (2013). Velilikle Delilik Arasında Bir Hiç: Neyzen Tevfik. http://erdalemre.blogspot.com/2013/02/velilikle-delilik-arasinda-bir-hic_2.html
8. Fuzuli. (2000). *Leyla ve Mecnun*. Hazırlayan: Muhammet Nur Doğan. İstanbul, YKY.
9. Gillespie, Michael A. (2015) Nihilism After Nietzsche. *Bollettino Filosofico*, Cilt 30, s. 80-100.
10. Goethe. (2002). Vanitas! Vanitatum Vanitas! *The Poems of Goethe* içinde. Çev. Edward Alfred Bowering. Pennsylvania State University, s. 129.
11. Hasanof, Khagani (2002). Az Devletten Devletsizliğe: Max Stirner'in Egoist Bireyciliği. *Düşünen Siyaset*, sayı 11, s. 61-82.
12. Heidegger, Martin (2001). *Being and Time*. Blackwell Publishing.
13. Hinman, Lawrence (1977). The Starting Point of Philosophical Reflection: Nihilism and Alienation? *Philosophy Today*, Cilt 21, Sayı: 1/4, s. 90-100.
14. Inkeles, A., & Bauer, R. A. (1959). *The Soviet citizen*. Cambridge: Harvard University Press.
15. Kabacalı, Alpay (2003). *Çeşitli Yönleriyle Neyzen Tevfik*. İstanbul, Özgür Yayınları
16. Kırılı, Özlem (2016). Max Stirner'in Liberalizme Yönelik Eleştirileri. Felsefe Tartışmaları. 53. Kitap. Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
17. Kocaman, Ayşe Çiğdem (2017). Martin Heidegger'de "Birlikte Varolma" ve Dasein'in Kendini "Herkes"de Yitirmesi. *Kent Kültürü ve Yönetimi Hakemli Elektronik Dergi*, Cilt: 10 Sayı: 4, s. 500-511. https://pdfs.semanticscholar.org/9d5e/ce4ad8dfe8bbba23d41fa835c05a3e80e076.pdf?_ga=2.235370817.1914007678.1567380172-1383224411.1567380172
18. Lidar, Ali (2016). Hepimiz Birer Oblomov Taslağıyız. Artfull Living. 4 Ocak. <http://www.artfulliving.com.tr/edebiyat/hepimiz-birer-oblomov-taslagiyiz-i-4719>
19. Mead, George Herbert (2015). *Mind, Self and Society*. University of Chicago Press.
20. Meriç, Cemil (1999). *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*. İstanbul, İletişim Yayınları.
21. Orwell, George (2019). *1984*. Can Yayınları.
22. Rosen, Stanley (1969). *Nihilism: A Philosophical Essay*. New Heaven and London. Yale University Press.

23. Nietzsche, Friedrich (2007). *Thus Spoke Zarathustra*. Cambridge, Cambridge University Press.
24. Nietzsche, Friedrich (2001). *The Gay Science*. Cambridge, Cambridge University Press.
25. Nishitani, Keiji (1990). *The Self-Overcoming of Nihilism*. Albany, State University of New York Press.
26. Newman. 2001. War on the State: Stirner and Deleuze's Anarchism. *Anarchist Studies*, sayı 9(2), s. 147-164.
27. Paterson, R. W. K. (1971) *The Nihilistic Egoist: Max Stirner*. London, Oxford University Press.
28. Stirner, Max (2013). *Biricik ve Mülkiyeti*. Almanca'dan Çeviren: Selma Türkis Noyan. İstanbul, Kaos Yayınları.
29. St John Murphy, Sasha (2016) The Debate around Nihilism in 1860s Russian Literature. *Slovo*, Cilt 28, sayı. 2, s. 48-68.
30. Swader, Christopher (2010). Homo Sovieticus in Interpersonal Relationships Before and After the Collapse of Communism. *Landmark 1989: Central and Eastern European Societies Twenty Years After the System Change* içinde. Ed. H. Best and A. Wenniger. Muenster: LIT Verlag, s. 62-79.
31. Tosun, Cengiz Mesut & Çakır, Elif Can (2017). Biricik ve Mülkiyeti'nde Ben (Ego) Kavramı ve Modern İnsan Tanımının Dönüşümü. *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)*, sayı 24, s. 57-74.
32. Weller, Shane (2011). *Modernism and Nihilism*. London, Palgrave Macmillan.
33. Wrisley, George (2016). Nihilism, Hell, and Self-Interest. <http://www.georgewrisley.com/blog/?p=386>
34. Zinoviev, Alexander (2006). *Homo Sovieticus/Idi na Golgofu*. Eksmo.

Summary

This paper is an attempt of an analysis of the novel "Obsession" by Naim Dilmener in the context of nihilism as a philosophical and socio-psychological phenomenon. We tried to examine the process of societal and individual nihilisation as a result of social degradation. Investigating the details of the main character's actions, communication, and reactions to the environment along one year of his life journey, we intended to shed light on the road leading to nothingness and formation of a Homo Nihilus. We tried to show how the loss of motivation for social inclusion supports and encourages the construction of an identity paradigm based on egocentrism and non-affiliation.

Çapa imzalanıb: 16.05.2019.

Format: 70x100 1/16. Qarnitur: Times.

Həcmi: 12,25 ç.v. Tiraj: 300.

Hörmətli müəlliflər!

Azərbaycan Dillər Universitetinin elmi dövri nəşri olan “Dil və ədəbiyyat” jurnalı Sizi dilşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika elm sahələri üzrə məqalələr dərc etməyə dəvət edir. Jurnalın ildə 4 nömrəsi nəşr olunur. Məqalələr üç (3) dildə - Azərbaycan, rus və ingilis dillərində qəbul edilir. “Dil və ədəbiyyat” jurnalı yalnız elmi yeniliyi, originallığı ilə seçilən məqalələr dərc edir. Jurnalın “Elmi disput” bölməsində isə filologiya elmləri sahəsindəki əlamətdar hadisələrə dair maraqlı yazılara yer verilir.

Məqaləyə dair tələblər

1. Məqalənin həcmi 6 səhifədən az olmamalıdır.
2. Məqalələrdə müəllif(lər)in adı, soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.
3. Məqalələr çap şəklində, elektron daşıyıcıda və e-mail vasitəsilə Microsoft Word formatında (sətirlərarası interval – 1,5, şrift ölçüsü – 14, Times New Roman, kənarlar: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm) təqdim edilməlidir.
4. Açar sözlər (3-5 söz) üç dildə başlıqdan sonra kursivlə verilir.
5. Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr aşağıdakı qaydada göstərilir:
 - a) İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin daxilində göstərilir (*Məsələn:* [1] və ya [1, s.119].)
 - b) Eyni mənbəyə təkrar istinad olunarsa, həmin mənbə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısındakı nömrə ilə göstərilir.
 - c) İstinad olunan mənbə nəşr olunduğu dildə göstərilir. Son 5-10 ildə çap olunmuş əsərlərə üstünlük verilməsi tövsiyə olunur.
6. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyatın siyahısı əlifba ardıcılığı ilə, yaxud mənbəyə mətndə müraciət ardıcılığına görə tərtib olunmalıdır. Ədəbiyyat siyahısı aşağıdakı kimi verilməlidir:

Kitablar: müəllif, nəşrin adı, nəşr olunduğu yer, nəşr olunduğu il.
Məsələn: Abbasov E.Ə. Mətnin linqvistik təhlili. Bakı: Elm və təhsil, 2017.

Jurnal və ya məcmuələr: müəllif, məqalənin adı, çap olunduğu nəşrin adı, nəşrin №-si, çap olunma tarixi, çap olunduğu səhifələr.
Məsələn: İsmayılı Q.H. İngilis dilində suppletivlik // Filologiya məsələləri. 2016, №1, s.47-56.

Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p. 594-609.
7. Məqalənin sonunda onun yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis dillərində) xülasələr verilməlidir. Xülasələr identik və məqalənin məzmununa uyğun olmalı, məqalənin adı tam göstərilməlidir.
8. Hər bir məqalə redaksiya heyətinin rəyinə əsasən dərc olunur.
9. Məqalələrlə bircə onun aid olduğu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin rəyi və müvafiq kafedra iclasının protokolundan çıxarış təqdim olunmalıdır (yalnız Azərbaycandan olan müəlliflər üçün).

Dear Authors!

The journal of Azerbaijan University of Languages “**Language and Literature**” invites you to publish your research papers in the field of linguistics and literature study as well as pedagogics. The journal of **Language and Literature** also promotes the exchange of knowledge regarding language education among researchers and is published 4 times a year. Research papers for publication are accepted in three languages: Azerbaijani, Russian and English. The journal does not accept papers previously published or being under consideration in other journals.

Publication requirements

1. Paper length has to be at least 6 pages long.
2. The author's name and surname, workplace and its address, the author's e-mail address must be written under the title of the paper.
3. The papers are accepted in a printed form, in electronic carrier or through e-mail and should be typeset using Microsoft Word format in 1.5 interval, in 14-point, Times New Roman, 2 cm from the right side, 3 cm from the left side, 2 cm from the top and bottom.
4. The key words (3-5 words) must be given in italics in three languages after the title.
5. It is important to give references and sources in the papers. References and sources must be given in the following way:
 - a) The number and page of the reference should be written in the paper itself (*f.ex:* [1] or [1, p.119])
 - b) Repeated reference to the same source must be given under the same number of that source in the list of References.
 - c) References must be given in the original language. It is advisable to use the references of the latest 5-10 years.
6. All bibliographical references given at the end of the paper must be numbered according to the use order or to the order marked in the text.

The list of literature must be written in the following way:

Books: author, title, publication place and year
For example: Abbasov E.A.Linguistic analysis of the text. Baku; Science and Education, 2017

Journals or collections: author, title of the paper, title of the publication, issue number, date of publication, pages.
For example: Ismaili G.G. Suppletivism in the English language. // Philological issues, 2016, № 1, p.p 47-56.
Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.p 594-609.
7. At the end of the paper, except the original language of paper, the abstract must be written in two languages. The abstracts must be identical and appropriate to the content of the paper. The title of the paper must be written fully.
8. Each paper is published according to the review of the Editorial Staff
9. Review of Doctor of Sciences on a certain scientific field and extract from the Protocol of the department meeting are required for the paper to be printed (only for the local authors).

Уважаемые авторы!

Редакция издательства “Язык и литература” приглашает Вас принять участие в публикации статей и результатов научных исследований в области языковедения, лингвистического и педагогического. В сборник принимаются статьи на азербайджанском, английском и русском языках. Ежегодно выходят четыре (4) номера журнала. Только научные статьи, выделяющиеся своей оригинальностью публикуются в журнале “Язык и литература”. Редакционная коллегия журнала состоит из ведущих докторов наук, профессоров как АУЯ и ведущих ученых из научных центров Азербайджанской Республики, а также иностранных специалистов, что позволяет обеспечить квалифицированную экспертизу работ по широкому профилю специальностей.

Требования к публикациям

1. Объем статьи должен быть не менее шести (6) страниц.
2. Должны быть указаны имя, фамилия автора (авторов), место и адрес работы, адрес электронной почты.
3. Статьи принимаются в напечатанном виде, на электронном носителе, а также посредством e-mail и должны быть представлены в формате MSWord (междустрочный интервал-1,5, размер шрифта-14, Times New Roman; поля - 2 см. справа, 3 см. слева, отступы сверху и снизу - по 2 см).
4. Ключевые слова должны быть приведены на трех (азербайджанский, русский и английский) языках (3-5 слов) после заглавия жирными буквами.
5. Необходимым условием является указание использованных источников. Названия источников даются в следующем порядке:
 - а) список использованной литературы, представленный в конце статьи, должен быть составлен в алфавитном порядке или в порядке обращения к источнику в тексте.
 - б) номер источника и страница указываются в самом тексте (Например: [1] или [1, с.119]).
 - в) В случае повторного обращения к источнику его номер приводится по списку использованной литературы.
6. Источники (литература) должны быть пронумерованы в алфавитном порядке или же в порядке их использования в тексте.

Книги: автор, название, место и год издания.

Например: Аббасов Э.А. Лингвистический анализ текста. Баку: Наука и образование, 2017.

Статьи, опубликованные в журналах или сборниках: автор, название статьи, название издания, номер издания, дата опубликования, страницы.

Например: Исмаиллы Г.Г. Супплетивизм в английском языке. // Вопросы филологии. 2016, №1, с.47-56.

Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.594-609.

7. В конце статьи кроме языка её написания необходимо дать резюме на двух языках (азербайджанский, русский или английский). Резюме должны быть идентичны, соответствовать содержанию статьи и обязательно содержать её название.

8. Каждая статья печатается на основе отзыва редколлегии.

9. Вместе со статьёй необходимо представить отзыв специалиста, имеющего ученую степень в соответствующей области, а также выписку из протокола заседания кафедры (только для авторов из Азербайджана).